КРЪСТЬО МАНЧЕВ
ИСТОРИЯ НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ. ТОМ 1
1352–1878

chitanka.info

На историческата истина се стреми да бъде подвластна настоящата книга. Убеден съм, че историческото знание, освободено от национализъм, пропагандни клишета и идеологеми, е сила, която работи в полза на превръщането на разбунения Балкан в оазис на спокойствие, мир и любов. Това убеждение всъщност мотивира усилията ми. Още повече че съм роден на една граница и знам колко трудно се живее между две държави, скарани помежду си.

Авторът

ПРЕДГОВОР

През последните трийсетина години българският книжен пазар видя няколко обемисти тома по история на балканските народи, два от които вече преиздадени. Става дума за сериозна научна и научнопопулярна литература, която представя събитията и процесите, развили се на Балканите от османското нашествие на полуострова до Втората световна война. Въпреки това намирам за необходимо да предложа на българския читател настоящия нов том. Основанията ми за това са много.

Двата тома, които издаде Великотърновският университет, бяха пуснати в много малки тиражи и разпространени само между студентите историци от съответните два випуска, без изобщо да се появяват на книжния пазар. Другите два тома, които представят историята на балканските народи от османското нашествие на Балканите до края на Първата световна война, дълги години бяха библиографска рядкост. Второто им издание се осъществи почти без промени, преработки и подобрения, така че както в структурно, така и в концептуално отношение те си останаха на нивото на историографията и на нашите възможности от 60-те и началото на 70-те години на XX век. Междувременно историческата наука, в това число и балканистиката, отбеляза значителен напредък — националните историографии публикуваха редица значими изследвания по история на отделните балкански страни, а се появиха и някои обобщаващи трудове по история на целия Балкански регион. Тъкмо затова тия два тома, въпреки второто им издание, което още е на пазара, не задоволяват — необходима е нова книга по история на балканските народи, която да съответства на съвременното състояние на историческата наука (а и на порасналите ни, надявам се, възможности в сравнение с времето от преди 30 години).

Въпросът, разбира се, има своите конкретни измерения. Ето някои от тях:

ПЪРВО — за българската история. В досегашните наши издания по история на балканските народи тя почти отсъства. Това е съвсем неоправдано, да не кажем ненормално. Аргументът, че изданията са предназначени за българския читател, който предварително знае определен обем факти от българската история или би могъл да се консултира със средношколските учебници по история, е крайно неубедителен. Историята на балканските народи не е и не трябва да бъде прост сбор от национални истории, наредени една до друга или една след друга. Тя разглежда събитията и процесите в сравнително исторически и съпоставителен план. Това налага задължително присъствие на определен обем факти и обяснения за всички части, от които се състои цялото — общата регионална балканска история. В противен случай, при отсъствие на българската част от цялото, читателят българин не би могъл да сравнява и съпоставя „своята“ история с тази на съседите си, а да не говорим за читателя чужденец, какъвто сигурно съществува. Всъщност авторът би трябвало да е този, който да предложи на читателите, каквито и да са те, общото развитие, сравнението и съпоставянето. При това той не би следвало да определя читателите си, а още по-малко да ги задължава предварително да се консултират с българските учебници по история.

Всичко това налага включването на българските събития и проблеми от миналото в съдържанието на книгата, в обем, приблизително толкова, колкото и за събитията и проблемите на другите балкански страни. Това е едно от съществените различия на настоящото издание от предишните.

Второ — за структурата и пропорциите. Досегашните ни издания по история на балканските народи, в това число и преиздадените два тома, прекалено много се занимават с Османската империя, за сметка на самите балкански народи, както и за сметка на другите две империи — Австрийската и Венецианската, векове наред владели немалка част от Балканите. За държавно-политическия статут на балканските народи под Хабсбургите и Венеция, за социално-икономическите и църковно-религиозните отношения там, за социалните движения и борбите на народите от западната част на Балканите и по Адриатика, за Дубровник и пр. в тия издания няма почти нищо, което съвсем не кореспондира с разточителството от фактология, думи и изречения за Османската империя. Читателят няма да е много далеч от истината, ако

си помисли, че историята на балканските народи през XV–XVIII век е тъждествена с историята на Османската империя. Настоящата книга прави опит да постигне по-добър баланс в материята чрез намаляване на фактологията за Османската империя (особено когато засяга събития извън Балканите) и даване на повече сведения за „балканската“ дейност на другите две империи, както и за самите балкански народи под тяхна власт.

Има и някои други структурни несъобразности, които се стреми да избегне настоящото издание. В „История на балканските народи XV–XIX век“ в първата част освен Османската империя и Влахия и Молдова никоя друга балканска страна и народ не са удостоени с отделна глава или заглавие. За всички останали има по нещо в други глави (борба срещу османското нашествие, положение под османска власт, освободителни и антифеодални движения), в които отново повече се разказва за Османската империя, отколкото за самите балкански народи. Настоящото издание променя това положение — въвеждат се нови заглавия, групират се еднотипни факти и явления по параграфи, свежда се фактология до необходимия минимум.

Трето — за културната история. Оставам в дълг към читателите си, понеже и настоящото издание не съдържа глави и параграфи по културна история на балканските народи. За съжаление на този етап не съм в състояние да предложа никакви разработки по тази тема. „История на балканските народи XV–XIX век“ съдържа глава само за културата на Балканите през XV–XVII век, нещо, което няма оправдание, при положение че за следващия етап от развитието на балканските народи (XVIII–XX век) подобни глави няма.

Четвърто — за „покорените народи“. Така цялата ни историческа и политическа литература нарича балканските поданици на Османската империя. Понятието „покорени народи“ шества по всички страници на досегашните ни издания за целия османски период от балканската история, в това число и за първото десетилетие на XX век. Инерцията по тази линия е толкова силна, че дори турците през XV–XVII век са обявени за „покорен народ“ (с. 93–107 от „История на балканските народи XV–XIX век“). Пита се, ако и те ще са покорен народ, кои тогава ще са покорителите?

Няма да влизам в подробности, но ще отбележа, че ако се говори за „покорени“, то трябва да се обясни кои са те, колко и докога са

покорени и от кого, сиреч кои са „покорителите“. Изобщо, смятам, че народите не могат да се обявяват тотално нито за покорени, нито за покорители. Всяко общество се състои от различни слоеве и сили, чието положение и поведение винаги е различно. Пък и защо само ние спрягаме това понятие, защо само поданиците на султана да са покорени народи, защо поданиците на австрийския император например никой не нарича „покорени народи“? Настоящият том по история на балканските народи е написан без употреба на това понятие.

Пето — за „националните“ позиции. Цялата досегашна историческа и политическа литература на Балканите обяснява историческите събития повече или по-малко от национални позиции — български, сръбски, гръцки, румънски, хърватски и пр. Крайният резултат от това е една галопираща инерция на себеизтъкване и себепатриотизиране, което води към разглеждане на всяка национална история като нещо сам за себе си, при това по-героично и по-добро от същото това нещо на съседите. Това изопачава знанието, а незнанието от своя страна осигурява „успех“ на национализма, както и на държавната политика и пропаганда, когато започнат да насъскват народите едни срещу други. Настоящият том не е подвластен на подобна методология — напротив, ние търсим истината не въз основа на национални чувства, симпатии и антипатии, а на основата на реално съществуващи факти и научни аргументи.

И накрая, още нещо. Знае се, че историческата действителност постоянно едно утвърждава, друго опровергава. През последните няколко десетилетия историческото развитие на Балканите и в света пред очите ни опроверга немалко понятия, постулати и догми, които трайно бяха заседнали в историографията на повечето балкански страни. Настоящото издание е опит историята на балканските народи да се освободи от всякакви идеологеми, формули и клишета и обективно да представи истината за събитията и процесите на Балканите. Доколко сме успели или не, ще съди Негово величество Читателят. Надявам се все пак книгата да съдейства на Знанието, а оттам и за преодоляване на натрупаните през вековете национални стереотипи и предразсъдъци, за умиротворяване на неспокойния в миналото и сега Балкан.

1 юни 2001 г.

Авторът

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Досега разпространените от Издателство „Парадигма“ три тома по история на балканските народи, на които съм автор, съответстват на три периода от балканската история: 1. От османското нашествие на Балканите до края на Първата световна война, 2. От 1918 г. до 1945 г. и 3. От 1945 г. до 1990 г. Те вече са изчерпани или са на изчерпване. Това е главният мотив да се пристъпи към подготовката на настоящото второ издание.

Но не е само това. Първият том обхваща много дълъг период, наситен с много събития, които трудно се побират в една само книга. Затова второто издание посвещава на този период два тома — един за времето от османското нашествие на Балканите до Източната криза от 1875–1878 г. и друг за времето от Берлинския конгрес през 1878 г. до края на Първата световна война през 1918 г. Материята се разгръща по-детайлно, включват се нови данни и обяснения, докато в първата версия на книгата събитията са представени по-сгъстено. Това всъщност е новото, което второто издание предлага на читателите. Освен това има нови трудове по история на Балканите, в това число на чуждестранни учени, преведени на български език[1], които се имат предвид при интерпретацията на събитията.

Промяна има в подзаглавието на първия том — вместо „От османското нашествие на Балканите до Берлинския конгрес“ става „(1352[2]–1878)“ По този начин подзаглавието на този том се хармонизира с подзаглавията на следващите томове, в които не се споменават събития, а само години, поставени в скоби.

2 юни 2005 г.

Авторът

---

[1] Грънчаров, Ст. Балканският свят. Идеи за държавност, национализми и развития до края на Първата световна война, Издателство „Дамян Яков“, София, 2001, 645 страници; Кастелан, Ж. История на Балканите XIV–XX век. Превод от френски език Лиляна

Цанева. Издателска къща „Хермес“, Пловдив 2002, 671 страници; Йелавич, Б. История на Балканите, XVIII–XIX век, том I, 409 страници, XX век том II, 470 страници. Превод от английски език Мирела Христова, Издателство „АМАТ — АХ“, София, 2003; Глени, М. Балканите 1804–1999. Национализъм, войни и Великите сили. Превод от английски език Светлана Лекова. Издателство „Рива“, София, 2004, 624 страници. ↑

[2] С превземането на крепостта Цимпе на Галиполския полуостров през 1352 г. започва османското нашествие на Балканите. ↑

ПОД ЧУЖДА ВЛАСТ МЕЖДУ ОРИЕНТА И ЕВРОПА (XIV–XVIII)

1. ОСМАНСКОТО НАШЕСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ

НАВЕЧЕРИЕ

Политическата карта на Балканите винаги е била изключително пъстра. Полуостровът е сравнително малък, а на негова територия творят история много народи и държави, малки и големи. Древността „дарява“ Европейския югоизток с Елада и редица нетрайни държавни образувания. След това народите от този район неведнъж са „обединявани“ в рамките на големи империи — тази на Александър Македонски, Римската, Византия. Средновековието разнообразява балканската политическа карта с няколко славянски държави (България, Сърбия, Хърватия, Босна), непрестанно воюващи с Византия, Венеция, Унгария или помежду си за свое място на Балканския полуостров. През XIV век от изток изгрява звездата на нова държава, османската, която става империя и трайно се настанява в земите на балканските народи. В същото време в Средна Европа израства друга империя, Австрийската, която прегражда пътя на османците на запад и започва своята „балканизация“. В Адриатика и Средиземноморието пък в продължение на няколко века доминира морската колониална империя Венеция, която дели мегдан с другите две „балканизирани“ или „балканизиращи“ се империи, Османската и Австрийската. И така продължава до новото време, което ще „отгледа“ модерни нации и национални държави, та ще възникне днешното положение на многонационалност и многодържавие.

Всъщност Балканският полуостров е територия, на която от векове си дават среща Изтокът и Западът, Ориентът и Европа. Особено място в случая заема османската инвазия на Балканите, започнала през средата на XIV век и постигнала блестящ успех през следващите два века. А това значи ликвидиране на средновековните балкански държави, значително разместване на човешки маси, промени в държавно-политическия статут, в живота, бита и културата на балканските народи. И не само това, а непосредствено пряко

съприкосновение на Османската империя, идваща от Изтока, с Европа отвъд Балканите. Защото по едно време султанът заплашва, че армията му скоро ще излезе на река Рейн.

Три са основните фактори, от които се определя успехът на османското нашествие в Европа. Първо, състоянието на османската държава, нейната жизнена сила и настъпателна мощ. Второ, състоянието на Византия и другите средновековни балкански държави, тяхната способност или неспособност да спрат нашественика и да се защитят. Трето, състоянието на Европа, нейната организация или дезорганизация, възможност или невъзможност за отблъскване на неканения източен гост.

ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА

Тя възниква в Западна Мала Азия в самия край на XIII век. Нейният основател Осман и неговите наследници обединяват разпръснатите мюсюлмански бейлици там. Те се опират на извиращите от Азия номадски племена. През 1301 г. току-що появилата се на сцената нова държава разгромява една византийска войска — първа заявка за отвоюване на Мала Азия от византийците. През първата половина на XIV век до голяма степен османците постигат това, като достигат до Мраморно море. Още по това време османската държава става сериозна военна заплаха за Византия, Балканите и Европа. Тя вече обединява многобройните мюсюлмански владения (бейлици) в Мала Азия в единен държавен организъм, който разполага със значителен човешки потенциал, а има и свой военен елит от борци за „правата“ вяра — гази. И бързо се превръща в империя с огромна настъпателна мощ, която се устремява от Мала Азия през Балканите към Средна и Западна Европа. Кой да я спре?

ВИЗАНТИЯ И СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БАЛКАНСКИ ДЪРЖАВИ

Трябва да я спрат тези, които са първи на удара. През XIII–XIV век те обаче са в състояние на разпад. Византия изживява тежка вътрешна криза: отслабване на централната власт, нарастване мощта и влиянието на провинциалната поземлена аристокрация, социално и класово напрежение, корумпиран държавен апарат, династични борби и граждански войни. В крайна сметка империята се разпада на части, Мала Азия бързо е загубена, а в Цариград и Източна Тракия водят борба помежду си династиите на Кантакузините и Палеолозите. Скоро от Византия не ще остане нищо друго освен Константинопол. Сръбското кралство, доскоро могъща държава върху цялата средна и южна част на полуострова, в това число Епир, Тесалия и Беломорието, след смъртта на Стефан Душан (1355 г.) се разпада на отделни владения със самостоятелни владетели начело — Вълкашин, Углеша, Йоан Драгаш, Вук Бранкович, Никола Алтоманович, Балшичи, княз Лазар и др. Българската средновековна държава също се дели на части — Търновско царство, Видинско царство, Добруджанско царство. След временния възход при Бан Твърдко I (1353–1391) и средновековна Босна пропада. Средновековната хърватска държава отдавна е станала част от Унгария (по силата на Хърватско-унгарската уния от 1102 г.), там цари атмосфера на феодални междуособици и анархия.

И така в навечерието и в началния етап на османската инвазия на Балканите функционират множество малки и немощни държавни образувания, които взаимно се изтощават в междуособни борби, а териториите им често менят очертанията и владетелите си. При това тия последните влизат в разни съюзи и комбинации едни против други, като търсят подкрепа за своите начинания срещу съседите си в лицето и на новите пришълци, османлиите. В същото това време основната маса от населението, селяните, се намират в зависимост от феодалите, като са обременени с тежки данъци и повинности. При общата анархия и неразбория без сериозна държавно обединителна организация и сила те не могат да станат бариера срещу османското проникване в земите им.

Балканското общество през XIV век е във време на феодална раздробеност. Централизмът като принцип на държавно строителство и обществена организация е в тотална криза, която се развива с ускорен темп и съвпада с възхода на османската държава. Засилваща се османска държава, от една страна, и множество немощни балкански държавни образувания, неспособни нито сами да се защитят, нито да образуват антиосмански общ фронт, от друга — това е главната характеристика на политическата обстановка на Балканите по онова време.

ЕВРОПА

Тя също е без държавно организираща обединителна сила, способна своевременно и резултатно да реагира на османското нахлуване на Балканите. Европейските владетели не отдават нужното внимание на османския фактор, те съзират този фактор едва след като Османската империя вече е станала суперсила. През XIV–XV век Англия и Франция водят помежду си стогодишна война (1337–1453), редят се битки, победи и поражения, навсякъде цари атмосфера на междуособици, борби за власт и богатства. Подобно е положението и в Германия — като единна държава тя изобщо не съществува, голям брой княжества, графства, баронства, рицарски имения и др. действат независимо едно от друго или едно срещу друго. Испания пък в продължение на няколко века (XI–XVI) е в т.нар. реконквиста — борба срещу арабите на своя територия. Западна Европа не е засегната непосредствено от османските набези и събитията на Балканите слабо я интересуват.

Като организираща обединителна сила на Запада преди и в началото на османския възход действа католическата църква, Папската държава. Тя лансира и благославя идеята за освобождаване на Йерусалим (Божигроб) от „неверниците“ мюсюлмани чрез организирането на кръстоносни походи. В резултат на това възникват редица силни опорни пунктове на католицизма в Източното Средиземноморие: Венеция става средиземноморска колониална империя, включваща към владенията си Егейските острови, градове в Пелопонес, острови по Йонийското крайбрежие и др.; на остров Родос се установява монашеско-рицарският орден на Йоанитите; остров Кипър става католическо кралство; на територията на Константинопол и околностите му около половин век (1204–1261) функционира Латинската империя; в Континентална Гърция и Пелопонес възникват редица малки латински княжества.

Историческата действителност обаче показва, че организаторите на кръстоносното движение тръгват на изток повече за търсене на лесна плячка и приключения, отколкото да освобождават нещо. Освен това между католицизма, представляван от Папството, Венеция,

Унгария и др., от една страна, и източното православие, представлявано от Византия, от друга, съществуващата от векове вражда си остава — Папството е против „неверниците“ мюсюлмани, но и против християните „ортодокси“, като мисли за тяхното „латинизиране“. На всичко отгоре католическият Запад много бавно, с голямо закъснение се пренасочва от „Божигроб“ към антиосманско действие. И резултатът е неизбежен — напразно последните византийски императори унизително молят за помощ срещу надвисналата над Константинопол османска опасност, сериозна помощ отникъде не идва, а Византия загива.

Всъщност османското проникване в Европа среща действително противодействие само от страна на пряко засегнатите — Унгария, Австрия, Полша, Венеция. През XIV век Унгария е голяма средноевропейска и балканска държава. Унгарският крал е същевременно и хърватски крал, босненските владетели са негови васали, от 1358 г. и Дубровник признава върховната власт на Унгария. Въпреки това и Унгария не може да изиграе ролята на бариера срещу османското нашествие. Причините за това са многопосочни. Първо, и унгарските владетели се стъписват пред османската опасност едва след като османлиите започват да чукат на портите им. Второ, Унгарското кралство хаби много сили и енергия за завладяване на Далмация с нейните градове и острови, където среща противодействието на Венеция. За около три века и половина там се водят 15 унгарско-венециански войни, в които двете сили взаимно се изтощават. Трето, от гледна точка на вътрешнополитическата си ориентация и структура Унгария прилича на балканските средновековни държави — непрестанни династични борби, центробежни стремежи и размирици. Четвърто, унгарските владетели действат като проводници на папската политика за разпространяване на католицизма на Балканите, за изкореняване на богомилството в Босна и пр., което отблъсква балканските некатолици.

Що се отнася до Австрия, то тя става средноевропейска сила едва след като османското завладяване на Балканите е вече станало факт. Възникнала в края на X век, като баварска източна марка през 1156 г. тя става херцогство, през 1190 г. към херцогството се присъединява Щирия, през XIII век — Краина, през XIV век — Каринтия. От 1282 г. в Австрия се утвърждава династията на

Хабсбургите, които стават и императори на Свещената римска империя. Държавата се развива като съсловна монархия, конгломерат от земи и народи, свързани помежду си само с династични връзки. Затова обикновено явление са династичните борби и дележът на империята на владения на различните кланове на Хабсбургския род. В края на XV и през XVI век Хабсбургската империя се утвърждава като най-силна държава в Средна Европа и Дунавския басейн. Чрез бракове и наследства Хабсбургите разширяват властта си над Белгия, Холандия, Бургундия и Испания, а след битката при Мохач (1526 г.) — и над Чехия и Унгария. Тогава именно Австрия започва да играе ролята на решаващ фактор за спиране на османското нашествие на запад. Но това става повече от 150 години след укрепването на османците на Галиполския полуостров на Балканите.

Същото до голяма степен може да се каже и за Полша. През XII–XIII век тя е разделена на множество самостоятелни феодални области. През XIV век се осъществява обединяване на полските земи в единна държава с крал Казимир II (1333–1370). Тази държава е притисната, от една страна, от татарите, от друга страна — от Тевтонския орден. През 1386 г. тя се обединява с Литва начело с литовската династия на Ягелоните. През 1410 г. обединената държава разгромява тевтонците в битката при Грюнвалд и разширява територията си — Гданск, Прусия, Прибалтика, впоследствие Белорусия и Украйна. През 1443–1444 г. полско-литовският крал Владислав II Ягело се оказва начело на голяма „кръстоносна“ войска във война с османците на балкански терен, но и това не помага — то е по-скоро опит не да се предотврати османското настаняване на Европейския континент, а да се поправи вече стореното.

Пряко засегната от появата на османците е и Венеция. След многократни войни с Хърватия, Унгария и Босна тя овладява Далматинското крайбрежие с неговите многобройни градове и острови, по време на кръстоносните походи създава редица свои бази в Източното Средиземноморие и става силна морска колониална империя. Към военния флот на Венеция през XIV–XV век се числят повече от 25 хиляди моряци, в корабостроенето на страната са ангажирани 6 хиляди работници, нейният търговски оборот надхвърля 10 млн. дуката. И тази сила обаче не може да спре османската експанзия. Венеция е морска сила, а османската държава първоначално

развива експанзията си главно по суша. Освен това Венеция е почти в перманентна война с Хърватия и Унгария, а също и Генуа. Друго би било положението, ако силите се обединеха в една антиосманска коалиция (Венеция, Генуа, Хърватия, Унгария, Босна и други) за едновременно действие по суша и по море, и то още преди преминаването на османците на Галиполския полуостров. Такова нещо обаче е непостижимо при съществуващите взаимоотношения между предполагаемите възможни участници в подобна коалиция.

ПЪРВИТЕ ОСМАНСКИ ЗАВОЕВАНИЯ НА БАЛКАНИТЕ

Първите турски набези на Балканския полуостров датират от 30-те — 40-те години на XIV век, а първото османско владение на Балканите е Галиполският полуостров: през 1352 г. османците превземат крепостта Цимпе, а през 1354 г. — Галиполи. Оттук минава османската експанзия към Тракия, по долината на р. Марица на запад, към Стара Загора и Добруджа на север и към Беломорското крайбрежие на югозапад. Падат Одрин, Димотика, Кавала, Гюмюрджина и други крепости в района. Османското нашествие на Балканите поставя под непосредствена угроза Византия, България и владенията на Вълкашин и Углеша в Беломорието и Македония. Феодалните владетели обаче не се оказват в състояние да организират силите си за спиране на нашествениците. Вместо това Византия, раздирана от вътрешни междуособици, напада през 1364 г. българските черноморски градове, а Иван Александър търси сближаване с османците срещу византийския император. Само Вълкашин и Углеша правят опит да съберат войска и да разбият неканения претендент за владетел на Балканите. Решителното сражение, състояло се при с. Черномен през 1371 г., обаче не завършва добре: християнските войски търпят тежко поражение, а двамата им предводители Вълкашин и Углеша загиват.

Тази османска победа дава възможност на султан Мурад (1362–1389 г.) да настъпи на запад и да разшири владенията си на Балканите: нахлули в Западна Тракия и Македония, османците заставят редица феодални господари на обширни области — Крали Марко (Прилеп), деспот Константин (Кюстендил, Петрич, Струмица, Щип,) Богдан Жупан (на север от Солун) и др., да станат васали на османската държава. Византийският император и българският цар (Иван Шишман) също признават суверенитета на османците. За едно десетилетие след Черноменската битка османската експанзия стига до София, Югозападна Македония, Албания и владенията на сръбския княз Лазар.

БИТКАТА НА КОСОВО ПОЛЕ. ПАДАНЕ НА БЪЛГАРИЯ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ

Решителен опит за спиране на османското нашествие представлява съюзът между сръбския княз Лазар и босненския крал Твърдко. През 1387 г. обединените сили на техните войски нанасят голямо поражение на османците при Плочник на р. Топлица, което сериозно окуражава балканските владетели. Основавайки се на тази християнска победа, и българският цар Иван Шишман отхвърля васалната си зависимост към османската държава. С това османските завоевания на Балканите се поставят под съмнение. Но съотношението на силите си остава в полза на завоевателите. През 1388 г. те предприемат поход на север от Стара планина, като слагат ръка върху Добруджа и част от владенията на Иван Шишман, при което българският цар отново потвърждава васалната си зависимост. Осигурил си по този начин северния фланг, султан Мурад предприема нов поход срещу Сърбия и Босна. Решителната битка между християнските и османските войски се разиграва през юни 1389 г. на историческото Косово поле. Изходът от боя дълго време остава неясен. Сръбският велможа Милош Обилич се промъква в шатрата на Мурад и го убива. Османското командване се поема от престолонаследника Баязид, който повежда османските войски в атака и печели блестяща победа. Княз Лазар загива, а неговият наследник Стефан Лазаревич се признава за васал на новия султан Баязид (1389–1402).

Косовската битка решава съдбата и на Търновското българско царство. През 1393 г. след тежки боеве пада Търново, а Иван Шишман е пленен. Една година по-късно Баязид се отправя на север срещу влашкия войвода Мирчо Стари, завзел междувременно през 1390 г. Силистра и Добруджа. В станалата битка при Ровине (1394 г.) обаче Мирчо разбива войските на Баязид, при което загиват като османски васали деспот Константин и Крали Марко, взели участие в сражението на страната на османците.

Разгромът на Сърбия и Босна, падането на България и появата на нашественика на север от Дунав предизвикват тревога в Средна Европа. През 1396 г. започва нов кръстоносен поход начело с

унгарския крал Сигизмунд. Към кръстоносните войски, съставени от унгарци, немци и рицари от Полша и Франция, се присъединява и видинският цар Иван Срацимир. Но и този опит за спиране на османското нашествие завършва неуспешно. В станалата битка край Никопол Баязидовите еничари нанасят тежко поражение на рицарите на Сигизмунд, след което османците слагат край на Видинското българско царство. Иван Срацимир е отведен в Мала Азия като пленник, а влашкият войвода Мирчо Стари се признава за васал на Баязид.

ПОХОДЪТ НА ВЛАДИСЛАВ II ЯГЕЛО И БАЛКАНИТЕ

В началото на XV век устремът на османските завоевания временно е спрян от монголите на Тамерлан. В битката при Анкара през 1402 г. османската войска е разбита, а Баязид — пленен. Мала Азия е почти напълно овладяна от монголите, а османската държава се разделя на 3 части. Започва ожесточена борба между Баязидовите синове за престола, която трае близо две десетилетия. Това дава възможност на някои балкански владетели да се окопитят. Сръбският княз Стефан Лазаревич, взел участие в битката при Анкара като османски васал, се завръща в Сърбия с титлата деспот, получена от византийския император в Цариград. Станала деспотство и оставена временно от османските набези, Сърбия укрепва и дори разширява владенията си. Влашкият войвода Мирчо Стари също отхвърля васалната си зависимост към османците. Опити за отхвърляне на османското господство правят и някои други първенци на Балканите: въстание на Константин и Фружин в България, съпротива на албанските феодали срещу османските набези и пр.

Обаче и този път феодалните владетели на Балканите не обединяват силите си, като остават да действат всеки за себе си. А междуособиците в османската държава скоро се преодоляват. Останал единствен претендент за престола, султан Мехмед (1413–1421) постепенно възстановява империята: завладяване на малоазиатските бейлици, връщане на Сърбия и Влашко във васално положение, установяване на османското господство в Албания и пр. Следващият султан Мурад II (1421–1451) продължава започнатите завоевания с нова сила: опустошителни набези в Пелопонес, потушаване на въстаническото движение на албанските феодали (1432–1435), поход в Сърбия, превземане на Смедерево и ликвидиране на Сръбския деспотат (1459), грабителски походи в Южна Унгария и Трансилвания. Османската опасност отново стига до Средна Европа.

Това заставя феодалните владетели в някои страни да помислят за нов кръстоносен поход. Начело на голяма войска през 1443 г. полско-унгарският крал Владислав II Ягело потегля срещу османците. И веднага към европейските войски се присъединяват с войските си

трансилванският войвода Ян Хуниади, сръбският деспот Георги Бранкович и влашкият войвода Влад Дракул. Кръстоносците минават Дунав и достигат до Ниш. В станалото тук сражение войските на Мурад II са разбити. Възползвайки се от това, Георги Кастриоти Скендербег начело на един албански отряд напуска войската на Мурад и се отправя за Албания, започвайки въстание. Пелопонеският деспот Константин Палеолог също вдига въстание и отвоюва Средна и Северна Гърция. Възстановява се сръбското деспотство като буфер между Унгария и османците. А армията на Владислав II Ягело превзема София и настъпва на югоизток. При Траянови врата (Момин проход) обаче тя е спряна от яки укрепления и многобройна османска войска, командвана от самия султан Мурад II.

На следващата година кръстоносците продължават похода си, като се насочват покрай Дунав към Варна, с намерение оттам да достигнат Цариград. Но Мурад II събира значителна войска и с генуезки кораби я прехвърля на българския черноморски бряг. В станалата през ноември 1444 г. решителна битка при Варна османските войски постигат голяма победа: кръстоносната армия е разгромена, Владислав II Ягело (получил името Варненчик) пада убит, а войводата Ян Хуниади успява да избяга към Трансилвания. Надеждите за прогонване на османците от Европа отново рухват.

ЗАВЗЕМАНЕ НА ЦАРИГРАД И ЗАВЪРШВАНЕ НА ОСМАНСКИТЕ ЗАВОЕВАНИЯ НА БАЛКАНИТЕ

Османските завоеватели отдавна си поставят за цел овладяването на Цариград. Още султан Баязид строи на анадолския бряг при най-тясната част на Босфора крепост (Анадолу-хисар) и през 1398 г. обсажда града, но не може да го блокира по море и снема обсадата. Мурад II през 1422 г. също започва обсада, но яките стени на византийската столица издържат огъня на артилерията и пристъпа на еничарите. През 1451 г. османският престол се заема от Мехмед II Фатих, чиято първа задача става овладяването на Цариград. За целта той строи втора крепост (Румели-хисар), струпва 100-хилядна войска с много кораби и стеснява обръча. На 29 май 1453 г. османската артилерия пробива стените на града, след което византийската защита бързо рухва. Огромна османска лавина залива всичко: три дни на грабеж и погроми, по време на които загиват значителна част от населението на града и много паметници на изкуството и културата, библиотеки, храмове, дворци, мозайки, стенописи и пр. След всичко това Цариград става столица на Османската империя.

Завладяването на Цариград има важно значение за съдбата на Балканите. С превземането на този първостепенен военностратегически и стопански център Османската империя си осигурява благоприятни условия за нови завоевания. През втората половина на XV век почти целият Балкански полуостров е овладян от османските нашественици. През 1459 г. войските на Мехмед II овладяват столицата на сръбското деспотство Смедерево, с което окончателно се слага край на средновековната сръбска държава. По същото време османски войски нахлуват в Пелопонес. През 1460 г. и Гърция, с изключение само на някои крайбрежни градове, окончателно минава под османска власт. Малко по-късно, през 1463 г. е ликвидирана Босна, а през 1482 г. последните остатъци от областта Херцеговина губят своята самостоятелност. Такава е съдбата и на Албания: продължилата няколко десетилетия борба на албанските феодали за независимост, организирана от Скендербег, към края ва XV век завършва с налагане на османското господство. След сломяване на

албанската съпротива идва редът и на Черна гора — през 1499 г. и тя става османски санджак. След многобройни усилия за спасяване на независимостта си Влахия, а след това и Молдова също са принудени да прекратят съпротивата и да станат васали на султана.

2. ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Османската империя съществува малко повече от 6 века. И непрекъснато настъпва или отстъпва, разширява се или се свива. От гледна точка на „настъплението“ и „отстъплението“ бихме могли да видим два приблизително еднакво продължителни периода в нейната история, вододелът между които са втората половина и краят на XVII век — през първия период империята настъпва и се разширява, а през втория отстъпва и се оттегля от Европа. Същевременно нейнрйе държавно-политическа и социално-икономическа система се променяй — в края на XIX и началото на XX век османската държава съвсем не е това, което е била през XIV и XV век. От гледна точка на вътрешнодържавната еволюция на империята също личат двата периода в нейното развитие: първият — класическа османска държавно-политическа и социално-икономическа система, а вторият — разложение и опити за реорганизация на тази система.

Тук ще се опитаме да представим „класическия“ период от историята на османската държавно-политическа и социално-икономическа система, а периодът на разложение, реформи и реорганизации ще намери място в по-нататъшното ни изложение.

ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА

Османската империя израства като силно централизирана държава. Начело на империята стои абсолютен монарх, наречен султан, падишах, който се смята за наместник на Аллах на земята. Той е неограничен господар и разпоредител с всичко в империята, от неговата воля зависят съдбата, животът, имотът и честта на всичките му поданици и служители. В Османската империя не може и дума да става за някакво разделение на властите — султанът е единствен върховен глава и на законодателната, и на изпълнителната, и на съдебната власт. При това той е и духовен глава на мюсюлманите (халиф) и главнокомандващ „ислямското войнство“, неговият дворец е средоточие на всички власти в империята. Столицата първоначално е гр. Бурса в Мала Азия, след това се премества в Одрин, а от 1453 г. е Цариград, получил наименованието Истанбул.

Особено важен за вътрешната стабилност на империята се оказва въпросът за престолонаследието. Първоначално властта в османската държава теоретически не принадлежи само на султана-вожд, член на династията, а на цялата османска фамилия. След смъртта на султана властта се поема от друг член на тази фамилия, който не е непременно пряк наследник (син) на починалия султан. Това положение създава предпоставки да се появят много претенденти за престола. И през XV век се възцарява практиката, въздигната до положение на законно правило, още при възкачването си на престола новият султан да избива братята си и изобщо възможните претенденти за султанския трон. Впоследствие султаните затварят принцовете в специално помещение в двореца, наречено кафез, като ги изолират от външния свят и ги лишават от всякаква възможност да посягат към върховната власт в държавата.

Султаните „законодателстват“ чрез законодателни актове (кануни и канунна-мета), чрез султански укази и нареждания (фермани) или чрез грамоти (берати), с които се предоставят ленни владения, държавни постове, привилегии и пр. Те управляват с помощта на Султански съвет (Диван), създаден през XV век като колективен орган в състав: самият султан, великият везир и началниците на най-важните

ведомства в държавата (кадъ аскерите на двете бейлербейства Румили и Анадолу, столичният кадия, дефтердарят, началникът на еничарския корпус, нишанджията, капудан пашата и др.). Първоначално Диванът се председателства от султана, а от края на XVI век — от великия везир. Правомощията му са съвещателни — последната дума във вземането на решенията е на султана.

Част от своите правомощия султанът делегира на великия везир. Нему са подчинени останалите везири, управници и служители, всъщност цялата администрация. Великият везир е наместник на султана, пазител на държавния печат, изпълнител на военните и политическите поръчения на падишаха. От края на XVI век великият везир започва да председателства султанския Диван и ръководи армията по време на военни походи. В началото на XVIII век се учредява и Съвет на великия везир, т.нар. Висока порта, който става символ на османското правителство. Най-важните дела в империята се ръководят от везири — длъжност, учредена още през втората половина на XIV век. През XV век везирите са трима, през XVI век — седем, през XVIII век — девет.

Цялата дейност на централната администрация е разпределена по ресори на държавното управление начело с поставен от султана висш служител: Реис ефенди е външен министър, Кетхуда бей е вътрешен министър, Баш дефтердарят ръководи финансовото ведомство, капудан пашата е началник на флота, Еничар ага е началник на еничарския корпус, кадъ аскерите на Анадола и Румелия изпълняват функциите на върховен военен съд, Шейх юл ислямът (Великият мюфтия) е главен на мюсюлманската религиозна общност, каймакам пашата замества Великия везир, когато последният е на война, Нишанджията е началник на държавната канцелария и пр. И всички са подчинени направо на султана, от него зависят не само постовете им, но и животът им.

Най-голяма административно-териториална единица в Османската империя е бей-лербейството. До края на XV век всички османски владения се разпределят в две бейлербейства — Анадолу в Мала Азия и Румили на Балканите. През XVI век в европейските владения на империята възникват две нови бейлербейства — Буца и Босна. Впоследствие се създават нови или се прекрояват старите бейлербейства, в резултат на което техният брой често се мени. През

1598 г. се извършва административно-териториална реорганизация, като на основата на старите бейлербейства се създават нови административно-териториални единици, наречени еялети (вилаети). През XVIII век вилаетите в империята са 35, от които 5 в Европа. Става дума всъщност за големи области, начело с назначен от султана областен управител (бейлербей, респ. валия). В помощ на управителя са неговият заместник, който наблюдава събирането на данъците, кадията, който ръководи съдебната служба, и дефтердарят на областта като фискален чиновник. Функционира и местен областен Диван като съвещателен орган на областния управител.

Бейлербействата, респ. вилаетите, от своя страна се разделят на по-малки административно-териториални единици, наречени санджаци (окръзи). Броят на санджаците, а съответно и границите помежду им, често варира. В бейлербейство Румили към края на XV век влизат 26 санджака. Най-голям сред тях е санджакът Паша, в пределите на който влизат Пловдив, Одрин, Солун, Скопие и др. Обширни земи се включват също в Кюстендилския, Силистренския, Никополския и други санджаци. Начело на всеки санджак стои санджак бей (окръжен управител), който има административна власт и оглавява войската, набирана от санджака му. Пряк военен и административен началник на санджак бейовете е бейлербеят (валията) на областта, към която се числят.

През XVI век при Сюлейман Законодателят (1520–1566) в Османската империя се извършва административна реорганизация, като санджаците се разделят на кази (околии). Начело на всяка каза стои околийски управител — каймакам. Назначава се и по един кадия като съдебно-религиозен представител на централната власт, казите се подразделят на нахии, съставени от по-няколко общини. До участие в управлението на общините се допускат и представители на местното население — кнезове, коджабашии, но те са преди всичко посредници, а съдебно-административните дела се управляват от султански чиновници — субаша (полицейски пристав), наиб (съдебен чиновник), миллет векил (административен чиновник).

През XVIII век в някои гранични райони на империята големите административно-териториални единици (санджаци) се управляват от султански сановници с титлата „паша“ и започват да се наричат „пашалъци“ — Белградски, Босненски, Шкодренски, Янински и др.

В състава на империята се включват и обширни територии, неподчинени направо на османската администрация. Трансилвания, Влахия и Молдова се ползват с вътрешна автономия и получават статут на васални на Портата княжества. Приблизително такова е положението и на Египет, Тунис и Алжир, управлявани от султанов губернатор, но при местен административен и социален порядък. Единственото задължение на васалните княжества и провинции към империята се изчерпва с ежегодното плащане на определен данък на султана.

За улеснение на връзките на местната османска администрация с подвластното население в някои области на Балканите се утвърждава институцията на кнезовете (Западна България и Сърбия) или коджабашиите (Източна България и Гърция). Те отговарят пред властите за събирането на данъците и за реда в представляваните от тях селища.

ТИМАРСКА СИСТЕМА

Отличителна особеност на аграрните отношения в османската държава е т.нар. мирийски режим на земята: завладените земи се обявяват за собственост на държавата, олицетворявана от султана; държавата предоставя на селяните правото да владеят наследствено и да ползват земите срещу изпълнение на определени феодални задължения към върховния поземлен собственик, т.е. към султана — държавата; върховният поземлен собственик, султанът, може да предостави събирането и ползването на част от феодалната рента, т.е. част от данъците, на различни свои служители; султанът може да отнеме предоставеното на когото и да било владение и да си възвърне правото да събира в своя полза цялата феодална рента.

Първоначално, през XIV–XV век, султаните раздават на свои военачалници и приближени много земи в безусловно частно владение — мюлк. Тия мюлкови земи могат да се купуват и продават, собствеността върху тях принадлежи не на държавата, а на владелците на мюлка. Впоследствие, успоредно с нарастването на централизма в империята, се налага тенденцията за премахване на частната собственост, която подхранва съществуването на наследствена аристокрация.

Мирийският режим на земята лежи в основата на т.нар. тимарска система. Въвеждането на тази система се съпровожда с описването на земеделските земи. Съставят се подробни регистри, описва се всяко село. Въз основа на тези описи се разделя феодалната рента между отделни представители на господстващата класа: част от нея се оставя за държавата, а друга част се предоставя на военно или служебно задължени лица — владетели на ленове. По своята големина и доходност леновете в Османската империя са 3 вида: тимари, зиамети и хасове. Тимари се раздават на обикновените конници и носят доходи до 20 хиляди акчета (сребърна монета, през 1452 г. е равна на 1,052 г), зиаметите са ленни владения, обикновено раздавани на средния команден състав на армията, които носят доход от 20 до 100 хиляди акчета, а хасовете са едри ленове, давани на санджакбейовете, бейлербейовете и везирите; те носят годишен доход над 100 хиляди

акчета. Леновете в Османската империя си остават собственост на държавата — султана. Те се раздават на тимариотите само за временно ползване и могат да бъдат отнети в случай на провинение или неизпълнение на съответната държавна служба. Държателите на ленове получават само част от данъчните постъпления, събирани в повереното им владение.

ВОЕННА ОРГАНИЗАЦИЯ

Първоначално османската армия има много от белезите на едно военноплеменно опълчение, съставено от селяни, освободени от данъци заради участието им във военните походи. Впоследствие през XV–XVI век нараства ролята на издържаните от централната власт войски — еничарски корпус и спахийска конница. Еничарският корпус възниква още през XIV век. Отначало той се формира от взети в плен млади християни. След това, през първата половина на XV век, се въвежда данъкът девширме, като влизащите в империята християнски народи се задължават периодично, на всеки четири години, да дават деца за попълване на този корпус.

По своето предназначение еничарският корпус е пехотна войска, но с течение на времето към него се обособяват и други родове войски — артилерия и конница. Възпитани в духа на войнстващия ислям, еничарите стават много боеспособна, но същевременно и твърде непокорна войска. В началото на XVI век те получават правото да се женят, а след това децата им се зачисляват в състава на еничарския корпус. Числеността на еничарската армия се увеличава, но това не води към увеличаване на нейната боеспособност. Еничарският корпус постепенно придобива преторциански характер, еничарите се отдават на сделки, търговия и грабежи, бунтуват се и често свалят везири и султани.

Важно място в султанската военна организация заема спахийската конница. Тя се състои от хора, които срещу получен тимар или зиамет са длъжни да участват във военните походи, като водят със себе си определен брой конници, в зависимост от доходите на съответния лен. Така чрез тимарската система османската държава си осигурява огромна конна армия. Новозавоюваните земи се превръщат в тимари, които се раздават на проявили се войници, а това става стимул за нови войни и прояви с оглед спечелване благоволението на султана и получаване на нови ленове.

Във военните походи през XV–XVI век участват и т.нар. аканджии — нередовни конни войски, вдъхновявани само от перспективата за грабеж и плячка. С течение на времето, когато

войните на Османската империя стават по-рисковани и малодоходни, броят на желаещите аканджии да участват в тях намалява.

От втората половина на XV век османската държава полага грижи и за създаване на военноморски флот. Моряците обикновено се набират от островите и крайбрежията на Гърция, Албания и Далмация. Островите от Беломорието се организират в самостоятелно бейлербейство с център Галиполи, подчинено направо на командващия военноморския флот — капудан пашата. В Цариград се създават големи корабостроителници и морски арсенал. Османският флот достига голямо могъщество и става съперник на флотата на европейските държави в Средиземно море.

ФИНАНСИ И ДАНЪЦИ

Османската държавна каса се основава през втората половина на XIV век. Постъпленията в нея първоначално се набират от взетата във войните плячка, една пета част от която се отделя за държавната каса (султанската хазна). Впоследствие османската държава постепенно усвоява византийско-балканската фискална практика и създава цялостна данъчна система със свой фискален апарат.

Основен данък, който постъпва в държавната хазна, е т.нар. поголовен данък (джизие). Той се събира от немюсюлманските поданици на империята и символизира „покорността“ им към държавата на „правоверните“. През XV–XVI век този данък се събира не на глава, а от домакинство. Едва в края на XVII век джизието действително става поголовен данък, като с него се облагат всички немюсюлмани на възраст от 16 до 60 години.

Друг данък за държавната хазна е т.нар. харадж. Това е данък, внасян от васалните на империята княжества и провинции. Държавен данък е също така и данъкът авариз, който първоначално се събира чрез периодично разхвърляне на глобални суми върху селата, при което всяко домакинство плаща полагаемата му се част от общата сума. От XVI век този данък се събира всяка година чрез групиране на няколко домакинства в една данъкоплатна единица. Възприема се системата на взаимно поръчителство при плащането на данъците, което гарантира редовни постъпления в държавната хазна.

Освен това в държавната хазна се стичат доходите от обширните султански хасове, към които се числят и някои особено доходоносни обекти — рудници, митници, градове и пр. Държавната хазна събира също така част от постъпленията от леновете, раздадени във временно владение на военачалници, санджакбейове, везири и др. служители и сановници в Османската империя. Става дума за част от общите за мюсюлмани и немюсюлмани данъци като юшур (десятък), беглик (данък върху овцете), серчим (данък върху свинете) и др. Всички тези източници осигуряват огромни средства, с които разполага султанската хазна.

Фискалната система на Османската империя има строго централизиран характер и строга отчетност. Приходите и разходите се описват в нарочни регистри (дефтери), които се водят във всички административни единици от съответните дефтердари.

ДУХОВЕНСТВО И СЪДЕБНА ОРГАНИЗАЦИЯ

Идейна опора на султанския абсолютизъм в османската държава е т.нар. концепция за „управление на робите“: всички държавни служители се смятат за роби на султана. От неговата абсолютна воля зависи не само службата, но и животът на държавните сановници, на военните и чиновниците. Тази концепция подчинява цялата държавна организация, всички органи на държавния апарат на една воля, на султана, което намира реален израз в силната централна власт на империята.

Основа на правовия ред в османската държава е мюсюлманското религиозно право, шериатът. Неговите познавачи и тълкуватели заемат особено място в обществения живот на империята. Те се делят на законоведци и съдии. Законоведците се наричат с общо име мюфтии и се смятат за познавачи и тълкуватели на юридическите норми, съдържащи се в Корана, в преданието за дейността на Мохамед и съчиненията на ранните арабскомюсюлмански учени, основатели на мюсюлманските юридически школи. Мюфтиите разработват нормите на религиозното право и ги приспособяват към изменящите се условия в османската държава. Освен това те издават т.нар. фетви — писмени отговори по предварително поставяни им юридически казуси.

Формално мюфтийският институт е независим от държавата, но в действителност е част от държавния апарат: върховен мюсюлмански глава, халиф, е самият султан, който назначава цариградския мюфтия със званието шейх-юл-ислям, т.е. старейшина на исляма. Този именно „старейшина“ е шеф на всички учени законоведи и назначава всички мюфтии в империята.

Съдиите пък образуват втората група познавачи и тълкуватели на шериата и се наричат кадии. Те също са учени богослови (улеми), но не могат да издават фетви и се смятат за държавни служители. Начело на съдебната организация в империята се намират двамата кадъ-аскери — румелийският и анадолският. Кадиите в азиатските владения на империята и Египет се намират под ведомството на анадолския кадъ-аскер, а тези в европейските владения и Северна Африка — на румелийския. Всеки от двамата кадъ-аскери назначава и уволнява

кадиите в своите провинции. През XIV–XV век кадиите се издържат от тимари и от събирането на съдебни такси, а през XVI век вече получават заплати от държавата. Те разглеждат и решават различни граждански и углавни дела, засягащи всички поданици, наблюдават за поддържането на джамиите и религиозните дарения, контролират изразходването на вакъфските доходи, грижат се за изпълнението на разпорежданията на централната власт, оформят документи по покупко-продажби на имоти и пр. Изобщо кадийският институт става инструмент в ръцете на централната власт за осъществяване на нейната политика.

Наред с религиозното (шериатско) право в Османската империя се развива и светско право, основаващо се на различните султански фермани, кануни и канун-намета. Съдопроизводството по това право се осъществява от същите кадийски съдилища, които правораздават и въз основа на шериата. Развива се и т.нар. капитулационно право, основаващо се на международни договори и прилагано за поданици на някои европейски държави. Допуска се също така правораздаване и от страна на християнската църква на Балканите за балканските християни, както и от страна на занаятчийските организации (еснафи) за техните членове.

СОЦИАЛНА СТРУКТУРА

От гледна точка на своето социално положение населението на Османската империя се състои от различни категории, които биха могли да се групират така: първо, военноадминистративна аристокрация, управленскоадминистративен апарат — бейлербейове, санджакбейове, везири и други приближени на султана висши сановници, на които са предоставени най-доходоносните ленни владения в империята, хасовете; второ, среден военноадминистративен кадър-спахии и бейове, изобщо тимариоти, държатели на ленни владения (спахилъци) с доход до 100 хиляди акчета (т.е. тимари или зиамети); трето, обикновено население — миллет (народ). Християнското население на Балканите се нарича руммиллет. То е градско или селско. Основната част от градското население осигурява прехраната си от занаятчийство и търговия, а селското — от земеделие и скотовъдство; четвърто, зависимо население — рая. Всъщност производителното население в Османската империя е в положение на рая — зависи от спахията, в чийто спахилък живее и работи, а по-нагоре и от цялата османска държавна йерархия и система. Има и специални категории рая — хора със специално предназначение при определени привилегии в данъчното облагане: войнугани — отглеждат коне за султанския двор, дервентджии — охраняват проходи, кюпюрджии — строят и поддържат мостове, чалтъкчии — отглеждат ориз, доганджии — отглеждат ловни соколи, и др. Макар и в положение на зависимост, раята не е крепостно население — Османската империя не познава крепостничеството в неговия класически европейски вид от средновековието. За сметка на това пък има робство, както и покупко-продажба на роби, които се използват предимно като домашна прислуга, а не като производително население.

От гледна точка на народностната принадлежност на населението империята на султаните се развива като многонационална космополитна държава. От гледна точка на църквата и религията тя също е много пъстра, но при господстващо положение на исляма като държавна религия. Първоначално отграничаването между народите се

развива главно на религиозна основа — мюсюлмани и немюсюлмани, „правоверен“ — „неправоверен“, а националната идея и националното отграничаване (сърбин — грък — турчин — българин и пр.) придобива решаващо значение в по-ново време, главно през XIX–XX век.

3. ХАБСБУРГСКАТА МОНАРХИЯ

ОТ ИЗТОЧНА ГЕРМАНСКА МАРКА ДО ГОЛЯМА СРЕДНОЕВРОПЕЙСКА И БАЛКАНСКА ДЪРЖАВА

В началото на IX век днешните австрийски земи, както и Северозападните Балкани (Словения, Хърватия, полуостров Истрия, Северна Далмация) влизат в състава на Франкската империя на Карл Велики. След разпадането на тази империя австрийските земи се обособяват като Източна германска марка. От втората половина на X век до средата на XIII век марката е на графове и херцози от Бабенбергската фамилия, а след това минава във владение на Хабсбургите. Родното място на тази династия е между Рейнската област, Елзас, Брисгау и днешна Швейцария. През 1273 г. Рудолф I Хабсбургски получава короната на „Свещената римска империя“. Неговите синове Алберт и Рудолф са първите владетели на Австрия от тази Хабсбургска династия, която след време ще завладее голяма част от Европа, в това число и северозападните предели на Балканския полуостров.

Възходът на Хабсбургите започва от края на XIII век. Чрез бракове и наследства те разширяват владенията, влиянието и властта си над словенските земи, Три-ест, п-в Истрия, Тирол, Германия и много други обширни територии. През първата половина и средата на XVI век с право се казва, че Хабсбургската империя е държава, в която „слънцето никога не залязва“. В действителност Свещената римска империя е само фасада зад която стоят множество феодални владения (княжества, графства, херцогства), свободни градове и рицарски имения. Освен с техния сепаратизъм императорите са в непрестанен конфликт и с католическия център в Рим. Оказва се практически невъзможно да се изгради единна държава от феодално раздробена Европа. И все пак Хабсбургите успяват да превърнат своята Източна марка в голяма средноевропейска и балканска държава, просъществувала повече от 6 века. Преди разпадането си през 1918 г.

империята на Хабсбургите обхваща днешните земи на Австрия, Унгария, Чехия, Словакия, Галиция, Трансилвания, част от Полша, Словения, Хърватия, Банат, Войводина, Далматинския бряг на Адриатика, част от Италия и Босна и Херцеговина. Населението на тази империя в началото на XX век възлиза на около 50 млн. души от десетина и повече националности — немци, унгарци, чехи, словаци, поляци, румънци, русини, сърби, хървати, словенци, италианци, босненски мюсюлмани.

Включването на словенските земи (Щирия, Краина, Каринтия) в състава на Хабсбургската империя през XIII–XIV век е само начало на нейната „балканизация“. През втората половина на XV век тя влиза в непосредствен досег с Османската империя. Среднодунавският басейн и северозападната част на Балканите, това е полигонът, на който двете империи, Османската и Хабсбургската, делят мегдан помежду си. Съотношението на силите постепенно се променя в полза на Хабсбургите, което на практика означава бавно оттегляне на османлиите от Европа и понататъшна „балканизация“ на Хабсбургската империя.

Проследени в хронологична последователност, събитията се развиват приблизително така: през средата и втората половина на XV век османската експанзия стига до р. Дунав и р. Сава. Оттатък вече са владенията на унгарската корона, в това число и хърватските земи (Хърватия, Славония, Далмация). През 1459 г. султан Мехмед II Фатих (1451–1481) превзема Смедерево и слага край на сръбското деспотство. Много сърби бягат през Сава и Дунав и се установяват в Срем и Южна Унгария. През 1463 г. султанската армия завладява по-голямата част от Босна, която става османски пашалък. Започва масова ислямизация на населението, продължила и през следващия XVI век. От Босна османлиите нападат хърватските и унгарските земи и проникват на запад все до владенията на Хабсбургите. През 1493 г. османски сили нанасят тежко поражение на хърватите на историческото за тях Кърбавско поле. Загиват хиляди хървати, в това число и много представители на хърватската аристокрация, а Османската империя продължава разширяването си на запад. През 1521 г. армията на султан Сюлейман Великолепни (1520–1566) превзема Белград — важно предмостие за успеха на османската инвазия срещу Унгария. Следва паметната битка при Мохач през 1526

г., разгром на унгарско-хърватските войски и разделяне на хърватско-унгарските територии на три части: южна под османска власт, северна и северозападна в състава на Хабсбургската империя и зависимо от Османската империя Трансилванско княжество. През есента на 1529 г. 120-хилядна армия на Сюлейман Великолепни прекосява Унгария, превзема Пеща и се озовава пред Виена, но не успява да я превземе. Оттук нататък Хабсбургската империя вече не е само преграда пред османската експанзия, а и държавно обединителна сила, която ще „работи“ за изтласкване на османлиите от Европа. Битката при Мохач има за нея двояко значение: първо, „стягане на редиците“ пред османската опасност, станала непосредствена, и второ, разширяване на хабсбургското влияние и господство в Средна Европа и на Балканите.

След битката при Мохач обстановката в Европа се рисува приблизително по следния начин: съществува „Свещена римска империя“. Неин император е Карл V (1519–1556). Той същевременно е и крал на Испания, воюва с османски сили по море и завзема пристанища в Морея. Австрийски ерцхерцог е неговият брат Фердинанд I Хабсбургски. Чехия, Унгария и Хърватия пък са без владетел — техният крал Лайош II загива на бойното поле при Мохач, без да остави наследник. Кандидати за неговия престол, естествено, не липсват. Фердинанд Хабсбургски е един от тях. Той има и „наследствени права“ — още унгарският крал Матиаш Корвин (1458–1490) приема Хабсбургите да го наследят, ако остане без мъжко потомство. Освен това самият той е в двоен брачен съюз с унгарската корона — женен е за дъщеря на загиналия Лайош II, а пък вдовицата на последния е негова сестра. Другият претендент за наследството е трансилванският войвода Янош Запояи. Чешките дворяни без възражения избират Фердинанд за свой крал, в Унгария и Хърватия обаче дворянските фамилии се разделят на две „партии“, австрийска и унгарска. Хърватските магнати избират Фердинанд, а унгарските и славонските — Янош. И пламва гражданска война. Сюлейман Великолепни пък, неуспял през 1529 г. да превземе Виена, отново настъпва от югоизток (1532 г.). И този път обаче не постига целта си — унгарските и хърватските крепости отчаяно се защитават, войната придобива позиционен характер, османската армия страда от недостиг на продоволствие и се оттегля. През 1533 г. се сключва мирен договор, който санкционира установеното вече статукво: Фердинанд

Хабсбургски става владетел на Чехия и „остатъка“ от Унгария и Хърватия, а Янош Запояи — зависим от Османската империя владетел на Трансилвания. И двамата плащат годишен данък на султана.

Мирът, разбира се, е само временен отдих. Османският султан пренасочва експанзията си към арабските страни, Кавказ и Северна Африка, но не се отказва и от Европа. През следващите две-три десетилетия османците завладяват Средна Славония (Пожега), достигат до реките Уна и Купа, проникват към Далмация и Адриатика, основават Будимски еялет (1541 г.) и пр., но възможностите им за по-нататъшна експанзия на запад се изчерпват. Това показва и последният голям поход на Сюлейман Великолепни в Европа (1566 г.). Неговата армия достига до крепостта Сигетвар (Сигет, Сегед), отбранявана от хърватския Бан Никола Зрински с 2500 унгарци и хървати. След едномесечна обсада крепостта пада, Зрински загива, но и султанът умира, а армията му, предвождана от великия везир Мехмед Соколович (потурчен сърбин от Херцеговина), се връща там, откъдето е тръгнала. Границата между двете империи за дълго остава без особени промени, което означава разделена Унгария и Хърватия. Хабсбургите отстояват наследственото си право над унгарското кралство, но в действителност контролират само една тясна ивица в северната и западната му част със столица Пожон (днешна Братислава). Не е много и онова, което имат от Хърватия — само т.нар. остатък от остатъка. Но и това е сериозна заявка за по-нататъшна „балканизация“ на империята чрез отвоюване на балкански територии от османците и тяхното присъединяване към държавата на Хабсбургите.

ВОЕННА ГРАНИЦА

В продължение на няколко века границата между Османската и Хабсбургската империя е военна и в прекия, и в преносния смисъл на думата. Защото там непрекъснато се воюва — от дребни инциденти и хайдушки нападения до сериозни продължителни войни. Съществува и специална военноорганизационна система, получила наименование Военна граница. Първи към създаването на такава система пристъпват османските власти. В обезлюдените гранични райони на Славония, Лика, Кърбава и на други места в граничната зона те заселват население от по-рано завладените от тях територии, главно от Босна и Херцеговина. Става дума за сърби, скотовъдцивласи, които срещу определени привилегии приемат ролята на военизирано население в помощ на османските гарнизони и гранични санджакбееве. Всъщност османската военноорганизационна система не играе съществена роля в събитията. Затова пък австрийската е нещо много по-сериозно. В случая става дума за две неща: първо, поток от бежанци от заетите от османците територии се прехвърля в пределите на Хабсбургската монархия. Там възникват бежански („ускочки“) селища — Жумберак, около Сень, Задар, Книн и др., както и на границата между Хърватия и Словения, та дори в Словенска Щирия. Повечето от бежанците се установяват в близост до границата с Османската империя, откъдето с благоволението и подкрепата на австрийските власти нападат османските гарнизони и селища (Скрадин, Макарска, Обровац и др.) и плячкосват венециански и дубровнишки плавателни съдове по Далматинския бряг на Адриатика. Особена известност и слава за тази си дейност получават Сеньските ускоци (през 1617 г., вече дотегнали на всички, техните дружини са разформировани); второ, за спиране на османското нашествие на запад австрийските власти създават временни военни лагери — капетании. През средата на XVI век тези лагери се обособяват като самостоятелна военно-териториална единица, простираща се по цялото протежение на границата с Османската империя от Адриатика до р. Драва. Получава наименованието Војна Крајина (Военна граница). Важни нейни средища стават Карловац и Вараждин. Изгражда се на хърватска

територия, но се ръководи не от хърватска администрация, а е на подчинение на Виенския двор и съответните военни власти.

Основният човешки контингент на Военната граница се състои от постоянно приижащи от османските предели бежанци, които австрийските власти радушно приемат, понеже са им необходими за продължаване на войните с Османската империя. Постига се в резултат на това своеобразен договор — сръбските войводи и техните хора приемат „непоколебимо и вярно“ да служат на Хабсбургите, а те им предоставят земя за заселване, освобождават ги от данъци, оставят ги да бъдат свободни, а от време на време плащат и заплати на „краишниците“ — капетани, войводи и войници. През 1538 г. Фердинанд I Хабсбургски подписва и специален документ в този смисъл. През 1578 г. границата минава под ръководството на Карл Хабсбургски, чичо на император Рудолф II, който издава първите официални разпоредби за положението на граничарите — полагане на клетва, права и задължения, определяне на заплати и пр. През 1630 г. Хабсбургите издават и т.нар. Влашки статути — потвърждават се по-раншните привилегии, но същевременно граничарите се задължават да участват във всички войни на Австрия.

Австрийската Военна граница съществува в продължение на повече от три века, от средата на XVI век до 1881 г. Тя е добре укрепена позиция, която османският завоевател никога не успява да премине. Напротив, от тази позиция Хабсбургите ще настъпват на югоизток, в балканските предели на Османската империя, с което ще съдействат за изтласкването на последната от Европа. От съществуването на границата се постига и друг ефект — тя се ръководи от австрийски генерали, но се издигат и немалко сръбски и хърватски офицери, някои от които достигат до най-високи чинове в австрийската армия, създава се квалифициран военен кадър, който ще играе значима роля в историята на сърби и хървати.

ВЛАСТ И УПРАВЛЕНИЕ

Като държава Хабсбургската империя се различава съществено от Османската. Тя е сбор от земи и народи, свързани помежду си главно чрез династията. Тук центърът (императорът) зависи повече от провинцията (местната аристокрация по области), отколкото тя от него. От 1356 г. е в сила т.нар. Златна була, която потвърждава правото на независимост на местните князе в техните имения. Градовете също са независими, независими са и рицарите. Общият владетел се избира от седем князе избиратели, които са и негови съветници при решаване на най-важните въпроси на империята. Съществува и райхстаг — събрание на владетелите на имения и представители на градове, но сред тях действат най-разнопосочни интереси, групировки и сили, много често неподвластни на императора. Хабсбургският монарх не е собственик на държавата както султанът в Османската империя, той владее и разполага само с наследствените си имоти и не може да отнема имения от едни и да ги дава на други, земята не е негова, имениятa не са тимари, нито пък владетелите им — тимариоти.

Освен това австрийският император има само дворцов държавно-административен апарат, който не контролира цялата страна. Такъв контрол упражняват местните феодали, те са господари на населението в техните имения, те събират данъци, те комплектуват войска, те са военачалници и съдии и всичко. Наистина императорът формално е главнокомандващ на армията, но нейната мобилизация, издръжка и отвеждане на един или друг фронт не зависи толкова от него, колкото от местната аристокрация. А нейната лоялност към Хабсбургите лесно може да се окаже под съмнение — много са случаите на съюзяване на местни владетели и магнати с противници на императорите. Всъщност единственият сигурен предмет на дейност на императора е външната политика — търговски връзки с други страни, назначаване и приемане на пратеничества, сключване на съглашения, обявяване на война, подписване на мирни договори и пр. Централната власт събира само определен брой такси и мита. Тя разчита главно на приходите от наследствените имоти на Хабсбургите, които са недостатъчни за

издръжка на голяма армия и дълги войни, каквито се налага да води империята.

Различните съставки на империята всъщност са отделни държавно-правни единици, всяка от които си има своя администрация. Хабсбургската монархия се изгражда като съсловна държава. Всяка област има свое съсловно събрание, в което първенствуваща роля има съсловието на аристокрацията — феодали, църковни прелати, градски патрициат. Те определят данъците, гласуват законите, избират органи на изпълнителната власт (Хърватският събор избира Бан на Хърватия), решават въпроси, свързани с комплектуването и издръжката на войската и пр. И всичко се основава на различни унии и съглашения, сключвани при различни обстоятелства между провинциалните власти и Хабсбургския дом. Хабсбургите полагат много усилия за централизация на държавата и създаване на унифицирана държавна администрация, но винаги срещат противодействие от страна на провинциалната аристокрация и областните власти.

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА СТРУКТУРА

Хабсбургскаата монархия се различава от Османската империя и по своята социалноикономическа структура. Тук се развиват класически феодално-крепостнически отношения, които се налагат още от времето на Франкската империя на Карл Велики. Владетелят предоставя на васалите си владения задоживотно ползване, а те от своя страна се задължават да участват във войните на императора с екипирани от тях войски. От юридическа гледна точка имениятa не са собственост на кралските васали; владетелят има право да ги отнема, но това практически почти не става. С течение на времето феодалите получават статут на независими владетели, имениятa им стават наследствени, а земята „господарска“.

Основното производително население и в Хабсбургската монархия както в Османската империя са селяните — до 90% от населението. Владетелят на имението, феодалът, смята земята за своя, а селяните, които живеят в неговия феод — за работна сила. Те са две категории: крепостни — получават парцел земя за обработване и преживяване срещу куп задължения — данъци в натура или в пари и ангария в полза на земевладелеца, плюс данъци и такси в полза на държавата и църквата. Техния живот е под прекия контрол на феодала земевладелец, в негови ръце е не само събирането на данъци, но и всичко останало — правораздаване, събиране на войска, строителство на крепости, гарантиране на сигурност и пр. В действителност крепостният е напълно безправен — не само не може да сменя местожителството си, но не може дори да се ожени по свой избор; свободни — те обработват земята като наематели и са лично свободни, могат да сменят местожителството си, да започват нов поминък и пр. Те обработват земята си по договор със земевладелеца и имат задължения към държавата и църквата.

Земевладелците феодали не са хомогенно съсловие. Има едри земевладелци, велможи, магнати и властелини, които владеят големи имения и заемат важни държавни постове. Мнозина от тях като Шубичи, Бабоничи, Зрински, Франкопани, Цельски графове и др. господстват над цели области с много села и градове. В много случаи

те действат като независими владетели. Църквата също е крупен феодален владетел. А има и множество средни и дребни феодали. Феодалите имат свое лично стопанство, в което чрез ангариен труд на селяните или срещу заплащане се произвеждат селскостопански произведения за феодала и неговия двор. Останалата по-голяма част от „господарската“ земя е предоставена на селяните, крепостни и свободни, като парцели за тяхно лично стопанство, от което живеят и се издължават съответно на феодала, държавата и църквата. Едрите земевладелци имат и благороднически титли, те всъщност са провинциалната аристокрация. Особено силна е тя в австрийските земи, Унгария и Хърватия. Словенци, сърби и румънци в империята нямат своя собствена аристокрация — доколкото има такава в обитаваните от тях територии, в повечето случаи тя е от немски или унгарски произход.

В империята на Хабсбургите се развива и градско стопанство — търговия, занаяти, свободни професии. Издигат се мощни търговски фамили, формира се градски патрициат, но и бедни занаятчии, просяци и скитници. Освен търговски и занаятчийски градовете стават важни военноадминистративни и културни центрове. Процъвфтява барокова култура, строят се замъци, поддържат се богато уредени резиденции, има университети, наука, изкуство, музика и пр., изобщо развива се една европейска цивилизация и култура, отличаваща се съществено от ориенталския манталитет на Османската империя. По редица белези дори и в наше време още личи къде някога е била границата между двете империи.

ЦЪРКВА. РЕФОРМАЦИЯ И КОНТРАРЕФОРМАЦИЯ

Хабсбургската монархия, в това число и нейната балканска част, е католическа държава. Тук няма „правоверни“ и „гяури“, тук всички са или ревностни католици, или „опасни“ еретици. Освен това австрийският император не е духовен глава на паството, такъв е папата в Рим. Обаче между императори и папи рядко цари сговор. Напротив, в продължение на няколко века се води ожесточена борба между тях за надмощие. Едва през XIV–XV век битката се печели от светската власт, а папската институция намалява влиянието си и се свива в центъра на Италия, във Ватикана.

И това е естествено: XIV–XVI век е времето на великите географски открития, италианския ренесанс, европейския хуманизъм и научните прозрения. Католическата църква със своите индулгенции и гонения на еретици и мислители решително изостава от това време. От друга страна, църквата е крупен феодален владетел, а нейните служители със своята алчност и злоупотреби отвращават не само образованите хора, но и светските феодали, князе, селяни и граждани, изобщо цялото общество. Възниква общо недоволство от църквата, което лежи в основата на обществено движение за реформиране на католическата църква, наречено Реформация.

Начало на движението за реформа на католическата църква поставя Мартин Лутер (1483–1546) със своята съпротива срещу продажбата на индулгенции. Към движението се присъединяват много князе, градове и села по цяла Германия. Обществото се разделя на привърженици на „старата“ вяра (католици) и реформатори (протестанти). Хабсбургите остават верни на католицизма, но няколко десетилетия не успяват да усмирят страната. През 1555 г. Фердинанд I Хабсбургски сключва мир с протестантските князе в Аугсбург, като признава равноправието на протестантите с католиците. Наред с католическата църква се узаконява и протестантската. (В Европа се разпространява и калвинизмът като разновидност на протестантството.)

Аугсбургският мир не слага край на междуособиците. Империята е разделена на католици и протестанти, без толерантност и

търпимост помежду им. Протестантските князе се обединяват в „Уния“, а католическите — в „Лига“. Начело на Лигата са Хабсбургите. На тяхна страна е католическият център в Рим, както и Орденът на йезуитите с неговите разклонения. През 1618 г. избухва голяма война, която продължава 30 години. В крайна сметка Реформацията търпи неуспех — побеждава контрареформацията, което на практика означава настъпление на католическата реакция срещу протестантството.

XVI век в историята на Европа е не само време на Реформацията. Това е време и на велики учени и мислители (Еразъм Ротердамски, Николай Коперник, Джордано Бруно, Томас Мор, Томазо Кампанела, Галилео Галилей, Леонардо Да Винчи и др.), които със своите открития из основи променят представите на човечеството за Вселената, природата и обществените отношения. И ако Реформацията подкопава влиянието на католическата църква в обществото, то науката нанася съкрушителен удар на библейската „философия“ за началото и края на света. Тя е, която принуждава „светите отци“ да започнат да „съгласуват“ своите проповеди с научните постижения на своето време.

XVI век също така е време и на големи селски вълнения През 1524–1525 г. се разгръща голяма „селска война“ в Германия, която стига и до южната част на Австрия. И не само феодалите и князете, но и бюргерите от градовете са в паника.

Пряко засегната е и католическата църква. Безпокои се, разбира се, и императорският двор. И съвсем естествено всички се обединяват, формира се обединен фронт на князе, феодали, манастири, местна аристокрация и кралска власт за усмиряване на селяните (и градските низини). Този фронт играе главна роля по-нататък и за спиране на Реформацията, и за победа на контрареформацията.

И въпреки всичко Хабсбургската монархия не остава само католическа държава. В обединения фронт на светската власт и католическата църква хегемон са Хабсбургите, чиито интереси налагат допускането и на други църковни организации в държавата. Затова контрареформацията не изкоренява напълно протестантизма. Освен това в империята на Хабсбургите се допуска и източното православие — църквата на „австрийските“ сърби и румънци. При това и самата католическа църква не остава неизменна — борбата срещу

Реформацията изисква нейната вътрешна реорганизация (в това число и възприемане на някои протестантски методи на работа) и тя го прави.

Всичко това има своите конкретни проявления в балканските предели на Хабсбургската монархия, за което ще стане дума по-нататък.

4. БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ ПОД ЧУЖДА ВЛАСТ

ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКИ СТАТУТ

През XV–XVIII век най-голямата част от Балканския полуостров е в пределите на Османската империя. Извън обсега на тази империя остават само някои пунктове по Далматинското крайбрежие, по Йонийските и Егейските острови, намиращи се във владение на Венеция, както и най-северозападната част на полуострова, влизаща в състава на Австрийската империя. Съвсем естествено е държавно-политическият статут на балканските народи под властта на султаните, Хабсбургите или Венеция да не е еднакъв. Нещо повече, не се развива по един и същ начин този статут и за балканските народи, намерили се в рамките на Османската империя или свързани с нея.

ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ

Всъщност държавностроителната политика на османците не се и стреми навсякъде да наложи еднаква държавно-политическа система на господство и управление. Една е тази система в централната част на полуострова, друга — в някои периферни области на империята. В България, Северна Гърция, Сърбия и Босна местната феодална класа и държавност е ликвидирана, въведена е познатата ни тимарска система, а населението е подчинено на османската държавна администрация. Запазват се и някои форми на самоуправление, осъществявано главно чрез селската община на местното население. Тази община се включва в системата на османската държава, а общинските традиции и селското самоуправление се използват като колективно отговорно тяло за редовното изпълнение на повинностите и данъците. Селата и градските махали най-често излъчват старейшини, които се утвърждават от кадиите и представляват общините си пред властите. Тези т.нар. кнезове и коджабашии осигуряват реда и спокойствието и участват при разпределението на данъците и тегобите сред населението. В управлението на казите впоследствие се включват избрани от населението първенци, т.нар. аяни, по вероизповедание мюсюлмани, които представляват населението пред властите и осигуряват осъществяването на правителствените разпореждания.

Специален държавно-политически статут с наличие на вътрешна автономия има населението на много територии на Балканите под османска власт. От европейските владения на Османската империя най-пълно изграден статут на автономни княжества имат Влахия и Молдова. Те се оформят като самостоятелни феодални държави през XIII–XIV век. Върховната власт тук принадлежи на князе, наричани още войводи или господари. Те определят размера на данъците, раздават военните длъжности, назначават и уволняват държавните служители и ръководят работата на държавната администрация. Съществуват и болярски съвети като съвещателни органи. Княжеската власт се предава по наследство — на оня от синовете, който получи подкрепата на болярството.

Още в края на XIV век османската експанзия достига и до княжество Влахия. Войводата Мирчо Стари (1386–1418) многократно воюва като съюзник на християнски сили (сръбския княз Лазар, унгарския крал Сигизмунд, полския крал Владислав Ягело) срещу османците, но не успява да защити Влахия. През 1418 г. тя изпада в зависимост от Османската империя и започва да плаща годишен данък на султана. Въпреки многото усилия на влашките войводи да се отърват от тази зависимост това все не им се отдава — в продължение на повече от пет века Влахия се развива като зависимо от Османската империя автономно княжество. Подобна е съдбата и на Молдова. Десетилетия наред тя се мята между османската екпанзия от юг, Татарското ханство в Крим, владетелите на Унгария от запад и тези на Полша от север. В крайна сметка през 1456 г. и тя се подчинява на султанския диктат и става васално на Османската империя княжество.

Васалните статути на двете княжества са идентични. Годишният им данък, изчислен във венециански златни дукати, се движи, както следва: Влахия — 3 хиляди през 1418 г., 10 хиляди през 1459 г., 12 хиляди през 1541 г., 65 хиляди през 1567 г., 155 хиляди през 1593 г., 130 хиляди за времето от 1632 до 1715 г.; Молдова — 2 хиляди през 1456 г, 6 хиляди през 1481 г., 10 хиляди през 1503 г, 30 хиляди през 1552 г., 65 хиляди през 1593 г., 38 хиляди през 1620 г., 42 хиляди през 1710 г. Като османски васали княжествата се ползват от вътрешна автономия. Князете, признали върховната власт на султана, нямат право да сключват договори с други държави и не могат да участват в антиосмански действия. Те често нарушават това си задължение, но султанската армия винаги въдворява „ред“. Освен това княжествата се задължават и с безплатни доставки на зърнени храни и други стоки в полза на сюзерена си. Там не се установява тимарска система, няма мюсюлманска администрация, няма султански гарнизони, нито джамии. Начело на княжествата са войводи (князе, господари), които имат собствена администрация, а също и неголяма армия. Те не са наследствени владетели, а зависят от местен Диван в състав от 8–12 боляри. Социално-икономическите и обществено-политическите отношения в княжествата се развиват в рамките на феодално-крепостническата система, както това е и в Трансилвания, а също и в пределите на Хабсбургската монархия.

С течение на времето султанското правителство в Истанбул започва да проявява стремеж за превръщане на княжествата в обикновени османски провинции. От края на XVI век султанът вече сам назначава князете, първоначално за срок от 5 години, а на по-късен етап ежегодно. Назначението, разбира се, винаги се придружава с плащане на откуп и отрупване на съответните лица в Цариград с различни „подаръци“. Освен това Портата непрекъснато подклажда вътрешните междуособици и съперничества между болярите за княжеските престоли. Същевременно в княжествата още от XVI век започват да се установяват представители на влиятелни гръцки фамилии от цариградския квартал Фенер като търговци, съветници и кредитори на князете. През XVII вектехният брой нараства — Кантакузини, Катарджи, Росети, Гика и др. Идват и гръцки духовници, които оглавяват църковната йерархия на княжествата. А от началото на XVIII век султанът започва да назначава фанариоти и за князе на Влахия и Молдова. Чрез фанариотите Портата засилва своето влияние в княжествата, но автономията им се запазва.

Особено положение в Османската империя придобива също така и Черна гора. Първоначално тя съставлява част от Шкодренския санджак и е подчинена на османската административна и съдебна власт. Впоследствие османските власти премахват раздадените там тимари и допускат автономно управление. Областта се разделя на нахии, начело на които стоят черногорски кнезове. Върховен орган на властта е Общочерногорският събор, в работата на който може да участва всеки пълнолетен черногорец. Този събор решава всички въпроси на областта и играе ролята на посредник между народа на Черна гора и османската власт. В действителност тази власт почти не се чувства, черногорците живеят и се управляват не според османските шериатски закони, а според своето обичайно право. Зависимостта на Черна гора от Османската империя се заключава в издължаването на годишен данък в полза на султанската хазна (по един дукат на къща). Освен това черногорците са задължени да воюват на страната на османците, но само в границите на Черна гора. Това задължение обаче се разминава с действителното положение — по време на войни на европейските държави срещу Турция черногорците никога не са на страната на сюзерена си, а помагат на противниците му (Венеция, Австрия или Русия).

В подобно положение е и част от Албания. Към края на XV век се установяват тимарска система и османска администрация само в южната част на тази страна, където живеят племената тоски. Северната по-планинска част на Албания, населена от племената геги, има самоуправление. Основна общност тук е кланът. Един или няколко клана образуват байрак начело с Байрактар — наследствен вожд, който управлява и съди според местното обичайно право. Няколко байрака образуват племе, което решава проблемите си на общо събрание на възрастните мъже.

Райони на местно самоуправление се допускат и в Гърция — полуостров Мани в Пелопонес, областта Сули в Епир, Аграфа в планината Пинд, островите Родос, Хиос и множество други, манастирите на Атон, които образуват православна теократическа република, и пр.

В балканските владения на Османската империя има и немалко градове със статут на самоуправляващи се общности. Сараево в Босна например, макар и мюсюлмански град, не допуска присъствието на султански войски на своя територия, самоуправление има гр. Янина в Епир, а Неготин в Сърбия е град, през който турчин (османлия) няма право да преминава, яздейки подкован кон.

Централната имперска власт очевидно не може изцяло да обхване и с успех да администрира всички части на прекале но разрасналата се империя. Затова тя допуска местно самоуправление: по-добре да си има работа с организирана местна посредническа власт, отколкото пряко да контролира и управлява многобройното си разнолико население. Получава се в крайна сметка определена двойственост в административно-политическата система — османска власт и администрация, от една страна, и автономна местна власт, от друга. Излиза, че Османската империя е силно централизирана държава само по висшите етажи на властта, докато в провинциалното управление силни позиции има местният автономизъм като фактор на държавността и държавната традиция на отделните народи.

ДУБРОВНИК

Особено положение като васал на Османската империя придобива Дубровник. До 1205 г. той е във васална зависимост от Византия, от 1205 г. до 1358 г. — под венецианска власт, от 1358 г. — първоначално васал на Унгария, а след това на Османската империя. В действителност Дубровник се развива като самостоятелен град-република между Османската империя и Венеция. През XV–XVII век републиката е в подем, тя става център на силна търговия с италианските градове, Южна Франция, Испания, Босна, Сърбия, България и други страни. Тук процъфтяват корабостроенето, дървообработването, кожарството и пр. Същевременно Дубровник става важен културен и научен център на Балканите през онова време. Неговата зависимост към Османската империя напълно се изчерпва с издължаването на годишния данък, който републиката плаща на сюзерена си. За сметка на това пък получава пълна свобода за търговия в балканските предели на империята при благоприятни митнически условия — 2% мито от стойността на износа и вноса. И Дубровник създава своя мрежа от търговски колонии на много места по Балканите, организирани в самоуправляващи се общини.

Държавно-политическата уредба на Дубровник (както и тази на другите далматински градове) във всяко отношение наподобява Венеция. Властта се упражнява само от аристокрацията. Около 200 семейства, включени в нарочни списъци, съставляват т.нар. Велико вече. То има законодателна власт, назначава чиновниците, определя данъците и митата, решава въпросите за мира и войната и т.н. Великото вече избира от своята среда Сенат (около 50 души), който управлява текущите работи на републиката. Избира се и един сенатор за княз, който председателства Великото вече и Сената, пази държавните печати и ключовете на града, представлява републиката пред външния свят и пр. Съществува и Малко вече от няколко души, избирани всяка година, които привеждат в изпълнение законите и решенията на Великото вече. Петима сенатори са „пазители на правдата“, които имат право на вето при приемането на законите. Други няколко души пък са прокуратори — те водят всички сметки по

държавните приходи и разходи. Има и „морски съд“ от 5 души сенатори за контрол по мореплаването и корабите. Всичко в републиката е строго предписано — от церемониала в двора на княза до това, кога да си лягат хората. Твърди се, че управлението е „гениална смесица на сръбското с латинското“ и че е добро.

Вътрешната автономия и самоуправление на балканските народи под османска власт никъде не е безвъзмездна. Първото и основно условие за автономия и самоуправление навсякъде е глобалното плащане на годишен данък или изпълнение на определени повинности и задължения към османската държава. Така освен плащането на данъци островите дават моряци за флотата, кнезовете и коджабашиите осигуряват реда и мира в селата и пр. При това автономните права на местното население се простират само до там, докъдето това разрешава османската администрация. И най-широката автономия в края на краищата е зависима от османското господство. Тази система работи твърде дълго в полза на Османската империя, а не срещу нея. Може би тъкмо проявите на гъвкавост в държавностроителната политика на османските султани е една от предпоставките за тяхното толкова продължително властване на Балканите.

ПОД АВСТРИЙСКА ВЛАСТ

За разлика от Османската империя, която идва на Балканите с огън и меч, ликвидирайки средновековните балкански държави, Хабсбургската монархия осъществява „балканизацията“ си не чрез преки войни с балканските народи и държави, а на основата на различни съглашения, по линия на династичните връзки или чрез отвоюване на отделни територии на Балканите, били преди това в пределите на Османската империя или Венеция. Макар и да израства като голяма и силна държава, с подчертана тенденция за абсолютизъм и централизация, проявявана периодично много силно, Австрийската империя не изменя облика си на съсловна монархия — конгломерат от земи и народи, свързани помежду си главно с династични връзки, унии и съглашения. Успоредно с централизма тук твърде влиятелна е противоположната тенденция, автономизмът и федерализмът, която се базира на държавноисторическата традиция на отделните народи, влизащи в империята. Поради това държавно-политическият статут на балканските народи под Хабсбургите се формира и утвърждава не произволно, а в зависимост от редица обективно действащи фактори: държавноисторическата традиция на отделните народи, първоначално дадените им привилегии, гаранции или сключени съглашения, съотношението на силите между централизма и автономизма, развитието на държавноправните отношения в света, международното положение на Дунавската монархия на всеки етап от нейното развитие и пр.

От балканските владения на Хабсбургите най-силна историческа и държав-ноправна традиция има Хърватия. В своето многовековно развитие държавността тук преминава през няколко етапа: средновековна хърватска държава от средата на IX век до 1102 г.; уния на Хърватия с Унгария от 1102 г. до 1526 г.; в Австрийската империя след 1526 г. По време на просъществувалата четири века уния с Унгария хърватската държавност напълно се запазва. Като представители на хърватската държавна власт водачите на отделните хърватски племена избират през 1102 г. унгарския владетел Коломан за крал на „Кралство Хърватия и Далмация“. Коронясвайки се за

хърватски крал, Коломан гарантира самостоятелността на хърватската държава в нейните вътрешни работи: Унгария и Хърватия имат един общ владетел, но остават две отделни кралства, общият крал се задължава отделно да се коронясва и за хърватски крал и да гарантира всички права на хърватите в решаването на техните вътрешни проблеми.

Хърватия не плаща данъци на унгарския крал, хърватите се управляват сами, а кралят само утвърждава решенията на Хърватския събор.

Разгромът на Унгария в битката при Мохач през 1526 г. изменя положението: една част от територията на Хърватия заедно с централната част на Унгария попадат в рамките на Османската империя и стават буферна зона между двете империи, Османската и Хабсбургската. Там се установяват османски военни гарнизони, раздават се тимари, идва османска администрация, която оглавява новото бейлербейство Буца. Друга част от Хърватия, както и т.нар. Кралска Унгария, влизат в пределите на Австрийската империя. Всичко това слага край на хърватско-унгарската уния. Сега пред хърватското дворянство се поставя въпросът за избора на нов крал. След тригодишна гражданска война в крайна сметка се налага династията на Хабсбургите като владетелска династия и на Хърватия (1530 г.). Това също се осъществява под формата на съглашение — хърватското дворянство избира Фердинанд Хабсбургски за свой крал, а той от своя страна признава на Хърватия правата, от които тя се ползва дотогава, в условията на хърватско-унгарската уния, сиреч при унгарските крале. Така хърватско-унгарската уния се прекратява, за да се замени с уния на Хърватия с Австрия. Страната има своя определена държавна територия и вътрешно самоуправление начело с хърватски Бан и събор. Банът ръководи местното самоуправление, а съборът се свиква периодично и се занимава с различни въпроси на управлението, войската, финансите, данъците и пр. Има и съответни органи на местна власт — страната е разделена на жупании начело с управители (жупани). Хърватският събор редовно изпраща свои делегати за участие в заседанията на унгарския и на австрийския парламент.

Хърватската историческа и държавноправна традиция под Хабсбургите също както и по времето на хърватско-унгарската уния

няма голям простор за развитие и изява, търпи много ограничения. Виенският двор все по-настойчиво се стреми да превърне Хърватия (и Унгария) в обикновени австрийски провинции. Централизаторската политика на Хабсбургите именно е причината, която насочва хърватските първенци към сътрудничество с Унгария. Съществена проява на това сътрудничество и единодействие е заговорът на хърватските и унгарските дворяни от края на 60-те години на XVII век. Делото обаче пропада, хърватските водачи Петър Зрински, Кръсто Франкопан и други участници в заговора загиват, а имениятa им са разграбени, след което Хабсбургите налагат австрийска хегемония: банската власт се съкращава за 10 години, а владенията на Зринските и Франкопаните в Хърватското Приморие се отделят от Кралство Хърватия и минават под непосредствено австрийско управление. Същевременно хърватската държавност в Хабсбургската монархия се застрашава от унгарското дворянство, което се стреми към хегемония над Хърватия. Като съставна част на Хабсбургската монархия Хърватия попада между Виена и Будапеща като между чук и наковалня. Десетилетия тя се мята между Австрия и Унгария, борейки се срещу опитите за хегемония и на едната, и на другата и губейки малко по малко от своята държавност и държавно право.

Не е поблагоприятно държавноправното положение и на т.нар. пречански сърби. Още през XV век много сърби, бягащи пред османските опустошения, се прехвърлят оттатак Дунав и Сава, в Южна Унгария и Хърватия. Впоследсвие периодично в пределите на Австрийската империя идват нови бежанци. Само през 1690 г. 30–40 хиляди сърби начело с патриарха Арсений Черноевич се заселват в Южна Унгария и Хърватия. Получава се в крайна сметка така, че една част от сърбите остават под османска власт, а друга част попадат под австрийска власт. Към края на XVIII и началото на XIX век в османските предели има около 1 млн. сърби, а в австрийските — над 600 хиляди. Сърбите в Хабсбургската империя живеят при два различни държавно политически статута: един за Военната граница, друг за т.нар. Провинциал. И в единия, и в другия случай те запазват и отстояват своята автономия в управлението на вътрешните си работи. Всяко село избира кнез с едногодишен мандат, а всяка капетания избира и по един върховен съдия, който заедно с осем съдебни заседатели упражнява съдебната власт. Всички изборни органи се

утвърждават от висшата военна власт. В мирно време граничарите, обявени за „свободни войници“, живеят от своя труд като селяни или занаятчии, но същевременно се подготвят за война при съответна военна организация. В случай на нужда те тръгват натам, накъдето ги поведат австрийските генерали. Главният неприятел, с който Военната граница и „австрийските“ сърби векове наред воюват на страната на Австрия, е Османската империя.

Освен като „свободни“ граничарски войници сръбските преселници оттатък Дунав и Сава имат църковно-училищна автономия, дадена им по време на „великото преселение“ (1690 г.). Те запазват своята източноправославна религия и църква със своя митрополия в Сремски Карловци, осем епископии и много църковни общини по градове и села, в които живеят. Сръбското население там живее според своите обичаи и под ръководството на свои войводи и кнезове. При това сръбската църква в пределите на Хабсбургската монархия има и светска власт. Особена роля в духовния и политическия живот на Пречанските сърби придобиват народно-църковните събори, които решават различни църковно-просветни и политически въпроси. Установява се особено теократично управление. Главна фигура тук е сръбският митрополит (след 1848 г. патриарх), който назначава, съди, потвърждава търговски и занаятчийски статути и пр.

Сръбската църковно-училищна автономия в Австрийската империя съвсем не е по волята на католическата църква. Известно е също така, че и самите Хабсбурги са ревностни католици. Изпаднали в католическо обкръжение, сърбите успешно отбиват атаките на католическите прелати за приемането на католическата вяра (или най-малко за подчиняването им на католическия център в Рим чрез т.нар. униатство), а също така и усилията на властите за ограничаване на автономията им. Всъщност сърбите не получават в Австрийската империя повече от това, което имат в Османската — форми на автономност, самобитен живот, собствена църква. За тяхното ликвидиране като отделна верска и народностна индивидуалност обаче и дума не може да става. Напротив, продължилото няколко века на вълни преселване на сърби оттатък Дунав и Сава води до съществени етнически промени — в края на XVIII век сърбите вече съставляват

мнозинство от населението на Банат, Бачка, Бараня и Срем, територия, която скоро ще се нарече Сръбска Войводина.

Хабсбургите дават привилегии на Пречанските сърби преди всичко защото имат нужда от тях както за продължаване на борбите с османците, така и за поддържане на необходимото им равновесие в австро-унгаро-хърватските отношения. Същевременно при всички случаи Виенският двор си запазва правото на тълкувател на сръбските права в империята. И когато тия права започнат да пречат на абсолютизма и централистичните стремежи на Хабсбургите, те ги ограничават и потъпкват. Затова различни сръбски депутации и представители на църковната сръбска йерархия често пътуват до Виена с искане за препотвърждаване и прилагане на дадените по-рано привилегии. От друга страна, сръбските привилегии, тяхната църковно-училищна автономия предизвикват ревността на унгарското и хърватското дворянство — Унгария и Хърватия поначало не признават сръбските привилегии, те протестират срещу тях чрез своите държавни събори, обявяват ги за вредни и противо-държавни. Оттук именно тръгва хърватско-сръбският и унгарско-сръбският антагонизъм като допълнение към противоречията в триъгълника Австрия — Унгария-Хърватия.

Що се отнася до словенците, то тяхната държавност и държавна традиция са бедни. Както навсякъде, така и в словенските земи под Хабсбургите важна роля в държавния живот играят съсловните събрания. По правило те се свикват по области, но нерядко се провеждат и общи събрания за Щирия, Каринтия и Крайна. Ролята на съсловията и съсловните събрания нараства във връзка с усилията на Хабсбургите за преодоляване на феодалната разпокъсаност, чиито носители са едрите феодали. Вътрешната „автономия“ на словенските провинции, доколкото формално съществува, обаче няма нищо общо със словенския народ — през целия си исторически път словенците са под чуждо господство (аварско, баварско, франкско, немско, австрийско), словенското дворянство и част от народа се германизират, в словенските села и градове господстват чужди собственици, държавните дела са в компетенция само на имотните класи, които по правило не са словенци, а чужденци, официален език в администрацията и училищата е немският. Поради всичко това държавността и държавната традиция и тогава, когато се проявява в

една или друга форма, по-същество не е словенска, не се води от името и в името на Словения и словенския народ.

Подобно на Словения е положението и на Трансилвания. Тя също непрекъснато е под чужда власт (от XI до XVI век като съставна част на Унгария, през XVI–XVII век в зависимост от Османската империя, а от началото на XVIII век под Хабсбургите). Като съставна част на Унгария областта се управлява от трансилванския войвода, чиято власт е ограничена от едрите феодали и католическата църква. При това войводата не е самостоятелен управител, а наместник на унгарския крал. Феодалите, висшето духовенство, градският патрициат, изобщо тези, които притежават имения, богатства и власт, в преобладаващата си част са унгарци или немци и се ползват с големи права и привилегии, докато румъните, съставляващи основната маса от селското население и градските низини, не участват в държавните работи.

Ликвидирането на Унгария след битката при Мохач изменя държавно-политическия статут на Трансилвания, главно що се отнася до върховния сюзерен — унгарският крал е заменен от османския султан. И като васал на султана Трансилвания се изгражда като самостоятелно княжество с отделно управление и собствен вътрешен живот. Нещо повече, на власт идват силни трансилвански войводи, които не само отстояват своята самостоятелност, но дори влизат в антиосмански съюзи и участват във военни стълкновения с османците.

Още от времето на унгарския период от историята на Трансилвания тя е със смесено население — унгарци, саксонци, секули, румънци. Присъствието на унгарците датира от времето на влизането на областта в състава на Унгарското кралство. Саксонците са германски преселници от Рейнската област, дошли тук през XII век. Те заемат районите на днешните румънски градове Брашов, Сибиу и Бистрица. Секулите са унгарскоговорящи с още неизяснен етнически произход. Те се установяват предимно в Източните Карпати. Както в унгарско, така впоследствие и в османско време унгарците, саксонците и секулите са официално признати „нации“ със свое вътрешно самоуправление. Те имат свои административни единици — комитати, графства и общи събрания (сейм, диета). Навсякъде, разбира се, господства аристокрацията — представители на селяните независимо от етническия им произход не се допускат до никакви органи на

властта. И тъй като румънците в огромното си мнозинство са селяни (крепостни или свободни), те не само не участват в управлението, но не са и признати за „нация“ — нацията в ония времена се схваща не като етническа група от хора, а като привилегирована благородническа част на обществото.

Разнолика е Трансилвания от гледна точка и на религията и църквата. По същество тя е католическа, но наред с католицизма се развива и протестантството. Пускат корени също така и калвинизмът и униатството. Румънските селяни остават източноправославни християни, но нямат собствен църковно-религиозен и културен център, каквито са Печ за „османските“ и Сремски Карловци за „австрийските“ сърби. Такъв след време ще стане градът Алба Юлия. Заседаващата през 1564 г. диета провъзгласява равноправие на трите църкви — католическата, протестантската и калвинистката. Пет години по-късно равноправие получава и униатската църква. Източното православие обаче остава официално непризнато.

Зависимостта на Трансилвания към Османската империя се измерва с 10 хиляди златни дуката годишен данък, който съгласно ферман на Сюлейман Великолепни от 1566 г. областта плаща на султанската хазна. Освен това трансилванските князе, избирани от местния парламент, подлежат на утвърждаване от султана. И те както молдовските и влашките не могат да сключват договори с други държави и да участват в антиосмански войни, но често се отмятат от сюзерена си.

С този именно държавноправен статут влиза съгласно Карловацкия мир от 1699 г. Трансилвания в Хабсбургската монархия. Под австрийска власт тя се обособява като област, включена в състава на Унгарското кралство, но подчинена направо на централните държавни органи във Виена. Във вътрешнополитическия живот тя запазва известна държавна самостоятелност, има собствени държавни учреждения и свой сейм, но и тук, както и в Словения, държавните институции работят като представителни органи на немските и унгарските магнати в областта, а не на трансилванските румъни.

Последните остават без политически права и без представителство в държавните органи. Оттук и стремежът за признаване на румънците като четвърта „нация“ със своя църква и

съответно представителство — задача, която се набелязва за решаване в неопределеното бъдеще.

ПОД ВЕНЕЦИАНСКА ВЛАСТ

Що се отнася до Венеция, то тя се изгражда като олигархическа морска република, чиято държавно-политическа уредба копират градовете под нейна власт. В най-голяма степен това се отнася до Далматинското крайбрежие с неговите острови и градове. В древността тази територия се населява от илирски племена (далмати). През първите векове от нашата ера Далмация е римска провинция, от VI до IX век е част от Византия, а след това влиза в състава на хърватската държава, респ. Унгария. Води се дълга борба за господство в Далмация, в която главни действащи лица са Венеция, Хърватия и Унгария. През първата половина на XV век окончателно се налага Венеция, която владее въпросните територии до 1797 г. Става дума за част от п-в Истрия в северната, Задар, Трогир, Сплит и Хвар в средната и Котор и Бар в южната част на Далмация. Всъщност само Дубровник с неговата околност остава извън обсега на венецианската власт в Адриатика.

В древността и през ранното средновековие населението на Далматинското крайбрежие е романизирано, а след идването на хърватите и сърбите на Балканския полуостров започва процес на неговото бавно славянизиране. От векове то се занимава с разни занаяти, мореплаване, търговия, риболов и др. Приморските градове се развиват като главни посредници в търговията с Италия, Венеция, Генуа, Флоренция и балканските страни, от което мнозина забогатяват и стават градски патрициат. Дребните търговци, занаятчии, рибари, изобщо „нисшите“ слоеве на обществото пък съставляват т.нар. пук, сиреч народа. Някои от представителите на патрициата имат имения извън градските стени, в балканския хинтерланд на Приморието, където живеят и работят селяните в условията на т.нар. колонатна система — обработване на земя срещу част от производството или определена сума пари в полза на земевладелците. Управлението в приморските градове държат в свои ръце изключително само гражданите, влизащи в състава на патрициата. Те избират от своята среда кнез (консул, приор, началник) като върховен представител на града. Съществувалите някога народни скупщини губят значение,

градовете се развиват като самоуправляващи се комуни, в които главна роля играе т.нар. Велико (голямо) вече, съставено само от патриции.

Върховната си власт в Далмация Венеция упражнява чрез един свой „генерален провидур“ със седалище в Задар, който контролира и направлява дейността на местните автономни органи. Начело на градовете комуни се избира местен кнез, но не управлява сам — навсякъде присъства и назначен венециански представител, на когото обикновено принадлежи действителната власт. Селата във вътрешността на Далмация под венецианска власт също имат самоуправителни тела, селски старейшини и събори, но и те действат под венециански контрол. Освен това в полза на Венеция се плащат данъци, тя прибира и част от печалбите от търговията на далматинските градове. Чрез законодателни актове и административни мерки Венеция ограничава далматинската търговия, понеже е неин конкурент. От друга страна, Далмация е изложена на османско проникване от север, непрекъснато се водят войни, острови, градове и села често менят господарите си (венецианци или османци). И като краен резултат настъпва време на упадък.

Освен в Далматинското крайбрежие на Адриатика Венеция има свои владения и в Средиземноморието. На първо място тук следва да спомена остров Крит. Преди да мине под венецианска власт, и тази територия сменя много господари — римска власт (67 г. пр.н.е. — 395 г.), Византия (395–823), араби (823–961), отново Византия (961–1204). През 1204 г. кръстоносците от четвъртия кръстоносен поход продават острова на Венеция. По това време той се нарича Кандия, по името на главния му град Кандак, основан от арабите. Венецианската власт тук се задържа повече от четири века, до т.нар. Кандийска война от 1645–1669 г. между Венеция и Османската империя. По време на тази война османците завладяват по-голямата част от остров Крит. Венеция запазва само три свои владения на острова, които губи в следващата венецианско-турска война, тази от 1715 г, когато на целия остров се установяват османско господство, османска администрация и тимарска система.

Много господари сменя и остров Кипър — Александър Македонски, Рим, Византия, араби, кръстоносци, венецианци, османци. През 1192 г. възниква отделно Кипърско кралство като творение на кръстоносците. Начело на това кралство са владетели от

католическата династия Лузинян. Един от нейните представители, крал Петър I Лузинян (1357–1369), прави опит да съживи кръстоносната идея, огромен кръстоносен флот под негово командване потегля към Египет и през 1365 г. превзема Александрия. От това обаче е недоволна Венеция — Александрия е една от основните й търговски бази. През XIV–XV век Венеция държи под свой контрол Южен Пелопонес, острови в Йонийско море, има свои владения в Епир, в Албанското и Черногорското крайбрежие. През 1489 г. тя завладява и остров Кипър, но не за дълго — навсякъде средиземноморската империя среща османския натиск. През 1571 г. Османската империя завладява и остров Кипър, който става хас на великия везир, а от 1785 г. — санджак в Галиполския еялет. Наред с установяването на османска администрация се осъществява и значителна турска колонизация на острова.

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ

В социално-икономическата област в различните краища на Балканите също господстват различни порядки. Едни са те в районите с османска администрация и тимарска система, други — в областите с автономно управление под османска власт, трети и четвърти — в пределите на Австрийската империя и Венеция. Дори в отделните области с автономно управление под османска власт съществуват големи различия в социално-икономическите отношения.

В ОБЛАСТИТЕ С ОСМАНСКА АДМИНИСТРАЦИЯ

В районите с османска администрация социално-икономическите отношения почиват на тимарската система. Държателите на тимари, зиамети и хасове, както и цялата османска администрация съставляват господстващата класа, а останалото население — рая. Земите в леновете се предават в наследствено владение на раята, която ги обработва. Тя плаща натурални и парични данъци към държавната хазна и към спахиите — държатели на ленове. Цялата стопанска дейност на населението е обхваната от данъчната система на Османската империя — десятък от земеделските произведения, данък за поземлено владение, върху добитъка, върху воденици, тепавици, лозя и т.н. Освен данъчния гнет селяните са задължени с ангария (отработъчна или парична) в полза на спахиите, които в леновете си притежават земи за частно ползване. Селячеството има двама господари — държавата (султанът) и спахията, в чийто лен живее и работи наследственото си владение.

Често явление в Османската империя е да се видоизменят някои от задълженията на раята към господстващата класа. На тази основа възникват особени категории рая, освободена от някои данъци и натоварена със специални задължения: войнуганите отглеждат коне за нуждите на султанския двор и придворната кавалерия, работят в султанските обори, косят ливадите и събират сено от султанските хасове, служат в обоза по време на война и пр.; дервентджиите се грижат за безопасността на планинските проходи и охраняват пътниците и керваните от разбойнически нападения; мартолозите се грижат за поддържане на вътрешния ред в дадена област и я охраняват от нападения на хайдути и разбойници и т.н.

Градовете в условията на османското владичество повишават ролята си като административни, занаятчийски и търговски центрове. Организацията на градското стопанство се осъществява чрез цеховете, т.нар. еснафи, които обединяват занаятчиите по отрасли, регламентират видовете и качеството на стоките, доставят суровини, отговарят за изпълнението на държавните поръчки, за плащането на данъците и пр. Кадията в съгласие с еснафските ръководства и търговците определя максималните и минималните цени на стоките, а

подвластен нему чиновник следи за прилагането на законите и осигурява ред на пазара. Портата установява монополни държавни цени върху някои занаятчийски и селскостопански произведения. Въвежда се системата на вътрешни мита, събирани при внасяне на стоки в града. Оформят се градски пазари, на които селяните от околните села продават продукти на своето производство и купуват необходимите им метални изделия, занаятчийски произведения, сол и пр. Внасят се и чуждестранни стоки, предимно скъпи изделия, предназначени за господстващата класа. Парични капитали се влагат освен в търговия и в разни лихварски операции, свързани със системата на откупуване на държавните данъци — откупуват се обекти на огромни за онова време суми, след което раята от съответните села и градове попада под безконтролния грабеж на откупвачите. Както търговията, така и лихварството не способстват за зараждането на нови социално-икономически отношения, а натрупаните капитали имат повече паразитен характер и служат като средство за увеличаване на експлоатацията на раята.

Османското господство превръща балканските народи в безправна рая и в политическо отношение. Християните не могат да заемат административни длъжности в държавния апарат, нямат право да свидетелстват в съда срещу мюсюлмани, ограбването на техния имот, поругаването на семейната им чест, дори убиването им не се смята за престъпление. Установява се една система на народностна, религиозна и политическа дискриминация, при която всеки мюсюлманин се смята за по-високопоставен поданик на султана от който и да било християнин. Спахиите християни, домогнали се първоначално до правото да събират рента в своя полза срещу задължение за участие във войните на султана, са принудени в преобладаващата си част да се помохамеданчат и да се слеят с османската господстваща класа. С това, разбира се, социалните различия сред местното население не изчезват. Запазва се един тънък слой от спахии християни, откупвачи на данъци, лихвари и др., които обслужват османската управленска система и получават облаги от това. По селата се издигат и по-заможни хора, които посредничат между християнското население и османската власт. Тяхната роля нараства с увеличаването на богатствата им. Част от тях се включват по-сетне в националноосвободителното движение на своите народи.

В ОБЛАСТИТЕ С АВТОНОМНО УПРАВЛЕНИЕ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ

В областите с автономно управление под османска власт се запазват и развиват социално-икономическите отношения, съществували преди османското нашествие. Така във Влахия, Молдова и Трансилвания се развиват феодално-крепостни-ческите отношения. Селяните се делят на две групи — закрепостени и свободни. Крепостните селяни са обложени с натурални данъци и повинности, дават една десета част от своята продукция на болярите и им работят ангария определен брой дни в годината. Свободните селяни нямат задължения към болярите, но отбиват повинности в полза на държавата и служат като пехотинци в армията. Князете даряват по своя воля земи със свободни селяни на едни или други боляри, след което и тези селяни биват закрепостявани. Така с течение на времето слоят от свободни селяни непрекъснато намалява, а болярството укрепва. За да си осигури средства за борбата срещу османското господство, князът Михаил Храбри увеличава в края на XVI век данъците и конфискува много земи на свободни селяни, закупени след това от болярите. Издават се и съответни нормативни актове, които утвърждават крепостното състояние на селячеството и дават редица привилегии на болярството. Основани на крепостническия труд, болярските стопанства се разширяват и през

XVII век стават важен източник на продоволствени стоки за Османската империя, главно Цариград. Развива се и търговията, в която се включват фанариотски гърци, нараства числеността на градовете, откриват се големи занаятчийски работилници, разширява се вътрешният пазар.

В другите области без османска администрация и тимарска система (Черна гора, Мани в Пелопонес, Сули в Епир, някои албански райони) крепостнически отношения не се установяват, а се утвърждава своеобразен патриархално-племенен бит. Споменатите области са твърде бедни и слабо производителни, социално-икономическите отношения в повечето случаи тук почиват на племенната организация, обичайното право и личната свобода.

В ОБЛАСТИТЕ ПОД АВСТРИЙСКА ВЛАСТ

В южнославянските области под австрийска власт се развиват феодално-крепостнически отношения в техния западноевропейски класически вид. Както в Словения, така и в Хърватия господстват едри земевладелци, в повечето случаи унгарци (Славония) и немци (Словения). Издигат се и силни хърватски дворянски фамилии — Франкопани, Шубичи, Нелипичи, Бабоничи, Цельски графове и др. — като собственици на огромни имения.

Населението на хърватските и словенските земи под Хабсбургите може да се разгледа в три категории: феодали (властела, племство). Това е съсловието на земевладелците — едри магнати, средни властелини, дребни владетели, най-често независими едни от други и в слаба зависимост от общия владетел (крал, император). Тяхната обработваема земя е два вида: 1. феодална резерва, земя за собствено частно производство на феодала, и 2. селска земя (грунт, хуба, бащина). По средновековните разбирания селянинът може само да ползва земята, срещу което се натоварва с определени задължения. Горите и пасбищата се смятат за общо благо на селата, но и тяхното ползване не е безвъзмездно.

Следващото съсловие е това на селяните. Те са две категории — свободни и зависими (кметове). Първите имат задължения само към държавата, респ. владетелите, а вторите — и към владетелите, и към съответните местни феодали — властелини. Срещу ползването на „властелинската“ земя кметовете се задължават с отработъчна, натурална и парична рента. Отработъчната рента е безплатна работа (тлака) определен брой дни в годината в оная част от имениятa на феодалите, която са си определили за свое частно производство. За различните райони и периоди от време тя е различна, но има случаи да достига дори до 100 дни. Другите задължения са най-различни — данък на държавата, една десета част от производството на църквата, една девета част на феодала и всевъзможни други плащания за всяка къща.

Задълженията на кметовете са толкова много, че се налага да се съставят специални „договори“ (урбари), с които те се уточняват за всяко село и всяка къща. При това зависимият селянин не може да се

ожени без разрешението на своя феодал, неговият господар е и негов съдия, може да го глобява, да го бие, да го затваря и пр. Зависимият селянин не може и да напуска местожителството си, респ. властелина си, освен ако си тръгне гол и бос, и пак след като получи разрешение.

Третата категория са гражданите. Развиват се словенски и хърватски градове като военни, административни, църковни и стопански средища. Първоначално те са повече военни крепости, но впоследствие се оформят като центрове на занаятчийство, търговия и култура.

Градските жители са лично свободни хора, твърде често имат собствено автономно управление и свой съд, а понякога и специални привилегии, давани им от владетелите. Занаятчиите са организирани в еснафски организации, като наред със занаятите упражняват и земеделие в крайградските си имоти. Търговците и занаятчиите, дребните градски съществувания изобщо, съставляват т.нар. пук (народ), който не участва в управлението на градовете — това е строго охранявана територия, запазена само за патрициата. Такова приблизително е положението и в градовете под венецианска власт.

През XVI–XVII век най-развита в икономическо отношение област от южнославянските земи под австрийска власт е Словения. Тук се развиват манифактурни предприятия от раннокапиталистически тип, градовете стават стопански центрове, настъпва подем в рудодобивната промишленост, занаятчийството и търговията. Както в Словения, така и в Хърватия нараства ролята на т.нар. трето съсловие, чийто най-горен слой съставляват едрите манифактуристи, търговци и лихвари. Навсякъде проникват стоково-паричните отношения, отработъчната и натуралната рента се заменят с парична, настъпват промени в социалния статут на зависимия селянин (кмет), набелязват се контурите на един процес, който води към превръщането на закрепостения към властелинската земя кмет в свободен селянин със свое стопанство на собствена земя. Всъщност става дума за един общоевропейски социално-икономически феномен, който къде по-рано, къде по-късно ще обхване целия Балкан, в това число и онази негова част, която е под османска власт.

ЦЪРКОВНО-РЕЛИГИОЗНИ ОТНОШЕНИЯ

Османското завладяване на Балканския полуостров води до съществени промени и в областта на църковно-религиозните отношения. На Балканите влизат в борба помежду си три църкви и религии — източно православие, католицизъм и мюсюлманство, ислям. Първите две идват от древността и средновековието, а мохамеданството става фактор в духовния и политическия живот, в бита и културата на балканските народи едновременно или след османското нашествие.

ИСЛЯМЪТ

Османското завоевание на Балканския полуостров е неспокойно, динамично и в много отношения страшно време: непрестанно движение на различни военни съединения, османски и антиосмански, големи битки на балкански терен, разорения, насилия, плячкосвания, отвличания и продажби на хора като роби, откарване на жени и момичета за харемите на султана и неговите сановници, бягство на местно население към планините или към незавладените още от нашественика области и т.н. И това трае твърде дълго, едни правят кариера, други страдат и гинат. В това именно време на Балканите се появява борецът за „правата“ вяра, мюсюлманинът османлия. Той може да е султански сановник, спахия, еничарин, събирач на данък, мюфтия, ходжа, кадия или пък преселник от Мала Азия, колонист. Какъвто и да е, още от края на XIV и началото на XV век той трайно засяда на Балканския полуостров сред местното християнско население. И тук ще пусне корени и ще остане няколко века. Дошъл като борец за „правата“ вяра, мюсюлманинът османлия ще гледа на „другите“ като на „гяури“, сиреч „неправоверни“. Неговата „мисия“ ще да е да направи и тия, „другите“, като себе си, „правоверни“.

Ислямът прониква на Балканите по две линии: първо, по пътя на колонизацията — настаняване на османска администрация в завладените територии или заселване на мюсюлмански пришълци от Азия, и, второ, по линия на налагане на мохамеданството за религия на завареното местно християнско население.

През целия период на своето господство на Балканите Османската империя следва политика на ислямизация на завареното немюсюлманско население. Ислямът се налага както чрез грубо насилие, така и чрез предоставяне на различни социално-икономически и политически предимства на помохамеданчените пред „неправоверните“ християни. В някои области на Балканите ислямизацията взема широки размери — Албания, Босна и Херцеговина, Родопската област, Североизточна България, някои райони в Македония и пр. На много места ислямът се приема от местните първенци, които се стремят да влязат в състава на османската господстваща класа и да запазят привилегиите си. В Босна и

Херцеговина ислямът се приема и от многобройните богомилски маси, в резултат на което към началото на XVII век около три четвърти от населението тук е мюсюлманско.

Приемането на исляма се оказва първа стъпка към загубване на народностното съзнание на помохамеданчените, към тяхната асимилация. Такава обикновено е съдбата на единично помохамеданчените — взетите християнски деца в еничарския корпус, откараните роби в Мала Азия, отвлечените жени и момичета в харемите и пр. Този вид помохамеданчване почти винаги завършва със загубване на народностното съзнание и пълна асимилация. Друго е положението с масовите помохамеданчвания по области и селища. Приелите исляма компактни маси в Албания, Босна и Херцеговина, в Родопската област не губят езика си, като нерядко запазват и народностното си съзнание. Албанските мюсюлмани например говорят албански език, живеят според албанските си обичаи и стават в по-ново време основен градивен елемент на албанската нация. Всъщност само мюсюлманите от Североизточна България говорят турски език и се отдалечават от народностния си български корен, което до голяма степен се обяснява с наличието на тюркоезично българско население в този край още преди османското нашествие на Балканите.

Политиката на ислямизация, водена от Османската империя, не дава особени резултати — мюсюлманският елемент на Балканите (ведно с господстващата османска държавно-религиозна администрация) винаги остава незначително малцинство сред населението на Балканския полуостров. При това християнските маси се съпротивляват срещу процеса на ислямизация. Важна роля в случая играят християнското духовенство и християнската църковна организация. Портата е принудена да се съобразява с „неправоверните“ и формално им признава правото да се молят на своя си Бог. Нещо повече, новите господари на Балканите не унищожават заварената църковно-религиозна организация на „гяурите“.

В доосманския период на Балканите се изграждат три големи църковно-религиозни центъра на източноправославните християни — византийската Цариградска патриаршия, българската Търновска патриаршия и сръбската Печска патриаршия. Под ударите на османските завоеватели първа попада Търновската патриаршия. Още през 1393 г. ведно с падането на Търновското българско царство е ликвидирана и Търновската патриаршия, а последният български патриарх Евтимий е детрониран и отведен в робство. Понесла големи загуби, материални и морални, българската църква губи самостоятелност и минава под юрисдикцията на Цариградската патриаршия. През първата половина на XV век, преди превземането на Цариград от османците и окончателното ликвидиране на сръбската средновековна държава, една част от източноправославните християни на Балканите остават подвластни на Цариградската патриаршия, друга част — на автокефалната Охридска архиепископия, трета част — на сръбската Печска патриаршия.

По това време сред висшето източноправославно духовенство на Цариградската патриаршия възникват два лагера. Едни настояват да се сключи уния с католическата църква, за да се осигури помощ срещу османската опасност, а други предпочитат сговор със султана, отколкото с папата. Побеждава тази втора групировка. За това твърде много допринася църковно-религиозната политика на тогавашния османски султан Мехмед II (1444–1446, 1451–1481). Враждата между

източното православие и католицизма дава основание на султана да запази Цариградската патриаршия, като я включи в управленската система на своята държава. Това би могло да има двояко значение: първо, установяване на контрол чрез патриаршията върху религиозния живот на подвластните християнски народи и, второ, използване на тия народи, отново чрез патриаршията, като съюзник в по-нататъшните борби на империята с католическия Запад. И следват конкретни действия: прокламира се религиозна толерантност, признава се църковно-религиозната организация на подвластните християнски народи, избира се ревностният привърженик на сговора със султана Георги Сколарий за патриарх, налага се нов статут на патриаршията. Предвижда се по-нататък изборът на патриарх да се осъществява от един митрополитски синод, но да се утвърждава със султански хатишериф. Султанът си запазва правото и сам да сменя патриарха в случай на провинение. Има и случаи на екзекутиране на патриарси заради политика и дейност, насочени против интересите на Османската империя. Такъв е случаят с патриарх Кирил Лукарис през 1683 г., Партений IV през 1657 г. и др.

Макар и под контрола на султанската власт, Цариградската патриаршия получава широк простор за действие: патриархът има ранг на везир и свобода при извършване на религиозните служби, разрешава всякакви спорове между християни, сключва и разтрогва бракове, има съдебна власт и дори патриаршески затвор. Патриаршията внася определена сума в полза на държавната хазна, а духовенството се освобождава от поголовен данък. Под нейна юрисдикция е цялото православно население, в това число църковната администрация, подчинена преди османското завладяване на Балканите на българската и на сръбската патриаршия. Тя работи за запазване на православието и се превръща в сериозна идеологическа и организационна бариера както срещу ислямизацията на източноправославните християни, така и срещу разпространението на католицизма в средната и източната част на Балканския полуостров.

След ликвидирането на средновековната сръбска държава временно е премахната и сръбската Печска патриаршия (1459 г.). За сметка на това се разширява териториалният обхват на Охридската архиепископия — навсякъде на северозапад, включително и Северна Сърбия. Много сръбски манастири са разорени и опустяват. И това

трае цял един век, до 1557 г., когато Печската патриаршия е възстановена. Това става възможно благодарение на издигането на помюсюлманчения сърбин от Херцеговина Мехмед Соколович, домогнал се до положението на велик везир при султан Сюлейман Великолепни. Той именно издейства одобрението на султана за възстановяване на сръбската патриаршия.

С това настъпва втори период в нейната история (1557–1766). В диоцеза й са включени всички източноправославни християни в Сърбия, Босна и Херцеговина, Далмация, Славония с Хърватия, Банат, Бачка и Бараня, а също епархиите Кюстендил и Самоков. Сръбската Печска патриаршия получава всички права и привилегии, от които се ползва гръцката Цариградска патриаршия. Печ отново е патриаршеска резиденция, възстановяват се опустелите епархии, отварят се манастирите и се строят нови, множи се броят на преписвачи на книги.

Като върховен духовен водач на сърбите печските патриарси не се оказват много послушни по отношение на Цариград. Напротив, кроят планове за освобождение, търсят връзки с папата, с Австрия, Русия и други сили, участват във въстанически движения. Най-много с подобна дейност се ангажират патриарсите Арсений III Черноевич (1674–1690) и Арсений IV (1690–1725). И султанската администрация в Цариград снема доверието и благоволението си към Печската патриаршия. Отново настъпва период на разграбване на сръбски църкви и манастири, за патриарси и епископи се изпращат гърци, авторитетът на патриаршията пада, растат нейните дългове. И през 1766 г. султан Мустафа III издава ферман за закриване — сръбската църква минава под юрисдикцията на Цариградската патриаршия, а сърбите митрополити и епископи се заменят с гърци.

Трябва да се знае още, че населението в Османската империя се контролира и чрез т.нар. миллети — Грегорианско-арменски, католически, Православен, Мюсюлмански. Православният миллет е под юрисдикцията на Цариградската патриаршия. След ликвидирането на Печската патриаршия и Охридската архиепископия тя разширява властта си над цялото източноправославно население на Балканите, получило наименованието „Руммиллет“. То е организирано по епархии и подепархии с църкви и манастири при строга йерархия на свещенослужителите, една пирамида, на върха на която стои патриархът в Цариград. Цялата тази система още през средата на XV

век се интегрира в Османската империя и става съставна част на нейната власт. Наред с огромните прерогативи на патриарха той има и едно огромно задължение — отговорен е за поведението на паството си, сиреч за лоялността на християнското население към имперската власт. Това си задължение източноправославната църква често не може да спазва, но предпочита Османската империя (чието господство смята за временно) пред опасността от католицизма.

КАТОЛИЦИЗМЪТ

Що се отнася до католицизма, то неговото влияние остава господстващо в западната част на Балканския полуостров. Наистина католическата пропаганда е твърде силна, развиват дейност католически ордени в Османската империя, на много места източноправославието отстъпва пред католицизма, възникват католически общини в Албания, в България и пр. Въпреки това в средната и източната част на Балканския полуостров католицизмът не пуска дълбоки корени. Битката между източното православие и католицизма тук се печели от Цариградската патриаршия.

Дори Пречанските сърби, намерили се в католическо обкръжение, успешно отстояват своята източноправославна идентичност — приемане на католицизма от сърбите и тяхното постепенно ликвидиране като верска и народностна индивидуалност в Хабсбургската монархия, а съществени изменения в етническия състав на населението от Банат, Бачка, Бараня и Срем и превръщане на този край в „Сръбска Войводина“.

Освен това през XVI век в северозападните предели на Балканите широко разпространение получават идеите на Реформацията. Виден представител на движението там е Примож Трубар (1508–1586), който развива активна дейност на културното поприще. Появяват се и други писатели, културни дейци и общественици (Ян Унгнанд, Петар Вергилий, Стйепан Консул, Матия Влачич и др.), Ииздават се книги на словенски език, отваря се печатница, формира се протестантска община в Любляна, която издържа своя гимназия, откриват се основни училища на словенски език и пр. В движението се включват и Хърватското Приморие, Военната граница, Славония и други области. Към протестантството се присъединяват и хърватските едри феодали Зрински, които основават протестантска печатница. Сред селячеството пък се разпространяват различни секти.

Реформацията в Хърватия и Словения намира израз преди всичко в създаване на книжовен народен език и стремеж за изучаване на миналото на народа. Движението се развива успешно в продължение на няколко десетилетия, но в крайна сметка търпи

поражение. Към края на XVI и началото на XVII век в Австрийската империя настъпва период на контрареформация. След известна вътрешна реорганизация католическата църква предприема енергични мерки срещу протестантството. Започва „католическо обновление“, специални комисии правят прегледи на църквата и прогонват протестанти, палят протестантски книги и пр. Крайният резултат от това „обновление“ е победа на католическата контрареформация. През 1609 г. Хърватският събор постановява, че в Хърватия и Славония се признава само католическата вяра. В Грац се установява йезуитски орден, който организира свои училища и се включва в преследването на словенските и хърватските протестанти. Заедно с това се предприемат опити за налагане на каотлическата вяра на източноправославните преселници. Всичко това се съпровожда с усилия на Хабсбургите за централизация на империята — един процес, насочен срещу автономията и привилегиите на местното дворянство в Унгария, Хърватия и Славония.

5. БАЛКАНИТЕ В ДВУБОЯ МЕЖДУ ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ЕВРОПА (XV–XVIII)

Османският период от историята на балканските народи може да се оприличи на двубой между двама великани, които се бият на балкански терен. Главните действащи лица обаче не са само двамата „борци“, Османската империя и Европа. Има и трети участник — балканската „арена“, която не е безмълвна площадка, а е „място на събитието“ и участник в него. А има и съдия — времето, историята. И понеже времето е равно на повече от четири столетия, през „двубоя“ минават много поколения, в историята се записват много събития, дейци и герои, а тя като съдия на състезание трябва всекиму да отреди онова място, което му се полага.

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ: ВЪЗХОД, АПОГЕЙ И НАЧАЛО НА ЗАЛЕЗ

Ако XV век се определя като век на възхода на Османската империя, то следващият век ще е век на нейния апогей, а още по-следващият — начало на залез. Времето на възхода и апогея е време на непрестанна война на османската държава във всички посоки — Византия, България, Сърбия, Босна, кръстоносци, монголи, Влахия и Молдова, Унгария, Венеция, Австрия, Иран, Египет и Полша. И най-често блестящи победи и необикновено разширяване на територията и владенията на държавата на султана.

Проследени в хронологична последователност, войните и победите на османската държава сумарно могат да се представят така: 1371 г. — победна Черноменска битка, 1389 г. — спечелване на историческа битка на Косово поле, 1393 г. — завладяване на България, 1396 г. — победа над кръстоносните войски начело с унгарския крал Сигизмунд при Никопол. Това е в XIV век. В началото на следващият век, в 1402 г, обаче идва поражението от монголите на Тамерлан при Анкара. Следват няколко години на междуособици и борби за султанския престол, но след това победоносният възход продължава: 1444 г. — победа над кръстоносните войски начело с полския крал Владислав II Ягело при Варна, 1453 г. — превземане на византийската столица Цариград, втората половина на XV век — завладяване на по-голямата част на Балканския полуостров (Сърбия, Босна, Херцеговина, Албания, Гърция, Черна гора), победи над Венеция в Средиземноморието (войни от 1463–1479 г. и от 1499–1500 г.). Освен това през XV век османската държава завоюва много територии на изток и север — Трапезунд (1461 г.), Карамания (1473 г.), Крим и Азов (1475 г.).

Още по-богат на войни и завоевания е XVI век: 1514 г. — победа над Иран, 1515 г. — завладяване на Кюрдистан, 1517 г. — победа над египетския султан и завладяване на Египет и Сирия, 1518 г. — подчиняване на Алжир, 1522 г. — завземане на остров Родос, 1526 г. — победа в битката при Мохач и ликвидиране на Унгария, 1538–1540 г. — война с Венеция и Испания и завладяване на венециански търговски

пунктове в Морея и островите, 1555 г. — завладяване на Ирак, 1556 г. — завладяване на Триполитания, 1571 г. — завладяване на остров Кипър, 1574 г. — завладяване на Тунис.

Има, разбира се, и неуспехи и поражения: 1387 г. — поражение от войските на босненския крал Твърдко и сръбския княз Лазар при Плочник, 1402 г. — поражение от монголите при Анкара, средата на XV век — няколко неуспешни похода срещу въстанието на Скендербег в Албания, 1529 г. — първа неуспешна обсада на Виена, 1570 г. — разгром на османския флот при Лепанто. Неуспехите и пораженията обаче бледнеят пред постоянните победи. Тъкмо в резултат на военните победи османската държава става огромна империя. Към края на XVI век османските султани вече господстват над Мала Азия, Арабския изток, Северна Африка, Средиземноморския басейн, Балканите и част от Средна и Източна Европа. В границите на империята се включва и цялото Черноморие и част от Украйна. Османските владения стигат до Полша, Австрия, Далматинското крайбрежие и Дубровник, султанските войски безпрепятствено кръстосват унгарските, словашките, хърватските и дори словенските земи.

Всичко това, естествено, не би могло да се случи без наличието на силна войска. Превъзходството на Османската империя пред нейните противници от онова време е тъкмо в това — тя има силна армия, кавалерия, пехота, флот и специални части. Султанът може да тръгне на военен поход начело на една армия от 100–150 и дори 200 хиляди души, численост, трудно постижима за който и да било европейски владетел. Но въпросът не е само в количеството, още по-важно е качеството. През XV–XVI век и по този показател султанската военна сила превъзхожда силите на противниците си. Походите се осъществяват през летните месеци — от април до октомври — ноември. Те се организират старателно и методично — елитни войски, обози, снабдяване, всичко работи точно, като добре смазана машина. В боя напред върви пехотата, подкрепяна от артилерията, а по фланговете действа конницата, ефективите се разгръщат бързо, бойните единици са маневрени, има строга дисциплина и ред. И това е така, защото Османската империя е централизирана държава и нейната армия е свързана само с личността на султана. Докато войските на европейските владетели имат повече господари, те са тежкоподвижни

рицари, често пъти арогантни, недисциплинирани или увлечени в пиянство и хазартни игри.

За поддържането на такава армия, каквато има Османската империя, естествено, са нужни огромни средства. През XV–XVI век тя ги има. Източниците на приходи са многобройни и най-различни: постъпления от данъци, с които е обложено населението (градско и селско) на обширната империя; приходи от султански хасове; ежегодни вноски от подвластните територии (Влахия, Молдова, Трансилвания, Египет, Алжир, Тунис и пр.); вноски от дадени под аренда пристанища, мини, кариери и други обекти — само от дадените под аренда пристанища между Цариград и Измир през 1476 г. хазната получава 14 млн. акчета (1110 кг злато). Освен това самите войни са много доходно предприятие — завладяване на нови земи, превръщани в пашалъци и санджаци, отнасяне на имущества от там, налагане на контрибуции и данъци на победените (на два пъти през XVI век, през 1540 г. и през 1571 г. Венеция плаща по 300 хиляди талера обезщетение. През 1568 г. и Австрия се задължава да плаща 30 хиляди талера ежегоден данък на султана).

За силна армия очевидно не е достатъчна само голяма държава (владетел) с много пари. Особено необходима е икономическа и политическа стабилност. През XV–XVI век в Османската империя и това е налице. Тя обединява много страни с различно историческо наследство, но не вкарва всички в един калъп. От етническа гледна точка империята съвсем не е „турска“, а космополитна — тюрки, араби, кюрди, гърци, славяни, албанци, унгарци, власи, цигани и др., при което тюрките не са мнозинство. Доколкото има „деление“ на поданиците на султана, то се осъществява по религиозен признак — мюсюлманин, немюсюлманин. По това време националната идея още не е станала разрушителен фактор за империята — такъв тя ще стане 2–3 века по-късно. А и отграничаването „правоверен“ — „гяурин“ не води до някакви сериозни сблъсъци — налага се политиката на верска търпимост. Наистина мюсюлманинът има предимства пред немюсюлманина, но последният не се прогонва от неговата бащина, плаща данъци и си работи земята, отваря магазин и произвежда занаятчийски изделия или развива търговия, а ако се стреми към кариера като султански служител, може да приеме исляма. В Османската империя не се държи нито на етнически, нито на

аристократически произход — достатъчно е кандидатът за кариера да е способен мюсюлманин и може да се издигне до най-високи постове, в това число и велик везир (от 1453 г. до 1623 г. се изреждат 47 велики везири, от тях само петима са от тюркски произход).

Може в случая да се констатира, че ръководството на Османската империя приема и „услугите“ на немюсюлманските си поданици: във войните и походите на султана редовно се включват със свои войски немюсюлмански васали; Портата векове наред „съвместно“ работи с цариградските гърци от квартала Фенер и Цариградската патриаршия като православна църковно-религиозна институция. Някои от тия т.нар. фанариоти, потомци на византийски аристократически родове, притежават огромни богатства, държат търговията по море, откупуват събирането на държавни приходи, участват в лихварски операции, заемат високи постове в Цариградската патриаршия, стават князе на Влахия и Молдова, влизат в централната администрация на Османската империя, като преводачи и секретари в канцеларии имат достъп до външнополитическата кореспонденция или участват в преговори с други държави и влияят върху формирането и воденето на държавната политика.

Основните прояви на икономическата и политическата стабилност на Османската империя през XV–XVI век могат най-общо да се очертаят в три направления. Първо, преодоляване на хаоса, съществувал в Мала Азия и на Балканите в доосманско време. Сега цялата държавно-политическа и икономическа система на огромната империя признава само един владетел и се подчинява само на един център. Второ, сравнително добре регулирано от държавата просперираще стопанство, градско и селско. Цяла мрежа от държавни служители поема грижата за доброто функциониране на икономиката — селскостопанско производство, митници, солници, мини, оризища, цени, пазари, магазини и пр. Държавата взема мерки да няма обезлюдени райони и неорани ниви (от запустели села не идват данъчни приходи!). Същевременно със своите големи консумативни центрове (Цариград, Одрин, Бурса, Солун и др.) империята става огромен пазар, който поема всякакъв вид продукция. Трето, отсъствие на големи антиосмански движения, насочени срещу установения порядък. Наистина има недоволства, има прояви на неподчинение или бунтове във войската, но султанската империя е и деспотична държава,

тя се справя с противниците си без всякаква милост и пощада (установява се практика евентуалните бъдещи наследници или възможни претенденти за престола, братя и синове на султана, да се държат в „кафез“ или своевременно да се избиват). Сепаратизмът в Османската импеирия не е явление на XV–XVI век, и той като националната идея носи доста по-късна дата.

Освен всичко това през XV–XVI век Османската империя има и силни държавни мъже — султаните Мехмед II Фатих (1444–1446, 1451–1481) и Сюлейман Великолепни (1523–1566) и великите везири Ибрахим паша (1523–1536) и Мехмед Соколович (1565–1579).

Друго става положението през следващия XVII век — още в първите 20 години на този век се появяват признаци на упадък, на престола се редят слаби безлични султани, нови завоевания вече няма, напротив, империята започва да губи, средствата не стигат за издръжка на прекомерно набъбналата бюрокрация и войска, избухват бунтове, падат глави на бунтовници, велики везири и султани. През средата на XVII век империята се оказва едва ли не в състояние на анархия, при което всеки опит за нейното оздравяване чрез някакви реформи среща яростната съпротива на имащите власт и сила консервативни среди на обществото. Едва във времето на везирите Кюпрюлю (1656–1683) се забелязват признаци на стабилизация, но след това отслабването на огромната държава продължава с още по-ускорен темп. В крайна сметка постепенно, но сигурно Османската империя се превръща в „болен човек“ край Босфора, за чието наследство ще се явят дузина действителни и мними наследници.

ЕВРОПА: ИЗРАВНЯВАНЕ НА СИЛИТЕ И ПЛАНОВЕ ЗА ПОДЯЛБА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ВЛАДЕНИЯ НА СУЛТАНА

Европа в случая се схваща не като единно цяло, а като отделни държави и сили, противопоставяли се на османската инвазия и водили войни с Османската империя на балкански терен. До края на XVI век те обикновено губят сраженията си с тази империя и отстъпват. В резултат на това Унгария е отстранена от сцената, Венеция се оттегля от Източното Средиземноморие, изчерпва се кръстоносната идея. Австрийската империя обаче успява да се защити. И не само това — тя става средноевропейска сила, която организира съпротивата срещу османското настъпление на запад. Главната жива сила на тази съпротива се оказват народите от северозападната част на Балканския полуостров, намиращи се под австрийска власт: Военната граница, Пречанските сърби, хърватите и словенците — те изиграват ролята на форпост на християнския свят срещу османския натиск към Средна и Западна Европа. Австрийската империя пък е обединителната държавноорганизираща военна сила, която набира инерция за победа над нашествениците. И след един век отстъпления и поражения, преселвания и връщания се стига до изравняване на силите.

Във взаимоотношенията между Европа и Османската империя в края на XVI и началото на XVII век вече са налице явления, които ще играят важна роля в историята на Европейския югоизток през следващите два-три века. Първо, изчерпва се османската настъпателна мощ. Империята е пръснала силите си в много посоки и трудно удържа под свой контрол периферните си владения — там има само отделни гарнизони или несигурни васали, готови всеки момент да се отметнат. Второ, след ликвидирането на Унгария Австрийската империя се изпречва на пътя на османската инвазия. Трето, от север се задава Русия като издигаща се силна държава, готова да се включи в антиосманска акция и да стане главен поборник за разрушаване на Османската империя. Четвърто, Франция и Англия показват готовност за покровителство над Османската империя. Още през 1536 г. между Франция и Портата се установяват т.нар. капитулации — конвенции за дейност на френски консули и търговци на територията на Османската

империя, благоприятни за Франция. В началото на XVII век с подобни конвенции се сдобиват Англия и Нидерландия. В Истанбул се настаняват постоянни посланичества на тия държави, в пристанищните градове се отварят консулства, там се заселват техни търговци, нараства влиянието им в Ориента, поради което интересът им към радикални антиосмански акции намалява. Оттук и неизменно добрите френско-османски отношения, както и незаангажирането на Англия срещу Османската империя.

Така очертаните тенденции се проявяват във всички следващи събития, особено по време на войните от XVII–XVIII век. През 1593 г. избухва война между Австрия и Османската империя. Във военните действия на страната на Австрия се включват Испания и Папската държава, а от 1594 г. и влашкият войвода Михаил Храбри, трансилванският княз Сигизмунд Баторий и молдовският господар Арон, отхвърлили васалната си зависимост към Портата. Войната продължава 13 години и се води с променлив успех или неуспех ту за едната, ту за другата страна. Тя показва изравняване в съотношението на силите и завършва с подписване на Ситваторокския мирен договор, по силата на който се възстановява статуквото отпреди избухването на конфликта. За първи път османските представители преговарят с противниците си като с равни и без да искат обезщетение, годишен данък или признание на сюзеренитет.

След тази голяма война следват около 50 „мирни“ години, през което време Османската империя е обхваната от вътрешна криза и анархия, а Австрийската империя укрепва, там засилва позицията си централистично-абсолютисткото начало с претенции за „просветен“ абсолютизъм. През 1645 г. избухва война между Венеция и Османската империя заради остров Крит. На помощ на Венеция отново се включват Папството и Испания. Войната трае 24 години и също се води с победи и поражения ту за едната, ту за другата воюваща групировка. На два пъти венецианският флот преграждa Дарданелите (през 1656 г.), османците изоставят някои острови в Егейско море, а в Цариград настъпва паника. Накрая Венеция губи остров Крит, но Османската империя няма сили за нещо повече — главният неин неприятел в Европа остава Австрия, която се готви да започне да отчупва парче по парче от голямата султанска погача.

Най-показателна в случая е следващата война, тази от 1683 г. до 1699 г. Портата започва война с намерение да овладее Виена като главно препятствие за нови завоевания. Австрийската столица обаче издържа обсадата. На помощ на Австрия идват полски войски начело с Ян Собйески и османската армия търпи тежко поражение. Образува се нова европейска коалиция от Австрия, Полша, Венеция и Малта, към която през 1686 г. се присъединява и Русия. Тази „Свещена лига“ нанася редица едри поражения на османците: 1686 г. австрийците влизат в Буда, 1687 г. венецианците превземат Пелопонес и влизат в Атина, 1688 г. австрийците превземат Белград, а на следващата година предприемат настъпление през Сърбия и Македония към Адриатическо море, като един отряд начело с ген. Пиколомини стига до Скопие и Призрен. Успехите на Австрия обаче предизвикват ревността на Франция, избухва австро-френска война, австрийските войски се изтеглят от балканския театър на военни действия, а Османската империя напряга сетни сили и постига временен превес. След още няколко години война, по време на която султанските войски търпят нови поражения (битка на р. Тиса, 1697 г.), през 1699 г. е сключен мирен договор в Карловац: Австрия получава Унгария, Трансилвания, Бачка и по-голямата част от Славония, към Венеция се присъединяват Пелопонес, шест крепости в Далмация и редица острови, Полша се разширява в Подолието и Украйна на запад от р. Днепър, а Русия стъпва в Азов. Това всъщност е първата голяма подялба на османските владения в Европа.

През XVIII век Османската империя води поредица нови неуспешни войни с европейските си противници. Сега вече не тя заплашва Европа, а обратно: османската военна мощ е на изчерпване, а силите на Европа (Русия, Австрия и др.) са в подем и кроят планове за подялба на османското „наследство“.

Най-активен поборник за ликвидиране на османското господство на Балканите става Русия. И ако Петър Велики, общо взето, търпи неуспех (войната от 1710–1711), то Екатерина Втора постига блестящи победи: във войната от 1768–1774 г. руската армия нанася редица поражения на османските войски и овладява Бесарабия, Молдова и Влахия, като излиза на Дунав. В Средиземно море пристига част от руския балтийски флот, който громи османските военноморски сили. Сключва се мир в Кючюк Кайнарджа (1774), по силата на който

Портата отстъпва Керч и района между Днепър и Буг, отказва се от върховната си власт над Кримско-татарското ханство и кавказките народи, допуска свобода на търговията и преминаване на руските кораби през Проливите, признава правото на Русия да покровителства православната църква в Османската империя и й предоставя същите капитулационни права в империята, каквито имат Франция, Англия и други европейски държави. В следващата война с Русия (1787–1791), в която се намесва и Австрия, Портата губи всякаква надежда да си възвърне Крим, отстъпва територията между Буг и Днепър с крепостта Очаков, потвърждава по-раншните права на Русия, в това число и правото за покровителстване на християните.

Значителни неуспехи търпи Османската империя във войните й с другите си европейски противници. Във войната от 1716–1718 г. Портата нанася поражение на венецианците и си възвръща властта в Пелопонес, но търпи поражение от Австрия и губи Източен Срем, северозападната част на Босна, Северна Сърбия и Мала Влахия (Пожаревацки мир, 1718 г.). Наистина, следващата австро-турска война (1736–1739 г.) е по-сполучлива за Портата, тя си възвръща по-раншните загуби, с изключение на Източен Срем и Банат (Белградски мир, 1739 г.), но това не води до укрепване на империята, не увеличава нейната мощ и престиж. Напротив, Австрия и Русия пристъпват към известно съгласуване на своята балканска политика, насочена против Османската империя. В резултат на това през 1782 г. възниква т.нар. гръцки проект на Екатерина II, който предвижда изгонването на османците от Европа и пълна подялба на тяхното „наследство“: Русия да присъедини към своята територия Черноморието и Кавказ, както и да получи свободен излаз в Средиземно море; Австрия да се разшири към Олтения (Западна Влахия), Босна и Херцеговина, полуостров Истрия и Далмация; Венеция да преотстъпи Далмация на Австрия, а като компенсация да задържи Пелопонес и островите Крит и Кипър; Франция да се настани в Сирия и Египет; от останалите балкански провинции на Османската империя, незаети от Австрия, Венеция или Русия, да се образуват две християнски държави под руски протекторат — едната ще е Византия, включваща гръцки, български и сръбски земи, тя ще бъде „гръцка империя“, а другата ще се казва Дакия, едно румънско кралство като буферна държава, в която ще влизат Влахия, Молдова и Бесарабия.

Още от времето на османското нашествие в Европа се появяват редица планове и проекти за подялба на османските владения. Нито един от тях обаче не може да се реализира. И това се обяснява не толкова със „силата“ и „непобедимостта“ на Османската империя, колкото с разединението на Европа, с противоречията между главните европейски държави. Незасегнати от османското нашествие и получили влияние и привилегии в Османската империя, Франция и Англия постепенно застават на позицията за запазване на целостта J. Тази позиция, разбира се, съвсем не е продиктувана от искрени симпатии към Портата и Цариград. Главното в случая е опасението от засилването на руската мощ и влияние на Балканите и в Близкия изток. Дори Австрийската империя, която векове наред воюва, понякога и съвместно с Русия, против Портата, към края на XVIII век започва да се отдръпва, нейните интереси се съсредоточават повече в западната половина на Балканския полуостров, а предпочитанията й минават на страната на Османската империя против Русия. Вместо ликвидиране на тази империя Европейският запад вече мисли за реформи и приспособяване на „болния човек“ към настъпващите изменения в Европа. Така империята на султаните започва да играе ролята на равновесна сила в съперничеството между Русия и западноевропейските държави за влияние в Европейския югоизток и Ориента.

БАЛКАНИТЕ

И в османския период от своята история Балканите остават размирен кръстопът между Изтока и Запада, Ориента и Европа. Мнозинството от населението на полуострова е поданик на султана, друга, по-малка част признава Хабсбургите за свои владетели, трета, още по-малка част е под Венеция, а някои си имат и свои владетели, зависими от Портата. Навсякъде населението в мнозинството си има достатъчно основания за недоволство, съпротива и борба. Тя, съпротивата и борбата, би могла да се очертае в два аспекта. Първо, освободително движение срещу чуждото владичество и, второ, социално движение срещу една или друга система на управление, несправедливост, ограбване и експлоатация.

В първия аспект става дума преди всичко за антиосманско освободително движение на Балканите. Една от неговите форми е хайдутството. То се проявява като локална стихийна съпротива на отделни борци, засегнати от разни безчинства на османската господстваща класа. Още от времето на османското нашествие на Балканите възникват хайдушки дружини и отряди, които непрестанно нападат спахи, ленове, чифлици, хазни и пр. Най-често хайдутите отмъщават за сторени им неправди, но нерядко и защитават населението от грабители и насилници. Хайдушкото движение получава широки размери по целия Балкански полуостров.

Друга форма на съпротива са локалните антиосмански въстания за възстановяване на положението от предосманския период. Такова въстание избухва още през 1403 г. Негов организатор е Константин, син на българския цар Иван Срацимир. След падането на Видинското царство той се озовава в Унгария. Възползвайки се от междуособиците в Османската империя след битката при Анкара през 1402 г., той призовава населението от Видинско и по долината на р. Тимок на въстание. Към движението се присъединява братовчед му Фружин, син на българския цар Иван Шишман. Това въстание не постига нищо — въстаниците са разбити от един от Баязидовите синове.

Следващото въстание е това на Скендерберг в Албания. То започва по време на похода на Владислав II Ягело (Варненчик) през

1443 г. Тогава помохамеданченият албанец, санджакбей на Дебър Скендерберг (албанското му име е Георг Кастриоти), участва в армията на султан Мурад II, която посреща европейските сили при Ниш и търпи поражение. Възползвайки се от това, със своя албански отряд Скендерберг се отделя от султанската войска, връща се в Албания и обявява въстание. Около него се обединяват албанските феодали, образуват един съюз, наречен Албанска лига, създават своя войска и в продължение на няколко десетилетия успешно отстояват албанската независимост. Неколкократно османските султани Мурад II и Мехмед II предприемат походи в Албания и обсаждат крепостта Круя (1448 г., 1450 г., 1457 г, 1467 г.), но търпят големи загуби и се връщат с празни ръце. По това време Албанската лига поддържа отношения с Унгария, Папството, Неаполитанското кралство и пр., като навсякъде търси подкрепа срещу османските набези в Албания. През 1466–1467 г. самият Скендерберг посещава Рим и Неапол, навсякъде приет радушно, но без решаваща помощ отникъде. През 1476–1478 г., вече след смъртта на Скендерберг, османските войски отново са пред стените на Круя, разбиват албанските сили и превземат крепостта. Разорена и опустошена от дългите войни, Албания капитулира.

Друга проява на антиосманско освободително движение е участието на балканските народи във войните на европейските държави срещу Османската империя. По своите мащаби и характер на действие това движение се представя като спомагателен фактор в събитията: европейските държави (Австрия, Венеция, Папската държава, Испания, Русия, Полша) водят една или друга война срещу Османската империя и сили на балканските народи взаимодействат с европейските противници на Портата. Този етап на „участие“ в събитията продължава няколко века, все до края на XVIII век.

Проследени в хронологична последователност, участията на балканските народи във войните на европейските държави срещу Османската империя през XV–XVIII век показват следната картина:

1443–1444 г. — поход на Владислав Варненчик, в който участват много сърби и влашки войски, както и много българи (по някои сведения около 12 хиляди души).

1460 г. — Папството, Венеция, Унгария и Скендерберг подготвят кръстоносен поход. Влашкият княз Влад IV Цепеш подкрепя идеята,

разбива османските войски в Никополско и опустошава крайдунавските османски владения.

1537–1539 г. — война между Венеция и Османската империя, в която на страната на Венеция със свои доброволчески отряди и дружини се бият хиляди албанци и гърци.

1570–1571 г. — война на Венеция, Испания, Папската държава и малтийските рицари за Кипър. Гърците и албанците от островите, Адриатическото крайбрежие, Пелопонес и Епир са основните сили на морските екипажи на съюзниците и допринасят за поражението на османския флот в битката при Лепанто (1571).

1593–1606 г. — война на европейската коалиция (Австрия, Испания, Папската държава) срещу Османската империя. През 1594 г. избухва въстание на банатските сърби, въоръжени чети нападат османски войскови части и завземат гр. Вършац. През същата година избухва въстание и в Албания, което продължава около две години. В открита война с Османската империя през 1594 г. влиза и влашкият войвода Михаил Храбри (Витязул). Заедно с неговите войски действа доброволческа конница, съставена от унгарци, сърби и българи, командвана от далматинеца Дели Марко и българина Баба Новак. Отрядът (около 4 хиляди души) прониква в Северна България и предприема редица нападения над османците в Никополско и Плевенско. Боевете продължават с променлив резултат няколко години. През 1598 г. влашкият войвода отново е отсам Дунав, разбива изпратените срещу него османски войски при Никопол и завзема западната половина на Северна България. Този успех ускорява избухването на подготвяното отпреди въстание в Търново, т.нар. Първо търновско въстание. За български цар е провъзгласен един мним потомък на Шишмановци под името Шишман III. Османските войски отблъскват влашкия княз отвъд Дунав и смазват въстанието. Спасявайки се от репресиите, многобройно българско население емигрира във Влахия. През 1597–1598 г. избухват въстания и в Сърбия, Херцеговина и Черна гора. Развива се въстаническо движение и в Пелопонес. Активно участие в освободителната борба взема православното духовенство.

1683–1699 г. — война на „Свещената лига“ (Австрия, Полша, Венеция, Малта, Русия) срещу Османската империя. Към австрийските войски масово се присъединяват доброволци от Банат, Срем, Хърватия

и др. области. Създават се многочислени местни отряди, които водят самостоятелни военни действия. През 1689 г. един такъв отряд от 3 хиляди души освобождава сръбския град Ужице. С помощта на сръбските доброволчески отряди е освободена цяла Северна Сърбия. Освободителното движение обхваща и България. През 1686 г. избухва въстание в Търново (Второ търновско въстание), а през 1688 г. — Чипровското въстание. През 1689 г. бившият хайдутин и началник на мартолозите в Югозападна България Карпош застава начело на многочислени отряди, присъединявайки се към ген. Пиколомни. В антиосманското движение се включва и Печската патриаршия начело с патриарха Арсений III. Не остава пасивно и гръцкото население — то активно подпомага военните действия на венецианците при овладяването на Пелопонес и крайбрежните крепости. В резултат на общите действия на европейските държави и балканските народи по едно време Портата губи властта си над Северна Сърбия, Югозападна България и значителна част от Гърция. От пълен разгром я спасява Франция, която започва война с Австрия. Тогава османските войски разбиват укрепилите се в Куманово отряди на Карпош и принуждават австрийците да отстъпят завзетите преди това територии. Заедно с отстъпващите австрийски войски бяга и немалка част от местното население — 30–40 хиляди сърби начело с патриарха си през 1690 г. се преселват на австрийска територия, а в опустелите области на Стара Сърбия (Косово и Метохия) се настаняват ислямизирани албанци. Хиляди българи от Северозападна България също бягат отвъд Дунав, във Влахия и Банат.

Както се вижда, участието на балканските народи във войната на „Свещената коалиция“ срещу Османската империя от 1683–1699 г. е масово и активно, но по Карловацкия мир те не получават нищо. Редица области, освобождавани от османска власт, минават под австрийска или венецианска власт, но нищо съществено не се променя. Става ясно, че католическият Запад не проявява особена ревност за освобождаване на балканските народи, което поражда съмнения относно истинските намерения на западните държави. Затова християнското население на Балканите започва да свързва надеждите си с православна Русия, още повече че тя става сила с подчертана „покровителствена“ политика по отношение на балканските народи под османска власт. (Тази политика съвсем не се основава на

безкористни сантиментални чувства, а е продиктувана от ясни завоевателно-хегемонистични цели — Проливите, Цариград и пр.)

1710–1711 г. — руско-турска война. Руският цар Петър Велики се обръща с манифест към балканските християни, като ги призовава да подкрепят руската армия. През лятото на 1711 г. в Черна гора пристига руски емисар, полковник Михайло Милорадович, който заедно с черногорския владика Данило организира местните сили за антиосманска борба. Акцията намира поддръжници и се разпространява в Черна гора, Херцеговина и Албания. Известно раздвижване има и в Дунавските княжества Влахия и Молдова: молдовският княз Димитър Кантемир влиза в съюзни отношения с Русия, а влашкият господар Константин Бранковяну обещава помощ, но след това се отмята. Общо взето обаче, Балканите остават „мирни“ — военните действия се водят далеч на север и Русия губи. Петър Велики е принуден да се откаже от Азов (временно, разбира се), Димитър Кантемир бяга в Русия, а Константин Бранковяну е отведен в Цариград и впоследствие екзекутиран. На овакантените по този начин престоли във Влахия и Молдова султанът назначава фанариоти. Портата предприема репресивни мерки и срещу Черна гора — през 1712 г. голяма султанска войска пристига в областта, руши и пали Цетине и Цетинския манастир, много черногорци бягат на венецианска територия, страната напуска и черногорският владика Данило, който впоследствие пътува за Русия да иска помощ.

1716–1719 г. — война между Османската империя, от една страна, и Австрия и Венеция, от друга. По време на тази война османските сили проникват в Срем и палят Карловац, но след това търпят поражение от австрийските войски, командвани от принц Евгений Савойски. През 1717 г. австрийците влизат в Белград, овладяват Северна Сърбия и част от Босна. Хиляди сръбски доброволци се присъединяват към тях и участват в прогонването на османците от сръбска територия. Установява се същевременно черногорско-венецианско сътрудничество, което стига до приемането на венециански протекторат над Черна гора — областта запазва своята автономия, но избира и един светски управител с титлата „гувернадур“.

1736–1739 г. — война на Австрия и Русия срещу Портата. Австрийците превземат сръбските градове Ниш и Ужнице, като

достигат до Нови пазар, където се съединяват със сръбски въстаници и сръбския патриарх Арсений IV. Османската империя обаче напряга сили, разбива австрийските войски при Баня Лука, прониква в Сърбия и възстановява властта си там. Сръбското население, вкусило плодовете на двайсетгодишното австрийско управление (1718–1738), показва признаци на пасивност. Чрез четнически акции черногорците от своя страна нападат османски военни транспорти в Херцеговина, но това изобщо не може да повлияе върху хода на войната. Османската империя постига временен успех и срещу Русия, а на Балканите все още е сравнително „мирно“.

1768–1774 г. — руско-турска война. Екатерина II призовава балканските християни на въстание в подкрепа на руските войски, а в Черна гора като неин пратеник пристига княз Долгоруки, за да организира черногорските сили в антиосманска акция. Същевременно намиращи се на руска служба гърци подготвят въстание в Пелопонес. И когато част от руския балтийски флот пристига в гръцки води, гърците въстават. С екипажи, попълнени от доброволци гърци и албанци, през 1771 г. руският флот блокира Дарданелите и завзема редица острови в архипелага. След още няколко години война Османската империя признава поражението си и се задължава да даде амнистия на поданиците си, участвали във войната на страната на Русия.

1787–1791 г. — руско-австро-турска война. Тази война е особено симптоматична. Тя показва: първо. Османската империя няма сили още дълго да брани европейските си владения, предстои нейното изтласкване от Европа, а може би и разпад и подялба; второ, Австрия и Русия се насочват към подялба на Балканите на свои сфери на влияние (по линията Белград — Адриатика или Видин — Адриатика); трето, на Балканите текат Националноконсолидационни процеси, балканските народи не се противопоставят на османското господство, за да го заменят с австрийско или руско, а за да създават свои собствени национални държави.

Участието на балканските народи и в тази последна за XVIII век война на Османската империя с „Европа“ има изключително антиосманска насоченост: гръцка доброволческа флотилия под руско знаме напада османски търговски и военни кораби, сулиотите в Епир са във война с янинския паша, гръцките хайдути (клефти) влизат в

сражения с османски военни части, молдовски доброволци образуват самостоятелни полкове в състава на руската армия, истинска война с османлиите води сръбската доброволческа войска (фрайкор — свободен корпус), която взаимодейства с австрийската армия и държи под свой контрол територията между Ниш и Белград, черногорците пък се бият с шкодренския паша, а в Черна гора пристигат две пратеничества — руско и австрийско. Основателно при това положение се вярва, че този път османците ще бъдат прогонени от Европа. Това обаче не става. Австрия изпада в конфликт с Прусия, а във Франция е в ход велика революция. И австрийските войски се изтеглят от балканския военен театър, а с тях и огромна маса бежанци напускат домовете си. Малко след Австрия войната прекратява и Русия. Следва огромно разочарование за балканските народи, но и налагащият се извод — не може да се разчита на външни сили, те си имат своя политика и свои сметки.

Заслужава да се отбележи още участието на южнославянските народи под австрийска власт в антиосманското освободително движение. През XVI век техните земи са непрестанно под ударите на османските набези и затова те съвсем не са безучастни. Населението на Хърватия, Словения и Южна Унгария подпомага австрийската армия преди всичко като данъкоплатец и производител на материални блага. Освен това хърватските феодали поддържат самостоятелни военни отряди, които често пъти нанасят тежки поражения на значителни османски сили. Така през 1532 г. отряд от около 700 души начело с Никола Юришич в продължение на 25 дни задържа при крепостта Кисег голяма османска войска, потеглила през Унгария срещу Виена. А през 1566 г. малък отряд от хървати и унгарци под командването на хърватския Бан Никола Зрински с месеци отбранява крепостта Сегед срещу голяма войска на Сюлейман Великолепни. Босненският паша Хасан Предоевич пък неколкократно се опитва да превземе крепостта Сисак, но през лятото на 1593 г. армията му е напълно разбита. Самият паша заедно с други военачалници загива.

Важна роля в борбата срещу османското нашествие и впоследствие за ликвидиране на османското господство играе също така Военната граница.

Дават своя принос в това дело и сръбските ускоци, настанени в Клис, Сен, Бихач и други погранични райни. Десетилетия наред

техните селища са военоорганизирани бази за антиосмански действия. През XV–XVI век в Сень съществува специален австрийски пограничен център за борба и срещу османци, и срещу венецианци. Тук се събират известните сенски ускоци, храбра дружина от около 2 хиляди души начело със свои войводи, която често напада намиращи се под османска власт селища.

Освен антиосманско освободително движение в северозападната част на Балканите през XVI–XVII век възниква съпротива и срещу Хабсбургите. Най-значителна антихабсбургска проява е заговорът на Зринските и Франкопаните от 1670 г. Две са основните причини за недоволството на хърватската аристокрация: първо, централистично абсолютистките стремежи на Хабсбургите, насочени към ограничаване на хърватската държавност. Недоволна от тази политика е и унгарската аристокрация. Това е и предпоставката за хърватско-унгарско сътрудничество на антихабсбургска основа; второ, през 1663–1664 г. тече поредната австро-турска война. Хърватският Бан Никола Зрински (правнук на едноименния защитник на Сегед през 1566 г.) и брат му Петър достойно се сражават и допринасят за победата на Австрия, но са огорчени: очаква се освобождаване на хърватско-унгарските земи, присъединяване на Военната граница към Хърватия, влизане в Босна и пр. А вместо това император Леополд I сключва мир без никакви придобивки.

Заговорът се организира и ръководи от хърватските първенци Никола и Петър Зрински и Фран Крсто Франкопан. Включват се и най-изтъкнатите унгарски магнати. През 1670 г. се стига и до въстание в Унгария и Хърватия. Но силите са недостатъчни за сломяване мощта на Хабсбургите и организаторите на движението са принудени да търсят подкрепа отвън — Франция, Венеция, сърбите от Военната граница, Османската империя, не успяват обаче да привлекат на своя страна никого. Дори Портата, въпреки примамливото предложение да приеме Хърватия под своя закрила като васално княжество, не се намесва. Бунтът търпи пълно поражение, Петър Зрински и Фран Крсто Франкопан са арестувани и осъдени на смърт (Никола Зрински загива по-рано случайно по време на лов), а имотите им отнети. Наказани са и унгарските участници в организирането на бунта.

СОЦИАЛНИ ДВИЖЕНИЯ

Освободителната борба на балканските народи, антиосманска или антихабсбургска, в много случаи има и ясно изразен социален смисъл. Народът се включва в тази борба не просто за възстановяване на предосманските феодални порядки, а за утвърждаване на по-справедлив социален ред. Основните форми на тази борба са отказът да се плащат данъци, бягството от леновете на спахиите и другите феодали, укриването на реколта и добитък, хайдутството. Възникват понякога и по-широки въстанически движения, които освен антиосмански (или антихабсбургски) придобиват и ярко изразен антифеодален характер. Такова е например въстанието на Йован Ненад в Южна Унгария през 1526 г.: въстаническата армия, по състав селска, очиства завзетите райони от османските отряди и от всякакви феодали изобщо, а земите се раздават на селяните. Това въстание е потушено с общите усилия на османските власти и техните съюзници унгарските феодали.

На борба срещу феодалната експлоатация се вдигат и селяните на Трансилвания, Влахия и Молдова. Навсякъде най-масово явление е бягството от феодалните имения, но често избухват и местни бунтове и вълнения, а понякога и големи селски въстания. Така през 1408 г. избухва селско въстание в района на Тимишоара. През 1434–1435 г. на въоръжена борба се вдигат селските маси от Фогараш и солниците в Марамуреш. През 1437–1438 г. отново избухва силно въстаническо движение в Трансилвания. Друга значима проява на антифеодалната борба е селското въстание от 1490–1492 г. в Молдова.

Не по-малко ожесточена социална борба се води и в пределите на Австрийската империя. Само в Словения от края на XV до средата на XVIII век избухват около 100 местни вълнения и бунтове и 4 големи селски въстания. Едно от най-масовите въстания избухва през 1515 г. — в това въстание участват не по-малко от 80 хиляди словенски селяни. Много селски вълнения избухват и в Хърватия. Най-голямото въстание тук е през 1573 г. Въстанали в името на „старата правда“, селяните громят феодалните замъци, а техният водач Матия Губец става „селски цар“.

Процесът на феодализация и засилване на феодалната експлоатация среща съпротивата и на мюсюлманските селяни. Първото значително въстаническо движение на потиснатите мюсюлмански маси избухва през 1416 г. в Анадола — Измир, Маниса, югозападните вилаети. Начело на движението застава Бюрклюдже Мустафа. Един век по-късно, през 1519 г. избухва ново голямо въстание на селяните от Мала Азия. Събира се една въстаническа войска, около 20 хиляди конници и пехотинци, предвождани от шейх Джелял, която се насочва към Токат, но е разбита от редовна армия. Нов подем въстаническото движение в Мала Азия преживява в края на XVI и началото на XVII век. Формират се многочислени въстанически сили, предвождани от Кара Язъджи, Дели Хасан и Календероглу, които дълго остават господари на положението в Мала Азия. Едва през 1608 г. султанската армия разбива основните сили на Календероглу и след големи жестокости усмирява селата.

Социални вълнения и бунтове често избухват и във Военната граница на Австрия, където хората също имат много основания за недоволство: като граничари те недоволстват от австрийските военни и граждански власти, които непрекъснато им ограничават автономията и първоначално дадените права; като селяни пък се противопоставят на феодалите, защото им отнемат земите и ги принуждават да им работят ангария. Бунтовете, разбира се, редовно биват потушавани, при което властите прибягват и до жестоки наказания на водачи и участници — обесване, набучване на отсечени глави на кол и др.

Социално напрежение има и в далматинските градове, където пукът (народът, плебсът) се сблъсква с патрициата. На страната на недоволните граждани (занаятчии, търговци, рибари и др.) са и селяните от имения на феодалите. Типично в случая е въстанието на гражданите и селяните на остров Хвар през 1510 г. Начело на въстаналите маси застава Матея Иванич, получил легендарното име Войвода Янко. Въстаниците завземат град Хвар, избиват изтъкнати дворяни и палят къщите им. Намесва се Венеция и започват преговори между враждуващите сили, но без изглед за помирение. През 1514 г. въстанието избухва с нова сила, въстаниците влизат в град Хвар и отново убиват и палят. Този път Венеция обаче не се церемони: потопява въстанически съдове, стоварва войска на острова и установява ред и порядък — въстанието е потушено, водачите са

заловени, едни са обесени, други ослепени, на трети са отрязани ръцете.

220 години по-късно, през 1730 г. избухва голямо въстание на градските низини в столицата на Османската империя, Цариград. Начело на въстаналите застава еничаринът албанец Патрона Халил. Народното негодувание е насочено срещу управляващата върхушка и едрата аристокрация, против увеличаването на данъците, срещу грабежите. Въстаниците нападат дворци и вили на „големците“ и ги разграбват. В движението се включват столичните еничари, които стават ударна сила на въстанието. Великият везир и някои други висши сановници загиват, султанът е свален от власт, тронът се заема от друг султан (Махмуд 1, 1730–1754), който обещава да удовлетвори основните искания на въстаниците, а еничарите се прибират в казармите. Новият султан, разбира се, не държи на обещанията си — вместо намаляване на данъчните тежести и разрушаване на вили и дворци на висши сановници, каквото искат въстаниците, той организира избиването на водачите и активните участници в бунта.

И така от началото на XV до края на XVIII век, т.е. цели четири дълги века, само войни, освободителни движения и въстания, социални вълнения и борби, в това минава животът на много поколения и народи, живели на Балканския полуостров и оставяли кости тук. И каква е равносметката, в актив или пасив трябва да отидат тия четири века? Отговорът може да бъде и оптимистичен, а и песимистичен, но и в единия, и в другия случай трябва да носи положителен знак. Защото през тия четири дълги века, които понякога историографията повърхностно нарича „тъмно робство“, се подготвя почвата за новото време, защото точно в тия „тъмни“ векове започват процеси, сътворени и преживени от съответните поколения, които ще се развият и ще дадат своите плодове в новото време, сиреч през XIX–XX век.

И още нещо. „Балканецът“ и под османците, и под Хабсбургите, и под Венеция има всички основания да бъде недоволен от съдбата си: бедност, безпросветност, примитивизъм, епидемии, болести, войни, битки, настъпления, отстъпления, плячкосвания, бесилки, набучвания на кол, разчеквания, удушавания, рязане на глави, изнасилвания и безчинства от всякакъв характер; чужда власт (османска, хабсбургска, венецианска), която работи за могъществото на чуждите империи,

както и за своето собствено съществуване, но не и в името и от името на тези, които управлява; религиозна дискриминация, особено по отношение на източното православие, което и в трите империи е в „немилост“. Това е, което обикновеният статистически човек на Балканите ежедневно вижда десетилетия и векове наред.

От друга стана, между чуждите империи на Балканите съществува едно важно сходство — пъстри от етническа и църковно-религиозна гледна точка големи държави; отграничаване между населенията на религиозна основа. Съществуват, разбира се, и големи различия: Османската империя — тимарска система в абсолютистка централизирана държава, Австрийската империя — феодално-крепостническа система в съсловна държава със силна провинциална аристокрация; Османската империя — ислямска държава, Австрийската империя (и Венеция) — християнска католическа държава; Османската империя — ориенталски манталитет, варварски похвати в борбата срещу противниците, произволи, беззакония и корупция в огромни размери, а Австрийската империя — европейска цивилизация и повече ред и сигурност.

За балканските народи, естествено, по-приемлива е Хабсбургската монархия, респективно Западът. „Балканецът“ с право се надява на победа на кръста над полумесеца, т.е. Западът да спре османската експанзия и да прогони османлиите от Югоизточна Европа. Затова той е активен участник в войните на европейските държави срещу Османската империя. Неговото участие във тия войни е дълъг етап в освободителното му антиосманско движение, заел няколко века. Основна характеристика на този етап е неговата спомагателна функция — водят се войни срещу Османската империя и балканските народи участват в тях на страната на Европа като второстепенен спомагателен фактор. Те обаче ще се разочароват и от Европа и ще стигнат в крайна сметка до следващия етап на своето антиосманско действие — организирано самостоятелно национално движение за освобождение и създаване на собствени национални държави. Деветнайсетият век е векът на този етап.

КЪМ НАЦИОНАЛНА ЕМАНЦИПАЦИЯ И СОБСТВЕНА ДЪРЖАВА

В историческото развитие на балканските народи през XVII–XVIII век възникват нови тенденции: разложение на османската социално-икономическа и държавно-политическа система; засилващо се съперничество между европейските сили за влияние и господство в Европейския югоизток; поява и възход на балкански нации.

През XIX век тези тенденции напълно се изявяват и намират съответен израз в задълбочаването на т.нар. Източен въпрос. Налага се в крайна сметка перспективата за разрушаване на Османската империя, а на по-късен етап — и на Хабсбургската монархия, създаване на балкански национални държави и подялба на балканското „наследство“ на чуждите империи между тия държави.

В целия сложен комплекс от влияния и взаимоотношения, действия и противодействия, които се развиват на балкански терен през XIX век, централно място заема националният въпрос. XIX век става век на нациите и тяхната борба за национална еманципация, за разрушаване на чуждите империи, за национално освобождение, за създаване и укрепване на собствени национални държави, за реализиране на едни или други завоевателни и хегемонистични амбиции. Сега отграничаването между населението на Балканския полуостров се осъществява не само на църковно-религиозна основа („правоверен“ — „гяурин“, източноправославен — католик), сега наред с религията и църквата голямо значение придобиват етническият произход, езикът, историята, националното съзнание и националното самочувствие. С други думи, отграничаването минава на национална основа, в резултат на което се „отглеждат“ модерни нации. На Балканите те са цяла дузина — гърци, сърби, румънци, черногорци, българи, турци, албанци, хървати, словенци, а напоследък и мюсюлмани (Босна) и македонци. Веднъж появили се и тръгнали по пътя на своя възход, всички те търсят своята национална изява, национална свобода и в крайна сметка — своя собствена държава, при

един или друг териториален обхват, граници и взаимоотношения със съседите. Националната идея става голяма сила, която руши чуждите империи и ги лишава от историческа перспектива. И съвсем естествено възниква въпросът за подялба на чуждото наследство. Решаването на този въпрос неизбежно се свързва с учредяването и териториалния обхват на балканските национални държави. Оттук и проблемът за взаимоотношенията между балканските народи и противоречията между тях, които имат място в балканската действителност още от времето на прохождането на балканските нации.

1. РАЖДАНЕТО НА БАЛКАНСКИТЕ НАЦИИ

ИСТОРИЧЕСКА ОСНОВА

Отделните нации на Балканския полуостров не се появяват на историческата сцена едновременно. Националноконсолидационните процеси тук започват през XVII–XVIII век в условията на чуждо господство (османско и хабсбургско) и продължават своето развитие и избистряне и след учредяването на балканските национални държави, а в някои случаи, както изглежда, и до нашето съвремие. Балканските нации, разбира се, не възникват от „нищото“. Напротив, много са факторите, които обуславят „националния“ им старт. Няма съмнение, че един от тези фактори ще да е идващият от историята етнически произход. Защото е очевидно, че съвременните балкански нации водят началото си от съответните народи на първите държавни образувания на Балканите. Това обаче не може да се въздигне до ранга на задължителна норма, според която от един етнически произход да възниква една нация — ето например сърбите и черногорците имат общ етнически произход, а се изявяват като две национални общности. Същото може да се каже и за българите и македонците — последните се отделят в своя собствена национална общност.

Друг фактор, който се вписва в националноконсолидационните процеси на Балканите, очевидно е езикът — говорещите един език образуват една национална общност. Но и това не може да се въздигне до положение на задължително общо правило — в повечето случаи е така, но има изключения. И отново примерът са сърбите и черногорците, които говорят един език, но вече не са една нация. Сърбите и хърватите също говорят един сърбохърватски език, но са два народа. А не е ли такъв случаят и що се отнася до българите и македонците или румънците и молдованците?

Религията и църквата също играят значителна роля в националноконсолидационните процеси на Балканите. Веднага можем да констатираме, че източноправославният е или грък, или българин,

сърбин и черногорец, но в никакъв случай хърватин, словенец или турчин, обратно — католикът става хърватин или словенец, а мюсюлманинът — турчин, в смисъл на национална принадлежност, в България пък турчин или българомохамеданин, в Босна и Херцеговина нито сърбин, нито черногорец, нито хърватин, нито турчин, а мюсюлманин. Но и това не може да се въздигне до ранг на универсално правило, тъй като не важи за албанците — и източноправославни, и католици, и мюсюлмани тук стигат до образуването на една обща албанска нация.

Етнически произход, език, религия и църква, всичко това не е продукт на XVII или XIX век, а идва от историята, то е историческата основа на балканските нации. Към същата категория можем да отнесем и територията, на която всяка балканска нация започва своя първоначален старт. Многовековното чуждо господство обаче води до съществени демографски промени на Балканите: колонизация от Мала Азия, обезлюдяване на местности и райони, идване на нови заселници на обезлюдени места, бягства, преселвания отвъд Дунав, изобщо голямо разместване на човешки маси. Главната последица от това е наличието на области със смесено население, териториални единици, чието население принадлежи към две и повече националности (Босна — сърби, мюсюлмани, хървати), където национални граници не могат да се прокарат, без да се засегнат нечии интереси.

Важен национал ноконсолидационен фактор, идващ от историята, е и държавността и държавната традиция на балканските народи. През XVII–XVIII век тя се развива или в Османската империя, или в Хабсбургската монархия, а основна нейна форма е вътрешното самоуправление и автономия. Автономният статут, макар и несигурен, временен и непълен, допуска създаването на местна администрация, става бариера срещу чуждото господство, съдейства за запазване на държавността и държавната традиция на балканските народи. Тук не става въпрос само за запазване на спомена за собствена държавност, а за нещо ново, което се вписва в националноконсолидационните процеси на Балканите. Някогашната феодална класа като организатор на средновековните балкански държави е унищожена или се приспособява към наложения от чуждите империи държавно-политически статут. В резултат на това тя слиза от сцената като носител на държавността и държавната традиция. В балканското

общество обаче съзряват сили, зародили се в условията на чуждото господство, които стават наследници на средновековната държавност и традиция на балканските народи. Възникват предпоставки за преобразуване на средновековната държавност и създаване на тази основа на качествено нова, модерна по своята същност държавна концепция за организация на обществото. Тъкмо запазването на едни или други елементи на собствена държавност, появата и развитието на идеята за отхвърляне на чуждото господство и учредяване на собствена държава лягат в основата на националноконсолидационните процеси на Балканите.

МАТЕРИАЛНА ОСНОВА

Материалната основа на тази идея е проникването и развитието на капиталистическите отношения на Балканите. Още от XVII век започва процес на разложение на османската социално-икономическа и държавно-политическа систима. Свързването на Османската империя с европейската търговия открива перспективи пред тимариоти и лихвари, откупвачи на данъци и др. да се обогатяват чрез изнасянето на излишъка селскостопанска продукция на пазара. И те започват да заграбват селскообщински и пустеещи земи и да ги превръщат в частни владения, чифлици. Наистина мирийската собственост върху земята формално остава незасегната, но успоредно с нея възниква и се разраства частното земевладение, чифликчийството, което руши и измества някогашната военноленна тимарска система.

От друга страна, войните от доходно предприятие още през XVII век стават неуспешно, поради което спахиите се отклоняват от изпълнението на основното си задължение. Главната тежест на военните походи поема еничарският корпус или набирани срещу заплащане временни войници, а бейлербейовете, санджакбейовете и спахиите от военачалници и организатори на спахийската конница се превръщат в обикновени управители на области, облечени с икономически и финансови правомощия (като арендатори на държавни приходи). Така възниква нова частновладелска аристокрация, обхваната от небивала алчност, корупция, рушветчийство и всеобща поквара. Изражда се и еничарският корпус. От боеспособна армия с течение на времето той се превръща в недисциплинирана и опасна въоръжена тълпа, която се грижи главно за своите привилегии, меси се в политическия живот, вдига бунтове и сваля везири и султани.

Онова, което най-много подкопава султанския авторитет и власт, са възникналите през XVIII век сепаратистки движения. В резултат на сепаратизма Портата фактически губи властта в Тунис, Алжир, Триполи, Египет и Сирия. Местните владетели там основават едва ли не свои династии и започват да действат независимо от султана в Цариград. През втората половина на XVIII век отцепничеството намира пълен израз и на Балканите. В Шкодренския санджак властта

заграбва Мехмед бей Бушатли, в Епир и Южна Албания установява господството си Али паша Тепеделенли, във Видин — Осман Пазвантоглу, а в Североизточна България (Силистра, Русе, Търново, Никопол) — Исмаил ага Тръстенеклията. Още по-безлична се оказва султанската власт в Босна и Сърбия: босненските управители изпълняват заповедите на Портата само когато съвпадат с интересите на местната аристокрация, а еничарите от Белградския пашалък изобщо не се подчиняват и установяват свой отцепнически чифлигарско-деспотичен режим. Навсякъде връх взема грубият произвол, разбойничеството става повсеместно явление, възниква всеобща несигурност и опасност за живота, провинциите обедняват, по градовете се тълпят бедняци и скитници, готови да подкрепят какво да е бунтовническо начинание. Всичко това смущава нормалната стопанска дейност, липсва нормален правов ред, митническата политика на държавата не осигурява защита на местната промишленост, а грабежите и произволите обричат всяка предприемаческа дейност на сериозен риск.

Въпреки това в османските провинции на Балканите започва зараждане и развитие на капиталистически отношения. Това става по пътя на разширяване на стоково-паричното стопанство, увеличаване на търговския обмен и поява на капиталистически предприятия. Носители на новите отношения не са представители на османците — те предпочитат да влагат средствата си в лихварско-откупвачески операции — а представители на потиснатите балкански народи.

Проникването на стоково-паричните отношения и въвличането на Османската империя в европейския пазар влияят преди всичко върху селското стопанство. Основа на селскостопанското производство съставляват дребните селски домакинства, обработващи наследствена земя със собствен инвентар и добитък. Наред с тях обаче се появяват по-едри селскостопански земевладения, приспособяващи се към условията на стоковото производство. Селското стопанство се обвързва с пазара, започва разслоение сред селячеството, възниква и непрекъснато нараства групата на напълно безимотните селяни, появяват се нови форми на стопанисване и експлоатация в балканското село.

Появяват се освен това манифактурни, занаятчийско-промишлени, корабостроително-корабоплавателни (Гърция) и други

предприятия от чисто капиталистически тип. Издигат се промишлено-занаятчийски градчета и паланки (Гърция, България, Сърбия), чието производство все повече се откъсва от непосредствения консуматор, като се диктува от потребителското търсене на пазара. Въпреки това обаче промишлеността в Османската империя е в зачатъчно състояние, големи промишлено-индустриални центрове и комплекси не възникват, темповете на създаване на промишлени предприятия не съответстват на темповете на пролетаризиране на селското и градското население. Малко по-благоприятно е положението в търговията. Още от втората половина на XVII век стават важни изменения в характера на търговските връзки на Балканите с Европа. Установява се системата на капитулации, западните държави откриват свои консулства в балканските търговски центрове, формира се прослойка от балкански търговци, които създават свои кантори и търговски колонии в чужбина — Виена, Венеция, Марсилия, Лайпциг, Москва, Анверс, Лондон и др. Израстват големи центрове на транзитната и международната търговия — Брашов, Белград — Земун, Солун и пр. Гръцките търговци образуват мощни компании, нараства ролята на гръцкия търговски флот, балканските търговци често приемат чуждо поданство, пътуват из разни европейски страни или за дълго отсядат в търговските кантори на европейските градове. При това търговията в условията на XVIII–XIX век вече не е обикновена размяна, а дейност, свързана с търсене и завладяване на нови пазари и осигуряване на суровини за промишленото производство. Търговията е тази, която нанася удар по системата на държавните монополи и доставки в империята и стимулира развитието на онези отрасли от икономиката, които се свързват със свободния пазар. Свързването на балканското производство чрез търговията с европейския пазар води до диференциация и специализация на производствените дейности по градове и райони: подбалканските градове — занаятчийско-промишлени изделия; Гърция — производство на маслини, стафиди, смокини, вино; Дунавските княжества, Добруджа, България — зърнени храни, пласирани в Цариград и Европа; Албания и Черна гора — скотовъдство с пазар в Италия; Сърбия — производител на свине и месни произведения за Австрия.

За разлика от Османската империя условията за развитие на капиталистическите отношения в балканските провинции на

Австрийската империя са значително по-добри. Наистина през XVIII и първата половина на XIX век феодализмът тук още господства, но въпреки това капиталистическото развитие се осъществява сравнително свободно. Още през XVI век в Словения възникват предприятия от ранно-капиталистически тип. През XVIII век тук настъпва подем в развитието на рудодобивната промишленост (Идрия, Крайна), възникват големи текстилни и други манифактури (Любляна, Целовец, Горица и др.), процъфтява търговията с приморските градове, стоково-паричните отношения се налагат, формират се нови класи — буржоазия и пролетариат. Значителни успехи завоюва стопанското развитие също така на Трансилвания и Хърватия.

Всичко това води в крайна сметка до възникването и укрепването на един заможен слой от обществото, една средна класа, която става главен носител на обновителните процеси не само в областта на икономиката, но и в културно-политическата област, тя именно става двигател на националноконсолидационните процеси на отделните балкански народи. Нейната заслуга е колкото в материалната сфера, в развитието на производството и търговията, толкова и в духовната сфера, в подготовката на собствена интелигенция, която по-нататък поема и развива националната идея. Интелигенцията именно е тази, която развива просветата и културата, пренася идеите на европейското Просвещение на балканска почва и по този начин прави националната идея достояние на широки маси, на цели народи, които започват да се изявяват като модерни нации със свои собствени национални програми.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ОСНОВА

Османското нашествие и последвалото неколковековно чуждо господство на Балканите става огромна пречка за нормалното културно развитие на балканските народи: средновековните културни центрове и школи са унищожени, просветните и културните дейци са принудени да търсят убежище в чужди страни, единствени средища на грамотност остават църквите и манастирите и съществуващите към тях килийни училища, а единствената литература — разни летописи и жития с ярко изразен религиозен характер. Настъпва период на пълен творчески застой, затваряне в кръга на манастирското преписвачество, което запазва книжнината и грамотността, наследена от миналото, но не допринася за културния възход на балканските народи.

Тази нерадостна картина се променя през XVIII–XIX век, когато настъпва време на културно-просветно възраждане на балканските народи: борба между светското и религиозното мислене, интерес към миналото, създаване на ново училище и разпространяване на светска просвета, формиране на национални литературни езици, пренасяне на идеите на европейското Просвещение на балканска почва, общ културно-творчески подем на балканските народи.

По-важните конкретни измерения на културно-просветните постижения на балканските народи от онова време очертават следната картина:

ГЪРЦИЯ

Културно-просветното движение тук започва твърде рано. Още през XVI век настъпва известно оживление в учебното дело. В основаната към Цариградската патриаршия Висша национална школа освен теологията се преподават светски науки — старогръцки език, риторика, философия, математика, астрономия. Патриарх Кирил Лукарис (първата половина на XVII век) открива гръцка печатница в Цариград, полага грижи за издигане на равнището на обучението в школата, изказва се за възприемане на говоримия гръцки език и като богослужебен, и като литературен език. Под влияние на европейската Реформация Лукарис се противопоставя на корупцията и развалата в православната църква, бори се против католическата пропаганда, внася елементи на рационализъм в дейността на патриаршията, за което заплаща с главата си — през 1638 г. е свален от патриаршеския престол и екзекутиран.

Новите идеи и знания, макар и в схоластична форма, проникват и зад стените на цариградската Висша национална школа. Откриват се училища с по-широка образователна програма в Атина, Месолонгион, Патмос, на о. Крит и пр. През втората половина на XVII век в Букурещ се основава т.нар. Висша академия, която дава образование на много видни гръцки и други балкански културни и политически дейци.

През XVIII век мрежата от гръцки училища, в които се преподават светски знания, бързо нараства — такива училища се отварят в Янина, на о. Корфу, в Мала Азия и пр. Развива се гръцка литература с ново, светско съдържание, която започва да измества предишната църковно-религиозна литература. Повежда се остра борба между патриаршията и църквата, от една страна, и идеите на тогавашната европейска философия, от друга. Църковната реакция насочва ударите си срещу свободомислието, волтерианството и идеите на Френската революция, но не се оказва в състояние да спре Просвещението.

Един от най-видните представители на гръцкото просвещение през XVIII век е Евгениос Вулгарис(1716–1806). Получил университетско образование и запознал се с идеите на френските

просветители, Вулгарис развива активна педагогическа, научна и политическа дейност, ръководи откритата в Света гора през 1753 г. Атонска академия, популяризира волтерианството, работи като библиотекар и сътрудник на Екатерина II, издава брошури с патриотично съдържание и т.н. Друг голям представител на гръцкото просвещение е Адамантиос Кораис (1748–1833). Завършил образование във Франция и възприел идеите на свободолюбието и свободомислието, той развива значителна просветна и обществена дейност. Кораис осъжда духовенството, отправя остра критика срещу фанариотите и, потисниците, пропагандира принципите на модерното правосъдие, става борец за просвещение на народа на достъпен нему език. Според него политическото освобождение е немислимо без предварително духовно възраждане и освобождение.

Един от най-важните въпроси на гръцкото просвещение става въпросът за езика — създаване на духовни ценности на новогръцкия език или запазване на старогръцкия като литературен език. Възникват три течения: за запазване на старогръцкия език, за използване на простонародния говорим език и за компромис, т.е. приемане на говоримия език като основа, но при използване на някои стари гръцки думи и създаване на нови от старогръцки корени. Налага се третата линия, чийто най-силен застъпник е Адаматиос Кораис с многобройните си последователи.

БАЛКАНСКИТЕ СЛАВЯНИ

Просветното движение сред балканските славяни има съдържание, подобно на това в Гърция: ново светско училище и образование, усвояване на постиженията на европейската наука и култура, популяризиране на просвещенските идеи на времето. Онова, което донякъде отличава просвещението на балканските славяни, е ярко изразеният стремеж към изучаване и популяризиране на историята като средство за национално пробуждане. Пишат се и се издават съчинения, които възвеличават средновековните славянски държави, разкриват историческата държавна традиция на славяните, показват пример на славно минало, развиват идеята за славянска взаимност и единство. Още Иван Гундулич (1589–1639) се проявява като поборник на славянското единство и певец на свободата и независимостта на славяните. През XVII век се появяват първите исторически съчинения, които представят славянството на Балканите като един голям народ със славна история и велико бъдеще (Мавро Орбини и неговото „Славянско царство“ от 1601 п, Юрай Крижанич със своята „Политика“ като апология на идеята за славянско единство, Павел Ритер Витезович със своите исторически хроники и пр.).

Впоследствие, през XVIII век, южнославянската историография бележи значителна крачка напред. В своята „Стематография“ (1741) Христофор Жефарович помества ликовете на българските и сръбските царе и светци и дава гербовете на всички славянски страни, като към всеки герб прибавя стихотворение, характеризиращо съответния славянски народ с неговата историческа съдба. Черногорският владика Василие Петрович отпечатва през 1754 г. в Москва „История на Черна гора“. През 1761 г. Захарий Орфелин издава във Венеция книгата си „Плачът на Сърбия“, посветена на живота на войводинските сърби, а през 1773 г. — книга за мощта и величието на православна Русия под заглавие „Житие и славни дела на господаря император Петър Велики“. През 1762 г. Паисий Хилендарски излиза със своята „История славяноболгарская“ — въодушевено повествование за миналото на българския народ, за неговата някогашна могъща държава и църква. В началото на втората половина на XVIII век се появява

„Разговор угодний народа словенског“ — исторически песни на хърватския просветител Андрия Качич Миошич, които продължават историографската линия в южнославянското просвещение. Тази линия следва и видният сръбски възрожденец Йован Раич (1726–1801), издал в края на XVIII век своята „Историја разных славянских народов и най-паче Болгар, Хорватов и Сербов“.

Освен това в края на XVIII и началото на XIX век настъпва подем в просветното дело на балканските славяни. Откриват се общообразователни училища и гимназии, възникват културно-просветни центрове (Карловци, Нови Сад, Земун, Белград, Загреб, Любляна, подбалканските градове в България), издават се книги със светско съдържание, разпространяват се учебници за новите училища, появяват се периодични издания и вестници. Виден представител на Просвещението по това време е Доситей Обрадович (1742–1811). Високообразован, посещавал много страни и усвоил постиженията на европейската просвета и наука, Обрадович се застъпва за разширяване на просветата, изявява се като поборник срещу църковно-религиозните традиции, създава своя книжовна школа и става първият сръбски „попечител“ на просветата. Под негово ръководство във временно освободения Белград се основават Велика (висша) школа (1808) и семинария (1810).

Значителни постижения бележи националнопросветното движение в края на XVIII и началото на XIX век в Словения. Главната задача тук се оказва преодоляването на немското културно-политическо влияние. За успешното решаване на тази задача твърде много допринася кръжокът на словенския богаташ и меценат Сигизмуд Цойс (1747–1810). Ученик на френските енциклопедисти и горещ патриот, Цойс работи за развитието на словенската култура и националното пробуждане на словенския народ. Най-видните членове на неговия кръжок, Марко Похлин и Антон Линхарт, и двамата историци и писатели, издават исторически съчинения, книги и граматики на словенски език, поощряват откриването на словенски училища и пр. В края на XVIII век в Словения вече съществува значителна група от дейци за културно-национално издигане на словенския народ, която издава свой вестник на словенски език — „Люблянске новице“.

Освен развитие на учебното дело и разпространение на просветителските идеи на Европа през първата половина на XIX век просвещението сред балканските славяни намира редица нови форми и прояви. Особено голямо значение придобива т.нар. Матица Сръбска, основана от войводинските сърби като научно и културно дружество, което неуморно изучава и популяризира историята, културата, езика, фолклора и пр. не само на сърбите, но и на другите славянски народи. Възниква също така мощно културно-просветно и политическо движение в Хърватия, наречено Илиризъм, със своя Матица Илирска, което намира отражение и сред другите славянски народи. А в България пламва борба за църковна независимост, която се слива с народното движение за общо културно-просветно и националнополитическо издигане.

Наред със създаването на научно-просветни дружества от типа на споменатите вече „матици“ сред всички южнославянски народи възниква цяла мрежа от обществени библиотеки, читални (в Княжество Сърбия, Войводина, Хърватия), читалища (в България), слагат се в повечето случаи на самодейни начала и основите на първите музейни сбирки и художествени галерии. Както в Гърция, така и при славянските народи на Балканите на дневен ред излиза въпросът за книжовния език. И навсякъде побеждава демократичното начало, налага се народният говор като книжовен сърбохърватски, словенски или български език. В многогодишните филологически спорове особено изпъква името на големия сръбски филолог и реформатор Вук Караджич (1787–1864), както и дейността на редица български, хърватски и словенски просветители, учени и общественици. Голямо значение за утвърждаването и практическото усъвършенстване на книжовните езици изиграват първите постижения на изграждащите се национални литератури.

Със създаването на отговарящи на повелите на възрожденската действителност художествени произведения творци като С. Милутинович, Бр. Радичевич, Й. Ст. Попович, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ст. Враз и др. допринасят за окончателното налагане на книжовните езици. Значителен принос внася също така черногорският владика и държавник Петър II Петрович Негош, който същевременно е и един от най-даровитите сръбски поети на XIX век. Със своята поема „Горски венец“, с откриването на училища и

печатница, с цялата си обществена културна дейност в Черна гора Негош активно съдейства за създаването на литература на народен език.

ВЛАХИЯ И МОЛДОВА

Просветното движение във Влахия и Молдова има някои особености, свързани с историческото развитие на Дунавските княжества. Особено значение тук придобива въпросът за изместване на старата влахобългарска книжнина, разпространила се в княжествата през XIII–XIV век под влияние на средновековната българска държава. През XVII век започва създаването на литература на румънски език. Възникват училища с полусветски характер, които постепенно еволюират, а основаната през втората половина на XVII век Висша академия прераства в известния по-късно Букурещки лицей. Виден представител на румънското просвещение от това време е княз Димитър Кантемир. Получил образованието си в гръцката Висша национална школа в Цариград, запознат с много езици и култури, Кантемир заема в началото на XVIII век молдовския престол, развива идеята за освобождение на Дунавските княжества от османска зависимост и става съюзник на Петър I във войната му против Османската империя през 1710–1711 г. Господарят на Влахия Константин Бранковяну също покровителства образованието и книгопечатането.

Започналата румънизация на културния живот във Влахия и Молдова обаче се забавя поради налагането на фанариотското господство в княжествата. Фанариотските князе подпомагат просвещението, но не на румънски, а на гръцки език. Букурещката академия бива „реорганизирана“, за преподаватели в училищата се привличат гръцки интелигенти, в княжеските канцеларии се настаняват гърци, Влахия и Молдова стават едва ли не колонии на цариградския квартал Фенер, сред болярството и богатите румънци прониква гръцко влияние. Така успоредно с румънизацията започва и процес на елинизация на културния живот във Влахия и Молдова.

Борбата между двете тенденции продължава повече от един век и завършва с победа на румънизацията. С усилията и средствата на редица влашки и молдовски просветни и други дейци се откриват нови училища, развива се румънският литературен език, подчертава се латинският му произход, търсят се корените на румънския народ във

времето на римското владичество на Балканите, превеждат се съчинения от западни и класически автори, пропагандиращи идеите на светското знание, философия и морал, внасят се книги от Европа, заменя се употребяваната дотогава кирилица с латинска азбука и т.н. Всичко това допринася за формирането на румънската национална култура. Твърде големи заслуги в това отношение има молдовският митрополит Венеамин, както и т.нар. Трансилванска школа от учени и просветители.

АЛБАНИЯ

През първите векове на османското владичество в Албания се формират три религиозно-културни общини: католици, свързани с Италия и римската църква, с италианските училища на латински език; православни, намиращи се под влияние на гръцката църква, култура и училища; мюсюлмани, свързани с Турция, обучаващи се на турски език в медресетата. Затова главна задача на албанското възраждане и просвещение се явява създаването на единен книжовен език и формирането на единна албанска нация. Този процес в условията на албанската действителност започва доста по-късно, едва през средата и втората половина на XIX век, за което ще стане дума по-нататък.

ОТРАЖЕНИЕ НА ФРЕНСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ НА БАЛКАНИТЕ

Силно влияние върху балканските народи оказва Френската революция от края на XVIII век Идеите на просветения абсолютизъм, на френските просветители и култура намират широка почва за разпространение сред многобройните гръцки колонии в чужбина, сред гръцката аристокрация и интелигенция, сред по-образованите хора в Дунавските княжества и южнославянските области под австрийска власт. Френската революция и нейните лозунги намират горещ прием сред балканските народи, а Наполеоновите войни в Европа и Средиземноморието вдъхват надежда за скорошно освобождение на балканските народи с помощта на Франция.

Най-виден и ревностен последовател на Френската революция на Балканите става Ригас Велестинлис (1757–1797). Убеден републиканец и революционер, през 1790 г. Ригас организира в Букурещ тайно общество със задача да готви въстание в Гърция, установява връзки със свои сънародници, служещи на Френската революция, и съставя основните програмни документи на една общобалканска революция: декларация, конституция и бойна песен. Велестинлис предлага създаването на една демократична обществена уредба на Балканите, т.нар. Гръцка република, в която да се обединят всички балкански народи. Жителите на тази република — „гърци, българи, албанци, власи, арменци, турци и от всеки друг род“, упражняват суверенните си права в рамките на своите провинции чрез избрани пратеници за народния парламент. Гръцкият език се приема за задължителен в училищата на бъдещата обединена република. Ригас апелира за единство и солидарност на балканските народи в името на свободата, равенството, сигурността за живота и неприкосновеността на имотите. Макар и да признава свободата и равенството на народите „без разлика на религия и език“, той отдава предпочитанията си на гръцката нация, предвижда гръцка хегемония в бъдещата обединена държава.

Ригас Велестинлис не се ограничава само с пропаганда на своята програма, а се опитва да съчетае предлаганата общобалканска „революция“ с войните на Френската република. През 1797 г. той се отправя от Виена през Триест за Гърция, но е заловен от австрийските

власти, предаден натурците и екзекутиран в Белград (1798). Идеите на Ригас стават съставна част на идеологията на най-демократичните кръгове на гръцкото и балканското националноосвободително движение.

Силно влияние оказват също така Наполеоновите войни, още повече че те предизвикват държавно-политически промени и на Балканите. През 1797 г. е ликвидирана Венеция, а нейните владения в Средиземно море се разделят между Австрия и Франция. Към Австрийската империя минават Дубровник и Далматинските острови, към Френската република — Йонийските острови (Корфу, Кефалония и др.). Една година по-късно Наполеон започва поход в Египет, в резултат на което се озовава във война с Османската империя, а адмирал Ушаков атакува френските гарнизони на Йонийските острови. През 1800 г. в Цариград е подписан протокол, който учредява „Република на седемте съединени острова“, при пълна вътрешна автономия под сюзеренитета на Портата. Изработва се конституция, по която Йонийските острови се управляват до 1907 г., когато отнова са окупирани от Франция и стават френска провинция. А след окончателния разгром на Наполеон в 1814 г. островите от Йонийско море минават под английска власт.

Наполеоновите войни водят до известни изменения и в най-западните предели на Балканския полуостров. От завладените словенски и хърватски територии през 1809 г. Наполеон създава отделна френска провинция — Илирия, просъществувала до 1813 г. Личната зависимост на селяните е отменена, премахват се привилегиите на феодалите, въвежда се френски кодекс от закони, ограничават се правата на църквата, признава се словенският език като официален, откриват се училища и гимназии с обучение на роден език и пр.

Както населението на Йонийските острови и Гърция, така и дейците на словенското национално-просветно движение с въодушевление и надежда посрещат идването на френските войски. Като най-въодушевен привърженик на провинция Илирия се изтъква словенският поет и общественик Валентин Водник (1758–1819), който възторжено приема идеите на Френската революция и установяването на френската власт в Словения, става директор на Люблянската гимназия и инспектор на словенските начални училища. Скоро обаче

става ясно, че Наполеонова Франция съвсем не мисли за свободата на балканските народи, че нейните войни в най-добрия случай само заменят едно чуждо господство с друго. Поради това разочарованието идва бързо. При всички превратности обаче продължава започналото духовно и политическо раздвижване на Балканите, което съдейства за още по-тясното въвличане на балканските народи в обхвата на съвременния им свят.

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ

От изложеното дотук се вижда, че от XVII век на Балканите възникват Националноконсолидационни процеси, чиито контури най-общо могат да се очертаят така: разложение на османската социално-икономическа и държавно-политическа система, проникване на капиталистически отношения, замогване на средна класа, свързана с производството и пазара, създаване на местна интелигенция; просвета и наука, естествено научно мислене, търсене на корени в миналото, самоопознаване и преоткриване; приемане на идеите на европейското Просвещение, борба срещу средновековните представи за изместване на религиозното съзнание (християнско или мюсюлманско) от светското национално съзнание; на дневен ред по-нататък ще излезе въпросът за ръководството на духовния и политическия живот на нацията, за отнемане на това ръководство от църквата, за хегемония на светското училище, светското образование, светската наука, литература, изкуство, за националния език, за неговия правопис; и накрая естествено ще дойдат националните програми с основно искане за създаване на своя собствена национална държава.

Всичко това, разбира се, не става навсякъде еднакво. Напротив, налице са съществени различия и специфични особености при различните балкански народи. И това е напълно естествено. Различията в държавно-политическия статут, държавно-историческататрадиция, църковно-религиозните отношения, социално-икономическото, политическото и културното развитие, връзките с Европа, проникването на просвещенските идеи и пр. са факторите, които обуславят различията и в националноконсолидационните процеси при отделните балкански народи. Да вземем например Гърция. Османското господство тук се упражнява преди всичко в социално-иконо-мическата област, но що се отнася до духовната сфера — там се разпорежда Цариградската патриаршия. Може би затова гърците нямат период в историята си, през който да са били изоставили или забравили гърцизма. Напротив, Цариградската патриаршия векове наред работи и за разширяване на гърцизма далеч извън пределите на Гърция. Освен това като средиземноморска страна

Гърция има преки връзки с Европа, а и много богати и влиятелни хора (търговци, фанариоти, корабопритежатели), както и просветени люде. Всичко това обуславя по-ранното възникване на предпоставките за консолидация на гръцката нация и нейната борба за политическа свобода и национална държава.

Или да вземем сърбите — османска власт, тимарска система, но собствена църква и патриаршия; Пречанските сърби — австрийска власт, но автономно управление и собствена църква и църковно-училищна автономия; черногорците — автономен статут, свой живот, бит, култура, религия. На всичко отгоре босненски мюсюлмани се издигат до най-високи постове в султанската администрация, а в султанския двор се чува сръбска реч. Същевременно сърбите са в непосредствен досег с просветения абсолютизъм на Австрийската империя, а Виена, Нови Сад и други места под Хабсбургите са и сръбски културни центрове, там се развива ново светско училище и образование, оттам идват просвещенските идеи на времето, а изучаването на историята служи като средство за национална консолидация и мобилизация. И не само че няма период на изоставяне и забравяне на сръбството, а напротив, непрестанно се пее, говори и разказва за битката на Косово поле, за Милош Обилич, кнез Лазар и други герои на сръбската съпротива срещу османското господство. Може би тъкмо затова сърбите първи на Балканите въстават в името на националното си освобождение и първи стигат до създаването на своя национална държава.

Друго е положението на българите. Те имат двама господари — в социално-икономическата и политическата област Османската империя, султанът, спахията и кадията, а в духовната сфера Цариградската патриаршия и гръцкото духовенство. При това България достига до европейската цивилизация и култура по-трудно и не непосредствено, а преди всичко чрез Гърция, Сърбия или Русия, и то с голямо закъснение. И тя има период на „гърчеене“, та се налага Паисий да се провиква „О, неразумни юроде, поради что се срамиш да се наречеш болгарин“. Преди да поведе борба за своята политическа еманципация, тя трябва да постигне своето духовно освобождение. Може би тъкмо в това положение се крие причината, поради която българите не вдигат голямо въстание в началото на XIX век едновременно с въстанията на сърби и гърци.

Приблизително такова е положението и на Дунавските княжества — автономна власт, но османско-фанариотско господство, както и влияние на средновековната българска държава и влахобългарска книжнина. Оттук и процесът на румънизация на културния живот в княжествата като съществен елемент на румънското възраждане и просвещение.

Още по-неблагоприятно е положението на Албания: османска власт, три църкви и религии, влияние на гърцизма чрез Цариградската патриаршия, на Запада чрез католицизма и особено на Османската империя чрез исляма. Единственото, което напомня за албанската идентичност, са говоримият език и племенно-патриархалният бит на албанците. И въпреки близостта на Албания до Италия (респ. Европа) националноконсолидационните процеси тук закъсняват — едва в края на XIX и началото на XX век след преодоляване на много пречки и предубеждения се стига до обединяването на албанците мюсюлмани, католици и православни в единна албанска нация, която да поведе борба за своята еманципация, национално освобождение и собствена държава. При това и в този случай може да се констатира, че албанските колонии в чужбина са тези, които пренасят и внедряват на албанска почва просвещенските идеи на времето, в това число и албанската национална идея.

И все пак албанците стават нация още преди изтласкването на Османската империя от Балканите, докато босненските мюсюлмани и македонците — доста по-късно. В османския период от своята история мюсюлманите от Босна са част от господстващата класа в Османската империя или представляват своего рода привилегировано население, но не знаят и не говорят турски език. След оттеглянето на Османската империя настъпва австро-унгарски период от историята на Босна и Херцеговина (1878–1918 г.). Сега тамошните мюсюлмани ратуват за запазване на старите си привилегии, като търсят закрилата и на султана. След разпадането на Хабсбургската империя пък влизат в състава на Югославия и попадат между сърби и хървати като между чук и наковалня. И крайният резултат се оказва сегашното положение — нито сърби, нито хървати, нито турци, а нещо по-особено, мюсюлмани не само като религиозна, но и като национална общност. Освен религиозния очевидно голяма роля тук играе политическият

фактор, респ. държавно-политическото развитие на Босна и Херцеговина от времето на ислямизацията насам.

Още по-фрапантна е тази роля в случая с черногорците — сърби по произход, език и територия (областите Зета и Рашка са първоначалните територии на средновековната сръбска държава), национално те се изявяват не като сърби, а като черногорци. Очевидно освен някои своеобразия в бита и културата важна роля тук играе черногорската държава (автономия и впоследствие независимост, собствена династия, международно признание, съюзничества, успешни войни и пр.).

Подобно е положението и в случая с македонците. В османския период от историята на Балканите за македонци в смисъл на някаква национална обособеност не се говори и не може да се говори — основната маса от населението там е част от българския народ и участва със свой принос в националноконсолидационните процеси на българите. След 1878 г. обаче Македония остава вън от пределите на учредената българска държава. И въпреки многото усилия обединение не може да се постигне, напротив, крайният резултат от развитието на събитията е раздалечаване, собствена македонска държава и поява на македонска национална общност.

Що се отнася до хърватите, то векове наред те защитават своето държавно-историческо право, своя език и култура, своята хърватска идентичност. Наистина, има прояви на маджаризация и германизация, но има и мощно противодействие (културно, просветно и политическо), което винаги устоява на външния натиск.

Малко по-друго е положението при словенците — слаба държавно-историческа традиция и масова германизация. За сметка на това пък словенците имат непосредствен контакт с Европа, особено с Наполеонова Франция. Тук икономическото развитие върви с по-ускорен темп, а интелигенцията е богата и влиятелна. И преоткриването, националната консолидация на словенците, не закъснява.

2. НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА

ЗАДАЧИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Веднъж преоткрили и почувствали се, тръгнали по пътя на своя възход, всички нации търсят своята национална изява, национална еманципация, национална свобода и в крайна сметка собствена национална държава. И тъй като Европейският югоизток е под властта на две чужди империи, Османската и Хабсбургската, историческото развитие на този район за дълго време се определя от задачата да се разрушават тези империи, без което не може да се постигне национално освобождение на балканските народи. Решаването на тази задача определя главното в историческото развитие на Балканите в продължение на повече от едно столетие.

Следва в случая да се констатира, че Османската империя бавно, но сигурно губи историческа перспектива. Тя е страна с уродлива икономика и деспотичен режим, който се крепи на провинциалната аристокрация от изостаналите райони, кюрдските водачи, реакционното офицерство и висшата държавна бюрокрация. Наистина през първата половина и средата на XIX век се осъществяват реформи (Селим III, Махмуд II), в резултат на което укрепва централната власт и нараства военната мощ, но нищо не може да спаси „болния човек“ край Босфора: национално обособяващите се народи (сърби, гърци, българи, арменци и др.) отказват покорство, тяхното националноосвободително движение става главната причина за вътрешната нестабилност и разпадането на империята.

Другата империя, Хабсбургската, е средноевропейска и балканска сила, чието разпадане още никой не предвижда. Нещо повече, докато империята на султаните започва да губи територии, то Хабсбургската монархия разширява владенията си на Балканите. Въпреки това и Австрийската империя (след 1867 г. Австро-Унгария) не успява да постигне вътрешната си консолидация и не може да

приобщи поданиците си (хървати, словенци, сърби, чехи, словаци и др.). Така и в този случай историческата перспектива започва да сочи по посока на разпадане (или в краен случай някаква реорганизация, в резултат на която да бъдат задоволени националните искания на всички народи на империята).

Разрушаването на чуждите империи, разбира се, не е единственият проблем на балканските народи. Не по-малко важен и особено труден е въпросът за подялбата на тяхното наследство. Решаването на този въпрос неизбежно се свързва с учредяването и териториалния обхват на балканските национални държави. Тук на преден план излиза въпросът за взаимоотношенията на балканските народи едни с други или с външни сили, участващи в решаването на балканските проблеми. И съвсем естествено се появяват редица нови производни проблеми: „за всяка нация — държава“ или някакво общо федерално обединение; пътища и средства за решаване на спорни проблеми, начертаване на граници, установяване на „равновесие“, съдба на областите със смесено население, малцинства и малцинствени права и пр.

ДВИЖЕЩИ СИЛИ

От разрушаването на чуждите империи, т.е. от собственото си освобождение, най-заинтересовани са самите балкански народи. Още с появяването си на историческата сцена балканските нации повеждат борба срещу чуждите империи за премахване на съществуващата социално-икономическа и политическа система с нейната средновековна идеология и култура, за национална свобода, за собствена национална държава. Тази борба се развива като националноосвободително движение на отделните балкански народи, което непрекъснато набира сили, за да стигне до създаването на националноосвободителни организации и формулирането на конкретни националноосвободителни задачи, до въвличането на най-широки слоеве от населението в националноосвободителната борба, до национална революция от широк мащаб.

Основната движеща сила на тази революция е селячеството. Като най-многобройна част от населението, която носи при това главната тежест на чуждия икономически и националнополитически гнет, то се включва в борбата за национално освобождение и създаване на собствена национална държава с надеждата, че едновременно със сриването на чуждото господство ще се установи по-справедлив социален ред в аграрните и обществените отношения. Участието на селячеството в борбата я превръща в общонародно дело.

Възникващата и възхождаща буржоазия на отделните балкански народи е класата, която на този етап единствена може да възглави и възглавява националноосво-бодителното движение. Възприела основните принципи на новото време за икономическа и политическа организация на обществото, тази класа върви заедно с народа си срещу средновековието, в това число и срещу чуждите империи. През XIX век тя е водеща сила във върхови моменти от развитието на отделните балкански народи и играе прогресивна, а нерядко и революционна роля. В повечето случаи обаче тя е твърде слаба. Освен това част от буржоазията, нейният най-богат горен слой, стои настрана от националноосвободителното движение или е против него, свързана е с господстващите класи и управляващите среди в Османската в

Хабсбургската империя и не споделя народните въжделения за национална свобода, държавна самостоятелност и независимост.

Особено важна роля в националноосвободителното движение на балканските народи играе свързаната с народа интелигенция. Тя стои начело на борбата срещу средновековното мислене, като го замества със светска просвета, наука и култура. Интелигенцията е тази, която моделира целия духовен и политически живот на всяка нация, без нейната предварителна работа на научно-просветно-културното и националното поприще не би била възможна никаква революция, никакво голямо националноосвободително въстание. Тя развива националната идея и формира националноосвободителната идеология, нейни представители най-често стават организатори на въстанически движения или стоят начело на национални организации.

ЕТАПИ

До края на XVIII век съпротивата на балканските народи срещу османското господство на Балканите носи белега на спомагателна акция: европейски държави (Австрия, Венеция, Папската държава, Испания, Русия) водят войни с Османската империя, а балканските народи се включват със свои сили в тия войни. От началото на XIX век вече не е така — националноосвободителното движение на Балканите става самостоятелен фактор в историческия процес, в балканските страни започва движение, което се развива независимо от Европа, а след това тя, Европа, предприема една или друга стъпка за намеса. През XIX век на Балканите се развива организирано националноосвободително движение, сега освободителните акции в един или друг район не са локални бунтове или изолирано явление, а водят към раздвижване на цели народи, стига се до големи въстания, които на няколко пъти като мощна лавина заливат полуострова.

Първият тур националноосвободително въстаническо движение на Балканите започва в самото начало на XIX век и трае 30 години. В центъра на събитията по това време са сръбските въстания от 1804 и 1815 г. и гръцкото въстание от 1821 г. Вторият националноосвободителен въстанически тур на балканските народи в Османската империя се развива през средата на XIX век. По това време съществува Гърция като независима държава, учредява се Сърбия като автономно княжество, укрепва автономията на Влахия и Молдова, признава се автономията и на Черна гора. Все по-актуален сега става въпросът за създаването на българска държавна организация, в центъра на въстаническите движения на Балканите от 30-те години насам се намират българските въстания. Третият тур е през 70-те години на XIX век, с който се слага началото на Източната криза от 1875–1878 г.

И така, ако съпротивата на балканските народи срещу османското нашествие и господство на Балканите до края на XVIII век се определи като „участие“, то през XIX век тя ще е „самостоятелно действие“. Балканските народи, разбира се, не „узряват“ едновременно за този обрат. През 1804 г. първи сърбите от Белградския пашалък се

показват достатъчно „зрели“ да започнат голямо въстание преди и независимо от каквито и да било действия на Европа. Последват ги гърците със своето въстание от 1821 г. Българите по това време са все още на етапа „участие“, а албанците воюват на страната на Османската империя за потушаване на въстанията.

БАЛКАНИТЕ, РУСИЯ, ЕВРОПА

Въпросът за националното освобождение на балканските народи, респ. за създаването на балкански национални държави и техния териториален обхват и граници, се оказва не само вътрешнобалкански въпрос. Балканите и Близкият изток заемат важно място в международната политика, към този район проявяват интерес великите сили, които също имат претенции към османското балканско „наследство“. Затова пропадането на Османската империя се съпровожда с остра борба между европейските държави за влияние и господство в този район. Тъкмо затова националноосвободителните борби и въстания на Балканите винаги предизвикват международни усложнения, а балканските проблеми най-често се решават по пътя на войните. Затова и изграждането на отделните балкански национални държави не става дело само на съответните балкански народи, а се свързва с плановете, интересите и стремежите на една или друга европейска сила, зависи от международната конюнктура като неделима част от международните отношения.

Всъщност още с установяването на османското господство в Европейския югоизток възниква т.нар. Източен въпрос. И ако по време на най-силната османска експанзия през XV–XVI век на преден план е задачата да се спре османското проникване на запад, то в периода на разложението на Османската империя Източният въпрос прераства в борба за подялба на османското наследство. Главен претендент са балканските народи, а тяхното националноосвободително движение е оная революционна сила, под ударите на която се подготвя почвата за ликвидиране на османското господство на Балканите. Изключително важна роля в Източния въпрос играят също така европейските сили. Австрийската империя има приоритет в борбата за спиране на османското нашествие на запад, а главен двигател на борбата за ликвидиране на „болния човек“ става Русия.

Руската политика изхожда от предпоставката за подялба на османските владения, при което Русия би си осигурила преобладаващо влияние на Балканите и в Проливите, а Англия и Франция — в Близкия изток и Египет. Тази политика разчита на

националноосвободителното движение на балканските народи за разрушаването на Османската империя. Затова Русия подпомага това движение и работи за създаването на самостоятелни национални държави на Балканите. Антипод на руската политика по Източния въпрос е Англия, към която в повечето случаи гравитират и останалите европейски сили. Осигурили си силни позиции (икономически и политически) в Османската империя, Англия и Франция се обявяват против нейното окончателно разпадане и подялба.

Така се оформят две линии на международна политика по Източния въпрос — за подялба на Османската империя и за запазване на статуквото. В центъра на вниманието на всички, разбира се, е османското наследство — всеки се стреми към по-голямо парче от султанската погача. И се заплита един сложен възел от противоречия и борби (между отделните балкански народи и Османската империя, между самите балкански народи и техните новоучредени държави, между Русия, Османската империя и западноевропейските държави, между балкански народи и национални държави и външни претенденти за наследството на още неиздъхналия „болен човек“ и пр.), за разплитането на който няма да стигне цял един век.

3. СРЪБСКАТА НАЦИОНАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ (1804–1830)

СЪРБИТЕ ОТ БЕЛГРАДСКИЯ ПАШАЛЪК НА ГРАНИЦАТА МЕЖДУ XVIII–XIX ВЕК

Като отделна административна единица Белградският пашалък се формира след австро-турската война от 1736–1739 г., когато Северна Сърбия отново минава под османска власт. Става дума за сръбските земи по десния бряг на р. Дунав и долното течение на Морава, а на запад до р. Дрина. В състава на пашалъка влизат 12 нахии. На североизток Белградският пашалък граничи с Видинския, а на югоизток, юг и югозапад — с Нишкия, Лесковачкия, Новопазарския и Босненския пашалък. На север, северозапад и запад се намира Австрия.

В края на XVIII и началото на XIX век Белградският пашалък е територия, обрасла с гъсти гори, подходяща за развитие на скотовъдство, особено за отглеждане на свине — с право тази област се нарича Шумадия. Населението тук е пръснато по села и паланки, преобладаващо сръбско (мюсюлмани има само в градовете), съставено предимно от свободни селяни, търговци и занаятчии. По време на двете австро-турски войни от първата половина на XVIII век (1716–1718 и 1736–1739) и османците, и австрийците, когато отстъпват или настъпват, опустошават всичко, откъдето минават, поради което Шумадия е доста обезлюдена. Впоследствие, особено през последното десетилетие на XVIII век, обстановката се подобрява и населението на пашалъка нараства. В началото на XIX век тук живеят около половин милион души. Населението е в постоянни връзки със сърбите оттатък Дунав и Сава, респ. с Австрийската империя (търговски, военнополитически, културно-просветни, роднински и други връзки).

Всичко това е една природна и демографска даденост, която не е без значение за преминаването на сърбите към самостоятелно националноосвободително действие. Но, разбира се, не е само това.

Много по-важно е обстоятелството, че в края на XVIII век тук укрепва местното сръбско самоуправление. Пограничното положение на Белградския пашалък и масовото участие на сърбите като доброволци в австро-турската война от 1788–1791 г. заставят Портата да вземе мерки за осигуряване на вътрешния ред и мир в Шумадия. Спокойствието там се нарушава главно от еничарите. От края на XVIII век квартируващите в Белград еничарски началници вече не се подчиняват на централната власт в Цариград. Те заграбват земите на цели села и ги обявяват за „читлуци“, а себе си — за „читлук-сахиби“. Така освен спахията, който прибира една десета част от реколтата, се появява още един господар, читлук-сахибията, който взема една девета (често пъти и много повече) част от производството на селяните. Освен това селяните са задължени да работят ангария върху заграбените от еничарите и превърнати в читлуци земи. Всичко това пряко засяга живота на селяните, води до увеличаване на експлоатацията, до насилия и безчинства от всякакъв характер. Това накърнява местното самоуправление — кнезовете са лишени от традиционните им функции като представители на местното население пред властите. Засегнати са интересите и на спахиите, понеже се подкопават устоите на тимарско-спахийската система, тя на практика се подменя с „почитлучване“.

След сключването на Свищовския мир от 1791 г. Портата забранява на еничарите да основават свои читлуци в сръбските села и да живеят на територията на Белградския пашалък. Създадените по-рано там читлуци се обявяват за разтурени, възстановява се тимарско-спахийският статут на селата, селяните запазват владението на земите и плащат десятък на спахиите. Недоволни от тези мерки, еничарите се опитват със сила да възстановят загубените си позиции. Те обявяват, че не признават султанската власт и изпратения от нея везир в Белград, и повеждат война с централната власт като съюзници на видинския отцепник Осман Пазвантоглу.

Всъщност през последното десетилетие на XVIII век анархията в Османската империя придобива едва ли не характер на гражданска война. За да изправи империята на крака, султан Селим III възнамерява да осъществи реформи, които се посрещат от османското общество с протести и организиран отпор. Борбите на централната власт с непокорните еничари в Белградския пашалък са само един конкретен

израз на наложилото се в империята общо противоречие: за реформи или против тях.

В борбата на централната власт срещу отцепниците се ангажира и местното сръбско население. През 1793 г. се сключва и споразумение между белградския везир Мустафа паша Бушатли като султански човек, от една страна, и сърбите, от друга, за съвместни действия срещу отцепниците еничари. Във връзка с това се издават и няколко султански фермана, потвърждаващи и разширяващи сръбското самоуправление: разрешава се от всяка нахия да се избира по един главен сръбски кнез, а по селата — селски кнезове; гарантират се личната сигурност и имуществото на селяните; дава се свобода на вероизповеданията и правото на строеж на църкви; установява се размерът на спахийските и държавните налози; забраняват се всякакви насилия и безчинства; главните кнезове получават правото те да събират от сръбското население предназначените за държавата данъци, та по селата да не вилнеят турски бирници. Срещу привилегиите и правата, които получава, сръбското население се задължава да участва в борбата на централната власт срещу отцепниците еничари. Създават се и специални сръбски въоръжени отряди (около 15 000 души) с командири сърби, начело със Станко Харамбашич, които участват в борбите срещу еничарите и Осман Пазвантоглу.

По този начин се развиват институции на сръбско народно управление: старейшина в голямата семейна задруга, кмет в общината, кнезове по селата — кнежини, главни кнезове по нахии. Със своите кнезове и своята „народна войска“ сърбите се бият заедно със „султанските турци“ против другите, „лошите“ турци и неведнъж отбиват атаките на отцепниците. Тяхното самоуправление нараства, те имат свои авторитетни водачи, представители и защитници пред официалната султанска власт. Наличието на такива водачи без съмнение е важна предпоставка за преминаване на сръбското общество към новия етап на национална еманципация и борба.

Но не само това. През последното десетилетие на XVIII век в Белградския пашалък е налице относително спокойствие. В резултат на това възникват благоприятни условия за нарастване на селскостопанското производство, преди всичко на скотовъдството. За развитието на този отрасъл, особено на свиневъдството, освен благоприятните природни дадености способства и наличието на

близък широк пазар в пределите на Австрийската империя. Много хора се замогват, засилват се търговските връзки с Пречанските краища, Земун и Панчево стават големи търговски центрове, сърби държат в ръцете си търговските дела между населението от двете страни на австро-турската граница. И на сцената се появява сръбско търговско съсловие. Това също е важна предпоставка за преминаване на сръбското общество към самостоятелно организирано действие за освобождение: сърбите имат не само водачи и военачалници, но и зараждаща се средна класа, търговци, селяни, занаятчии, забогатяващи хора, т.е. материалната сила, необходима за самостоятелно националноосвободително движение.

Освен това те имат свой интелектуален елит, учени и просветни люде, които, макар в повечето случаи да работят в Пречанските краища, правят сръбската национална идея достояние на цялото сръбство. Тази идея, извървяла своя романтичен етап на развитие, стига до формулирането на национална програма, основното съдържание на която се определя от задачата да се отхвърли чуждото господство и да се създаде собствена национална държава.

Тук е мястото да оспоря твърдението на един съвременен български историк, който пише, че Първото сръбско въстание започнало като стихиен бунт, то нямало за цел отхвърляне на османското владичество и създаване на собствена сръбска държава, но така в крайна сметка след много перипетии се получило. За разлика от българите, които вървели от възраждане към нация, въстание, война и държава, при сърбите било обратно — въстание, държава, нация и тук-там война. Излиза, че сърбите започват голямо въстание едва ли не още преди да са станали нация.

Следва да припомним, че след ликвидирането на сръбската средновековна държава държавността и държавната традиция на сърбите продължават развитието си или в рамките на Османската империя, или в пределите на Хабсбургската монархия. Основна форма става вътрешното самоуправление и автономия: османска власт и администрация, тимарска система, но и собствена църква и патриаршия, както и сръбски кнезове като посредници; автономен статут, собствен живот, бит и култура на черногорците; австрийска власт, но собствена църква и църковно-просветна автономия за Пречанските сърби. Всичко това, разбира се, съвсем не задоволява

сръбството. Задачата е да се постигне освобождение от двете чужди империи и обединение в собствена национална държава.

След падането на Сърбия под османска власт сръбската държавотворна идея се развива в две направления — църковно и светско. Като религиозен и духовен представител на сръбския народ, притисната от исляма и католичеството, сръбската църква старателно пази спомена за мналото. За нея средновековната сръбска държава е единствено възможната държавна организация, а външната сила, на която Сърбия би могла да се опре, е само православна Русия. Затова през 1688 г. сръбският патриарх Арсений Черноевич моли руския император да прогони турците от Европа и да не допусне идването на австрийци и венецианци на Балканския полуостров. Нещо повече, предлага се православните балкански народи да се обединят в една държава със столица в Цариград и под скиптъра на руския император, т.е. да се замени мюсюлманската държава с православна християнска.

По време на Виенската война (1683–1699)се лансира и сръбска светска държавническа концепция. Неин идеолог е граф Джордже Бранкович II, родом от Унгария, мним потомък на стара сръбска владетелска фамилия. В свой мемоар до австрийския император от 1688 г. той предлага да се създаде „Илирско царство“, в което да се включат всички православни народи на Балканите. Това царство би признавало на Хабсбургите правото на върховна защита и би им давало въоръжена помощ срещу външни неприятели. Иска се същевременно войска, която под командата на „илирския деспот“ да освободи балканските народи от османското владичество и да създаде необходимите условия за учередяване на предлаганата държава. През лятото на 1689 г. Бранкович се обръща с възвание към сръбския народ за общо въстание, като се надява да влезе в Смедерево в качеството си на легитимен наследник на сръбските деспоти. Но в същото време и австрийското командване отправя апел към сърбите да въстанат, а акцията на Бранкович е обявена за неприятелска дейност, той е арестуван и завършва живота си на заточение.

Идеята на Бранкович за създаване на светска държава, в която властта поемат законните наследници на последните сръбски деспоти, далеч превъзхожда концепцията на църквата за създаване на православна държава под скиптъра на руския император. Тъкмо концепцията за собствена светска държава ще залегне по-нататък в

основата на сръбската националноосвободителна идеология и борба. Тук, разбира се, не става дума за просто възстановяване на сръбската държава и държавна традиция, а за нещо ново: някогашната феодална класа като организатор на средновековната държава е унищожена или се приспособява към държавно-политическия статут на победителя. Поради това тя слиза от сцената като носител на държавността и държавната традиция. Същото до голяма степен се отнася и за църквата, която постепенно губи позициите си на водеща идеологическа сила. В сръбското общество съзряват сили, зародили се при робските условия, които стават наследници на средновековната държавност и традиция. Възникват предпоставки за преобразуване на тази държавност и традиция и за създаване върху нейната основа на качествено нова, модерна по своята същност държавно-правна концепция за организация на обществото. Намерили се помежду или по-точно в рамките на две чужди империи, които си оспорват „правото“ на господство в Средна и Югоизточна Европа, сърбите многократно воюват като съюзници на императора против султана, но не за да предадат земите си на Хабсбургската корона, а за своето собствено освобождение, за създаване на своя собствена национална държава.

До края на XVIII век съпротивата на сърбите срещу османското господство носи белега на спомагателна акция: Австрийската империя, респ. Европа, води войни с Османската империя, а сърбите (и другите балкански народи) се включват със свои сили в тези войни. От началото на XIX век вече не е така — националноосвободителното движение на сърбите става самостоятелен фактор в историческия процес, в Сърбия започва движение, което е независимо от Европа, а след това тя, Европа, предприема една или друга стъпка за намеса. Причините за този обрат могат да се търсят най-малко в три направления: първо, състоянието и историческите перспективи на Османската империя — тя е в процес на отслабване, става „болен човек“ край Босфора и губи историческа перспектива; второ, силите на Европа, тяхната способност или неспособност, желание или нежелание за изгонване на османците от Балканите и трайно решаване на Източния въпрос — само Русия е сериозен противник на Османската империя, докато европейският Запад мисли повече за приспособяване на „болния човек“ към настъпващите промени чрез

реформи; трето, състоянието и историческите перспективи на сръбското общество, развитието на сръбската национална идея — налице са материални и духовни сили, за да се стъпи в акция. Събитията показват, че освобождението на балканските народи от османско господство не ще може да стане дело на Европа, то трябва да се извоюва със собствени сили, при използване, естествено, на съответната международна конюнктура. През 1804 г. сърбите от Белградския пашалък се оказват достатъчно „узрели“, за да се впуснат тъкмо в такова опасно и рисковано предприятие. И ако все пак „сътрудничат“ с режима на Мустафа паша, то е, защото съществува по-голямо зло — еничарският „зулум“. И когато Портата не може да се справи с този „зулум“ и той става факт — Сърбия въстава.

БУНТ СРЕЩУ ЕНИЧАРИТЕ

Реформените планове на султан Селим III срещат отявлен отпор във всички слоеве на османското общество: спахии, еничари, духовенство, феодали сепаратисти и пр. Освен този вътрешен враг в последните години на XVIII век се задава и една голяма външна опасност — Наполеонова Франция: френски успехи в Италия и ликвидиране на Венеция, превземане на Йонийските острови, пропаганда в Далмация, Босна и Гърция, експедиция в Египет. Султанът не може да издържи във война на два фронта, изоставя реформите и търси помирение с отцепниците. В началото на 1799 г. Портата признава Осман Пазвантоглу за видински везир и разрешава на неговите съюзници — белградските еничари — да се завърнат в Белградския пашалък.

Връщането на еничарите в Сърбия означава връщане и на зулумите. Еничарите бързат да си възвърнат предишните читлуци, да създадат нови, да грабят и да се обогатяват. Султанският везир Мустафа паша се оказва безсилен да спре техния натиск, още повече че Портата нарежда да се обезоръжават сърбите, командирът на сръбските отряди Станко Харамбашич е убит, има избити или взети в плен като заложници и други сръбски водачи, кнезове и бивши хайдути. През 1801 г. четирима еничарски главатари превземат и Белград, пленяват везира, след което го убиват. Избити са и много други турци, привърженици на реформеното движение. Установява се кървав еничарски терористичен режим.

Така четиримата еничарски главатари стават господари на Белградския пашалък. Наистина в Белград идва нов султански везир, Хасан паша, но той става играчка в ръцете на еничарските отцепници. Портата не е в състояние да ги застави да се подчиняват, официално им прощава убийството на Хаджи Мустафа паша. Сега пашалъкът се разделя на четири части и насилствено се възстановяват читлук-сахибските отношения. Селяните се задължават безплатно да работят на еничарските читлуци, въвеждат се нови налози, по селата се строят ханове и се назначават специални чиновници — субаши, търговските стоки се облагат с нови такси, местното самоуправление се премахва

— вече не се зачитат старейшини, кметове и кнезове. Настъпва период на обща несигурност, безчинства, насилия и терор.

Този „зулумаджийски“ режим засяга всички слоеве на сръбското общество: селяни, търговци, кнезове и дори турските спахии, т.нар. добри турци, поддръжници на предишното управление на Мустафа паша. Отговорът на сръбското общество, естествено, не може да бъде друг, освен организирана съпротива. Още през 1802 г. в Земун се събират спахии и сърби, които се опитват да предизвикат движение против еничарите, но акцията е преждевременна и завършва безуспешно. Въпреки това навсякъде започва да се шушука, че трябва да се предприеме нещо. През

1803 г. вече се провеждат тайни срещи и събрания, полагат се клетви, преговаря се с австрийските власти в Земун за доставка на оръжие, правят се опити да се заинтересува руският двор за образуване на едно „славяносръбско царство“ и пр. Очертават се два центъра на подготовка на въстание: Западна Сърбия, Валевската нахия, където най-авторитетна фигура е кнез Алекса Ненадович, и Шумадия, където отново се развива хайдушкото движение. Тук се подвизава старият хайдушки войвода Станое Главаш, тук е бившият хайдутин и търговец Караджордже Петрович, който скоро ще стане сръбският „вожд“.

Сръбската подготовка за въстание обаче става известна на еничарските главатари. Писмо на кнез Алекса Ненадович до австрийския комендант в Земун с молба за помощ в оръжие и офицери попада в ръцете на еничарите. Следва известната „сеча кнезове“: през януари 1804 г. еничарските управници на Белградския пашалък устройват масово клане на сръбските първенци. Избити повече от 70 души — кнезове, търговци, свещеници. Загива и Алекса Ненадович. Идват и за Караджордже в Топола, но той ги посреща подготвен — със своя дружина влиза в сражение с екзекуторите си, разбива ги и заедно с хайдушкия войвода Станое Главаш слага началото на бунта.

Резултатът от клането на сръбските кнезове е точно противоположен на онова, което очакват еничарските управници — вместо сплашване на сърбите и предотвратяване на всякаква съпротива клането служи като непосредствен повод за въстание. Почти едновременно в няколко нахии на пашалъка се образуват въстанически отряди, ръководени от кнезове, търговци, хайдути или бивши участници в последната австро-турска война (1788–1791). Най-силно е

въстаническото движение в Шумадия. Тук, в Орашац, на 2 февруари 1804 г. се свиква общосръбско въстаническо събрание, в което участват оцелелите най-видни представители на сърбите от Шумадия — кнезове, свещеници, търговци, бивши булюбаши от народната войска, изтъкнати хайдути и старейшини на семейни задруги. Решава се да се започне общо въстание, на което Караджордже да бъде вожд.

И въстанието веднага пламва: разбиват се ханове, прогонват се или се избиват ханджии и субаши, превземат се села и градове. „Уста рая ко из земллье трава“ (въстана раята както никне тревата). За кратко време въстанието обхваща целия пашалък. Малките еничарски гарнизони бързо са пометени. Прогонен е от Ягодина и кърджалийският главатар Халил Гушанац, който с 900 конници бяга към Белград. За два месеца и половина са освободени десет от дванайсетте нахии. Във Валевската нахия начело на въстанието са Яков и Матея Ненадовичи, в Източна Сърбия — Миленко Стойкович и Петар Добърняц, в Руднишката нахия — Милан и Милош Обренович.

През пролетта на 1804 г. въстаническата войска вече брои около 25 хиляди души. До май 1804 г. почти целият пашалък е очистен от еничарски гарнизони, а Белград, където се укриват четиримата еничарски главатари и дошлият им на помощ кърджалийски водач Халил Гушанац, е обсаден.

ОТ ПРЕГОВОРИ ДО ВОЙНА С ПОРТАТА

Първоначално сръбското въстание се развива като движение против еничарите, незачитащи централната султанска власт. Поради това Портата заема изчаквателна позиция, още повече че на страната на сърбите са и някои спахии от Белградския пашалък, т.нар. султански добри турци. Сръбските ръководители от своя страна подчертават, че са верни на султана и централната власт. Същевременно те запазват контактите си с военните власти на Австрия в Земун. Подготвят се и австро-сръбско-турски преговори, в които участват и представители на еничарите от обсадения Белград. Сърбите настояват еничарите завинаги да напуснат Белградския пашалък, да се възстанови сръбското самоуправление и да има един сръбски върховен кнез, който заедно със султанския везир да решава всички въпроси на отношенията между сърби и турци. В същото време Караджордже Петрович предлага на Австрия да стане покровител на Сърбия, гарант на нейната сигурност.

Преговорите, разбира се, се провалят: еничарите отказват да напуснат Белградския пашалък; Австрия не приема да стане покровител и гарант. Империята на Хабсбургите по това време има много сериозни проблеми с Наполеонова Франция и предпочитала не се заплита в конфликт на Балканите. Затова тя се придържа към политиката на неутралитет в сръбско-турските разпри.

По това време, през първата половина на май 1804 г., в Остружница заседава първата сръбска Народна скупщина. Освен признаването на Караджордже Петрович за главен ръководител на въстаническите сили се взема решение за обсадата на Белград с 25-хилядна войска. Решава се също така да се изпрати молба до руския посланик в Цариград за руска помощ и застъпничество.

Портата пък, макар и да следи събитията с известно спокойствие, възлага на босненския везир Бекир паша, известен със своята непримиримост към еничарските отцепници, да възстанови реда и мира в Сърбия. И през лятото на 1804 г. войските на Бекир паша пристигат. Еничарските главатари са прогонени и избити, но властта в Белград завзема един от дотогавашните им сътрудници — Халил

Гушанац, който се опира на голям отряд кърджалии. Бекир паша обещава на сърбите от името на Портата, че ще се възстанови старото положение, т.е. порядките от времето на Хаджи Мустафа паша, и без да завърши мисията си, се завръща в Босна. Сърбите от своя страна не се задоволяват с това, а искат разширяване на сръбската автономия и нейната международна гаранция.

Така че и интервенцията на Бекир паша не въвежда ред и мир в Сърбия. Въстаниците продължават обсадата на Белград и подготвят изпращането на своя делегация в Русия. През септември 1804 г. затам заминава Матея Ненадович. Освен за помощ и застъпничество сърбите говорят за създаването на „сербское правление“, чийто гарант и застъпник да бъде Русия. Последната се оказва по-благосклонна, предоставя известни помощи в пари и оръжие и съветва сърбите да поставят исканията си направо пред Портата. След завръщането на делегацията от Русия отново бива свикана сръбската Народна скупщина (април 1805 г.). Съгласно руската препоръка, сега се взема решение за изпращане на една делегация в Цариград, която да изложи сръбските искания пред Портата. Решено е също така да се активизира въстаническото движение. И наистина през лятото на 1805 г. въстаниците разширяват обсега на своите действия, а има въстанически прояви и извън Белградския пашалък — в Тимошко, Пиротско, Лесковачкия край.

Исканията, които Народната скупщина от пролетта на 1805 г. формулира, надхвърлят рамките на по-раншните искания. Сърбите и сега заявяват, че не водят борба срещу султана, но искат всички турски военни чиновници, в това число и спахиите, да напуснат сръбските села, като отбраната на границите и градовете се повери на сръбски войски. Освен това те искат в пашалъка да управляват само избрани от тях старейшини, начело с главен кнез, а зависимостта им към империята да се състои в плащането на точно определен данък, събиран от кнезовете и предаван чрез техен представител непосредствено на султана.

Както се вижда, вече става дума не само за премахване на чифликчийството, чиито носители са еничарите, но и за премахване на спахийската система. Сега за Портата става ясно, че събитията в Белградския пашалък излизат извън рамките на борбата срещу отцепническата дейност на еничарите. Затова и въстаническата

делегация, която на 1 юни 1805 г. представя сръбските искания в Цариград, въпреки застъпничеството на Русия се връща с празни ръце. Султанското правителство променя курса — край на изчакването и на преговорите, разгромяване на сръбското въстаническо движение със сила.

Тази задача сега Портата възлага на везира на Нишкия пашалък Хафъз паша, който е назначен за белградски везир на мястото на незаелия този пост Бекир паша. Портата нарежда също шкодренският везир Ибрахим паша да удари сърбите от юг, а босненският Сейди Мустафа — от запад. Но в началото на XIX век Османската империя е в такова състояние, че султанските заповеди трудно се изпълняват. В началото на август 1805 г. само войските на Хафъз паша потеглят от Ниш към Белград. Решителните боеве се разиграват на 6–8 август в района около Парачин и Иванковац, на границата между Нишкия и Белградския пашалък. Въстаническата войска начело с Миленко Стойкович и Петар Добърняц напълно разбива турците. Самият везир е ранен и впоследствие умира.

Така от бунт срещу еничарите отцепници сърбите стигат до война с Портата. Въстаническа Сърбия скъсва с Османската империя: сърбите вече не плащат данъци на султана, премахват спахийската система на земевладение и земеползване, узаконяват частната собственост и свободното селско земевладение, разделят напуснатите и незаети земи между малоимотни семейства, унищожават всички институции на султанската власт, заменят навсякъде турското със сръбско. Изобщо Сърбия придобива всички белези на независима от Османската империя страна, макар подобна декларация да няма.

Ръководителите на сръбското въстание хвърлят усилията си в организиране на отбраната. Всички мъже от една семейна задруга без един стават войници. Мобилизацията се извършва по кнежини и нахии. Създава се народна войска, съставена от пехота, кавалерия и артилерия, чиято численост достига 40–50 000 души. Върховен главнокомандващ е Караджордже Петрович, подпомаган от войводи и подвойводи, булюбаши и подбулюбаши. Разработва се план за разширяване на въстанието в съседните нахии извън Белградския пашалък. В началото на 1806 г. въстаническите сили превземат Парачин, Ражан, Алексинац, Крушевац и други места на изток, въстанически отряди проникват и на юг и югозапад, към

Новопазарския и Босненския пашалък. Изгражда се и силното укрепление Делиград.

През пролетта и лятото на 1806 г. се водят нови решителни сръбско-турски боеве. На западния фронт, откъм р. Дрина, настъпват босненските феодали, а от изток — силите на румелийския валия Ибрахим паша, които се насочват към Делиград. Военното щастие и този път е на страната на сърбите: на 1 август 1806 г. Караджордже, който командва въстаническите войски на западния фронт, нанася тежко поражение на турците при Мишар, недалеч от Шабац; през юли и август на няколко пъти сърбите громят турците и на източния фронт, при Делиград. В края на 1806 г. сръбското въстание постига нова голяма победа — падат Белград и Шабац, с което се слага край на отцепническата власт на Халил Гушанац.

След всичко това Портата става по-отстъпчива, още повече че нейните отношения с Русия се изострят, подготвя се нова руско-турска война. Ръководителите на сръбското въстание използват създадената обстановка за уреждане на сръбско-турските отношения. За Цариград заминава поредната сръбска делегация, този път начело с търговеца Петър Ичко. От името на Сърбия тя предявява следните искания: султанската власт в Белград да се представлява от един турски финансов чиновник — мухасил; един сръбски върховен кнез заедно с нахийските кнезове да решава всичко, което засяга сърбите; сърбите да плащат всички данъци наведнъж; да се изгонят от Сърбия еничарите и компрометиралите се пред народа турци; всички служби в Белградския пашалък да се заемат от сърби; отбраната на границите на пашалъка да се повери на сърбите. Заинтересована от ликвидирането на сръбския въпрос, Портата показва готовност за компромис. Тя приема сръбските искания, като изпраща заедно с Петър Ичко и един турски мухасил. Споразумението обаче не е санкционирано със султански ферман. Затова сърбите връщат Петър Ичко отново в Цариград да издейства съответния султански акт. През януари 1807 г. окончателно бива сключен т.нар. Ичков мир, и то след като малко преди това е избухнала очакваната руско-турска война. Без да чакат повторното завръщане на Петър Ичко от Цариград, сръбските ръководители решават да прекъснат всякакви преговори с Портата и да свържат съдбата на въстанието с изхода от войната. Сега въстаническото движение вече не се задоволява с автономия, неговата цел е независимост, която, както

се надяват сръбските водачи, може да се постигне само чрез продължение на войната в съюз с Русия.

Руско-турската война и сръбското въстание (1807–1812)

След скъсването на отношенията си с Портата главните сръбски сили се съсредоточават на източния фронт. През юни 1807 г. се осъществява съединяване на сръбските сили с дясното крило на руската армия. Обединените сръбско-руски войски под командването на Караджордже и ген. Исаев нанасят поражение на турските сили при Щубрик и Малайница. В резултат на това се осигурява постоянна сръбско-руска връзка през Дунав. В сръбския лагер при Неготин пристига представител на руския император — маркиз Паолучи, с пълномощие да сключи военнополитически съюз със Сърбия. Преговорите завършват с договор за сръбско-руски съюз, който предвижда съвместни военни операции на двете войски. Предвижда се също така установяване на руски гарнизони в сръбски градове, оказване на помощ на Сърбия с военни специалисти и болници, както и изпращане на един руски представител в Сърбия, който да подпомогне организацията и уреждането на сръбската държава. Това всъщност е първото споразумение на възникващата нова сръбска държава с една велика сила. В изпълнение на това споразумение през август 1807 г. в Белград пристига като руски представител Константин Родофиникин, грък на руска служба.

Междувременно обаче международното положение на Сърбия се влошава. През юни 1807 г. Русия сключва договор за мир и съюз с Франция (Тилзитски мир). Руският император Александър I приема посредничеството на Наполеон за сключване на мир с Турция. Крайният резултат на тази комбинация е сключването на руско-турско примирие в Слобозия (август 1807 г.). Военните действия на руско-турския фронт се прекратяват, руският отряд, намиращ се дотогава в Сърбия, се изтегля, връзката между сръбските въстаници и руските части се прекъсва. Този обрат на събитията предизвиква разочарование сред въстаниците, а Караджордже прави опити отново да заинтересува Австрия: предлага Сърбия да се организира като военна граница под закрилата на Австрия. На това Русия незабавно реагира и австро-сръбските преговори са прекратени. Същевременно руската дипломация упражнява натиск върху Портата да не предприема действия против Сърбия. Настъпва затишие по фронтовете, което трае

около две години, време, необходимо за организиране на Сърбия като държава и за закрепване на отбраната на страната.

По време на примирието и руско-турските преговори за сключване на мирен договор Портата проявява готовност за отделно споразумение със сърбите. Ръководителите на сръбското въстание обаче отхвърлят всички сондажи и предложения на Цариград. Като мислят, че войната е най-сигурният път за извоюване на независимост, те разработват широк план за настъпителни операции на всички фронтове. И когато през 1809 г. Руско-турската война е подновена, те пристъпват към реализация на своите намерения.

В Сърбия обаче възникват сериозни вътрешни противоречия и борби, които се отразяват неблагоприятно върху по-нататъшните военни операции. Наистина до въстанието от 1804 г. от етническа и социална гледна точка сръбското общество е доста хомогенно. По време на въстанието бързо се обогатява ръководният слой в обществото — кнезове, войводи, търговци. И неизбежно възниква ново противоречие — между обогатяващия се ръководен слой и основната маса на сръбския народ.

От друга страна, възникват противоречия и борби сред ръководителите на въстаническа Сърбия относно върховната власт. Успехите на Караджордже, неговата огромна популярност сред народа, както и положението му на върховен вожд предизвикват ревността на другите войводи. Свикнали да бъдат пълни господари в своите кнежини и нахии, те се обявяват против усилията на Караджордже за създаване на централизирано управление. Възниква силна опозиция в лицето на Яков и Матея Ненадович (Западна Сърбия), Милан Обренович (Руднишка нахия) и др. Всеки иска да управлява и да господства на съответната територия по своя воля, Сърбия се разглежда едва ли не като някаква съюзна нахийска държава. На страната на опозицията минава и руският дипломатически представител в Белград Родофиникин. По съвета на Русия е създаден Правителствен съвет на сръбския народ, в който всяка нахия се представлява от един свой представител. Опозицията разглежда този орган като най-висша власт в Сърбия, на която трябва да се покорява и Караджордже. Последният пък мисли, че съветът трябва да бъде своего рода парламент, който да се занимава с частноправни въпроси.

В повечето случаи се налага върховният вожд, но противоречията остават и в хода на събитията се изострят.

Вътрешните противоречия и борби имат пряко отношение към подновената през пролетта на 1809 г. сръбско-руско-турска война. По това време Сърбия има 50-хилядна войска. Вождът Караджордже предлага основните сръбски сили да се съсредоточат към Ниш, но противниците му налагат друго решение: въстаническите войски да настъпват в четири направления — към Босна, към Нови пазар, към Видин и към Ниш. Вождът поема командването на силите, които развиват операции в Новопазарския санджак, а командването на действащите към Ниш войски се поверява на бездарния Милое Петрович, като в негово подчинение се поставя популярният войвода Петар Добърняц. При това въпреки уверенията на руския княз Ал. Прозоровски руската офанзива се забавя, а турското командване хвърля значителни сили срещу сърбите тъкмо в нишкото направление. Сръбските войводи пък са скарани помежду си, никой никого не слуша, всеки действа на своя глава. И резултатът е печален: на 31 май 1809 г. се разиграва решителната Чегарска битка (недалеч от Ниш), в която въстаническите войски търпят тежко поражение, турците разбиват сърбите и при Делиград и проникват по долината на р. Морава чак до Дунав. В Белград настъпва паника, мнозина започват да бягат и да се прехвърлят на австрийска територия. За да сплаши сърбите, главнокомандващият турските войски Хуршид паша нарежда да се издигне кула от черепи (Кьеле кула) на паднали в Чегарския бой сръбски въстаници, която да стърчи до главния път Цариград — Белград от източната страна на Ниш.

В това време Караджордже развива успешни операции в Новопазарския санджак и е на път да осъществи пряка връзка с Черна гора. Вестите за поражението при Ниш и Делиград го заставят да прекрати започнатата акция и да се върне със своите сили за спасяване на онова, което още може да се спасява. Все пак турското настъпление е спряно на десния бряг на р. Морава. След това руските войски минават в настъпление и облекчават положението на сърбите. Освен това Русия посредничи за помиряване на сръбските ръководители: сменяне на руския представител Родофиникин, арестуване на Милое Петрович, връщане на побягналите войводи Петар Добърняц и Миленко Стойкович и пр. И страстите се успокояват, а военното

щастие отново минава на страната на сърбите: те не само отново освобождават територията на Белградския пашалък от османско присъствие, но и разширяват въстаническото движение на североизток — Неготин, Кладово, Прахово, Варварин и пр. Засилват се и сръбско-руските връзки, идва руска помощ, в началото на 1811 г. в Белград и Шабац се установяват постоянни руски гарнизони, а Караджордже укрепва своето положение на върховен вожд.

През 1812 г. обаче отново обстановката се изменя във вреда на въстаническа Сърбия: между Австрия и Франция се сключва съюз, а Наполеон предприема поход на изток. И Русия набързо сключва мир с Турция в Букурещ (май 1812 г.). Член 8 от този мир предвижда сърбите да получат вътрешна автономия и амнистия за участниците във въстанието. Условията на тази автономия не се уточняват — следва да се водят отделни преговори между Сърбия и Портата по този въпрос. Русия признава правото на Османската империя да настани свои войски в Белградския пашалък и да разруши укрепленията на сърбите, изградени по време на въстанието.

ПОРАЖЕНИЕТО

Букурещкият мир от 1812 г. дава по-малко на сърбите, отколкото Ичковият мир от 1806 г. Сега Русия вече не може да оказва непосредствена помощ на сръбските ръководители, но не ги и уведомява за точното съдържание на Букурещкия мир. Едва през август 1812 г. е свикана сръбската Народна скупщина, пред която руски представител обяснява условията на руско-турския мир.

Сърбите приемат руските внушения за отделни преговори с Портата и изпращат своя делегация в Цариград. Те обаче не искат да върнат градовете и крепостите си на Османската империя и да се задоволят само с амнистия и неопределена автономия.

Портата от своя страна се стреми да покори сърбите. Тя проявява готовност за преговори, но при условие първо да се разпусне сръбската войска и да се пуснат турски войски в градовете и крепостите на Сърбия. За султански везир в Белградския пашалък е назначен победителят в Чегарската битка Хуршид паша, който иска сърбите да се покорят и да приемат онова, което им се даде. Първо да се сложи оръжие, „а след това ще видим“. След десетгодишни борби и победи сърбите не могат да приемат подобен ултиматум. В началото на 1813 г. Народната скупщина формулира сръбските предложения така: Сърбия да остане в границите, които има през 1812 г., а султанът да издаде фермани, с които да признае Караджордже за върховен кнез и да потвърди сръбската автономия. Срещу това сърбите приемат да плащат годишен данък, да оказват военна помощ на Портата в случай на нужда и да допуснат един турски паша със свой отряд в Белград. Сърбите поемат върху себе си грижата за поддържане на градовете в пашалъка.

Както се вижда, сръбските искания и турската позиция напълно се разминават. Затова и втората сръбска депутация, заминала за преговори в Цариград, не постига нищо. Тогава, през май 1813 г. сърбите изпращат трета депутация с минимални искания: 1. Сърбите се разоръжават, като им се оставя само „ситно оръжие“; 2. Изгонените турци не се връщат повече в пашалъка; 3. В Белград се приема султански везир с определен брой войска, която по договор със

сърбите се разпределя в градовете; 4. Всички други въпроси се разглеждат допълнително. Портата не приема и тези предложения, тя иска пълно подчинение.

При това положение за сърбите не остава друг избор, освен отбрана. И Караджордже нарежда военна мобилизация (всички мъже от 15- до 70-годишна възраст), укрепване на стратегическите пунктове, въоръжаване и подготовка за всенародна отбрана. През юли 1813 г. той се обръща към сънародниците си с нарочна прокламация — призовава сръбския народ на съдбоносна решителна битка и съпротива до последни сили. Неговият военен план предвижда предварителна евакуация на населението от пограничните райони и съкращаване на фронта с оглед използването на съществуващите природни фортификации. За пореден път обаче се налага друго решение: позиционна война на всички фронтове на вече утвърдените позиции. Сръбските сили са разделени натри сектора: Неготин с около 3000 души (под командването на Хайдут Велко), Дели град с около 12 000 бойци и на Дрина с около 10 000. Има и други сръбски войски по стратегически места, а в Топола е Караджордже с 5 хиляди души като резерв.

Портата пък съсредоточава три армии — от Видин към Неготин, от Ниш към Делиград и от Босна през Дрина, общо 70-хилядна войска. Турската офанзива започва през есента на 1813 г. на всички фронтове. Най-напред сръбската отбрана е разбита при Неготин. Османските войски навлизат в Източна Сърбия, обхождат Делиград и се насочват по долината на р. Морава към Дунав. В настъпление преминават турските сили и откъм Босна през Дрина. Османците водят своя „свещена“ война, „джихад“, а сърбите са с оскъдно въоръжение, обезверени и скарани помежду си. Самият Караджордже е доста обезверен, очаква поражението и преминава на австрийска територия. Настъпва общо разпадане на сръбската съпротива. Към австрийска територия бягат повечето сръбски водачи и много народ. За около два месеца и половина Сърбия е победена и прегазена. Белградският пашалък отново се връща под османска власт, а сърбите пък стават рая.

ОКУПАЦИЯ И ОКУПАЦИОННА ВЛАСТ

Османската окупация на Белградския пашалък през есента на 1813 г. се осъществява при повсеместни грабежи и терор. Завземането на сръбските крепости е придружено със страшни зверства — движимо имущество, селскостопански инвентар, добитък, всичко се разграбва. В продължение на 12 дни всеки участник във войната срещу сърбите получава правото да убива, заробва и плячкосва населението. Много хора, в това число жени и деца, се вземат като роби. Други пък бягат през Сава и Дунав — на австрийска територия се оказват повече от 120 000 бежанци, които живеят във временни лагери, в повечето случаи на открито. Мнозина се укриват в горите, там са и някои бивши войводи на Караджордже — Станое Главаш, Милош Обренович и др. Сърбите гинат масово — едни от турски ятаган, други от болести и епидемии.

Всичко това обаче не може да продължи безконечно. Необходими са умиротворяване, нормална стопанска дейност, възстановяване на крепости, т.е. на Османската империя е нужно мирно население, което да произвежда, да плаща данъци и да работи на господарите си. Освен това и международното положение се променя: Наполеоновата мощ е сломена, Русия вече има свобода за действие и може да поиска сметка на Портата за неизпълнение на чл. 8 от Букурещкия мир. А няма сигурност и откъм Австрия — там са повечето сръбски войводи, които Хабсбургите отказват да предадат на турските власти в Белград.

Ето защо в края на октомври 1813 г. Портата обявява амнистия и призовава намиращите се в горите войводи и участници в предишните борби да се върнат към мирен живот. За везир на Белградския пашалък е назначен Сюлейман паша Скопляк, който се бие със сърбите още през 1805 г. Пашалъкът е възстановен в старите му граници — шест нахии, овладени от сърбите по време на въстанието, отново са върнати на пашалъците, към които принадлежат по-рано. Избягалите спахии и чифликчии се връщат и пристъпват към възстановяване на старите порядки. Същевременно укрилите се или излезли в горите сърби се връщат по селата. Идват и повечето от избягалите преди това в Австрия сърби. Турските власти приемат добре не само обикновените

бивши въстаници и бегълци, но и техните бивши войводи. Милош Обренович отново е назначен за главен кнез на Руднишката, а след това и на Пожегската и Крагуевачката нахия. Станое Главаш пък става главен пазител на пътя от Кюприя до Белград. Първоначално Сюлейман паша възстановява и всички по-раншни сръбски институции, както и ония данъци, които сърбите плащат преди 1804 г.

Всичко това обаче се оказва краткотрайно. В началото на 1814 г. Сюлейман паша, отмъстителен и брутален, създава специални въоръжени отряди, които кръстосват сръбските села, за да търсят укрити хайдути и оръжие. Навсякъде, откъдето минат тези отряди, оставят писък, пушек и пустош. Увеличените данъци се събират от специални комисари, придружени от въоръжени лица. И всеки бърза да вземе за себе си каквото може — пари, накити, облекло и пр. Установява се отново полицейски терористичен режим, наподобяващ еничарските зулуми от преди 1804 г.

Притесненията, на които е подложен сръбският народ, не остават без съответната реакция. Много хора, заплашени от зулумите, отново хващат гората и образуват хайдушки дружини. През септември 1814 г. избухва бунт в района на Чачак, Пожега, Крагуевац и Ягодина. Начело на движението застава хаджи Продан Глигориевич. Планът на водачите е да се вдигнат и съседните нахии и въстанието да обхване цялата страна. Някои сръбски кнезове, в това число Милош Обренович, обаче смятат въстанието за ненавременно и съдействат на турските власти за неговото потушаване. Разбунтувалите се хора се разпръскват, а хаджи Продан бяга през Сава в Австрия.

Бунтът на хаджи Продан дава повод на Сюлейман паша с нова сила да се нахвърли срещу сърбите. Заловени са неколкостотин селяни, калугери, свещеници и в Белград са посечени или набити на кол около 300 души. Паника и страх обземат сръбското общество, сърбите се страхуват от турците, а те подозират сърбите. Турските зверства преливат чашата на търпението, предстои нещо да се случи и то се случва — на зулумите се отговаря с въстание.

ПОДГОТОВКА И ОБЯВЯВАНЕ НА ВТОРОТО СРЪБСКО ВЪСТАНИЕ

Първи в акция се включват представители на сръбския народ, намиращи се в Австрия. Част от водачите на въстаническа Сърбия, в това число и Караджордже, са задържани от австрийските власти, а след това прехвърлени в Русия. Други бивши сръбски войводи остават на австрийска територия. Най-влиятелна фигура между тях е Матея Ненадович. В негова услуга се поставят издателите на виенския вестник „Српске новине“. Целта на първо време е да се запознае Европа с турските произволи в Сърбия и да се поиска защита. Главната надежда и този път се възлага на Русия. През декември 1814 г. Ненадович донася във Виена сръбска „Народна молба“, подписана от Милош Обренович и други сръбски кнезове. По това време в австрийската столица е събран цветът на европейската дипломация. Сръбската молба е предадена на монарсите на Русия, Австрия, Прусия и Англия. Австрийският император обещава, че ще се застъпи пред султана да облекчи положението на сърбите, а руският цар иска Виенският конгрес да направи нещо в този смисъл. Различните позиции на европейските държави по отношение на Османската империя обаче не позволяват да се предприеме каквато и да била съгласувана акция.

Въпреки пасивността на Европа, сърбите тръгват към своето второ голямо въстание. Събитията се развиват много бързо: през средата на февруари 1815 г. Сюлейман паша докарва в Белград много народ за ангария по възстановяване на Белградската крепост. Повикани са в Белград и сръбските кнезове и по видни хора на страната. След като съобщава размера на данъка, който предстои да платят, пашата се заканва, че зле ще си изпати всеки, който не изпълнява заповедите му. Сръбските първенци са освободени, но Милош Обренович е задържан. Очаква се най-лошото, още повече, че много от повиканите сръбски първенци не се явяват на срещата в Белград, а бившият войвода Станое Главаш е убит. При крайно напрегната обстановка през март 1815 г. вече се организират тайни срещи на сръбските първенци от Руднишка, Валевска и Белградска

нахии, на които се решава да се започне въстание. Неочаквано Милош Обренович е освбоден и се завръща в Руднишка нахия. Между него и Сюлейман паша е уговорена сделка: пашата държи стотина роби, предлага Милош да ги откупи за 50 000 гроша, последният приема, при условие робите да бъдат пуснати на свобода, а той да отиде сред народа, за да събере парите. Уловката минава, Милош се измъква от Белград, отива в Шумадия и оглавява вече почти разбунения народ.

Въстанието започва през април 1815 г. Обявено е на Цветница в с. Таково. На този ден там има голям народен събор и Милош тържествено обявява пред насъбралия се народ, че започва ново въстание. Най-напред то обхваща Валевската и Руднишката нахия, но бързо се разширява. Общопризнат водач става Милош Обренович. Включват се и други войводи, стари кнезове, калугери, търговци, както и почти всички оцелели бивши бойци и командири от Първото сръбско въстание. Идват и много сърби от Австрия, в това число и сърби граничари от Военната граница. През май 1815 г. въстаническата войска вече брои 15 000 души. Освободени са Валево, Чачак, Пожаревац и други места. Целият Белградски пашалък е във въстание. В началото на лятото на 1815 г. там вече няма турска власт, турците са разбити и се затварят в Белградската крепост.

ОТ ВОЙНА КЪМ ПРЕГОВОРИ И СПОРАЗУМЕНИЕ

За разлика от Първото сръбско въстание, когато от преговори сърбите стигат до дълга война с Портата и губят, при Второто сръбско въстание е обратно: след кратка война с Портата се преминава към дълги преговори за „изнудване“ на сръбската автономия. Може и случайно да е, но това съответства на личностната характеристика на двамата сръбски ръководители, Караджордже и Милош. Защото, ако е вярно, че първият е повече войник, отколкото дипломат, то не по-малко вярно е, че вторият е повече дипломат, отколкото войник.

Както и по време на Първото сръбско въстание, оглавяваните от Милош сръбски ръководители и сега, през 1815 г., се опитват да убедят Портата, че се борят само против насилията на Сюлейман паша Скопляк, а не против султанската власт. В Цариград обаче не вярват в това. Напротив, започва концентрация на сили за потушаване на въстанието. Срещу Сърбия са изпратени войските на босненския везир Хуршид паша, от югозапад, и тези на румелийския валия Марашли Али паша, от изток. Към Сърбия се придвижват османски сили и откъм Албания и Македония. Султанът обещава награди на всички, които вземат участие в борбата за потушаване на въстанието.

Но през юни 1815 г. на Дрина сърбите нанасят поражение на една част от войските на Хуршид паша. Загиват около хиляди и двеста османци, а един от военачалниците им, Ибрахим паша, е пленен. Милош се отнася много внимателно към пленниците, освобождава Ибрахим паша от пленничество и изпраща поздравления на Хуршид паша. Малко по-късно, на 9 август 1815 г., ръководителят на сръбското въстание отива в Главната квартира на турското командване на Дрина, носи дарове, изразява покорност, оплаква се от режима на Скопляк и моли за мир чрез предоставяне на известно самоуправление на сърбите.

В същото време е спряно турското настъпление и от изток, а войводи на Милош преговарят от негово име с Маршали Али паша. Последният се показва по-благосклонен към сърбите, иска те само да изразят покорност към султана, но не настоява за тяхното разоръжаване. Сърбите пускат един турски отряд да замине за Белград,

а пашата — една сръбска депутация да замине за Цариград. В края на август 1815 г. се урежда среща между Милош и Маршали Али паша. Започват преговори с перспектива за постигане на споразумение.

Към такава стъпка Милош отива без колебание. Той си дава сметка, че военните успехи могат лесно да се превърнат в поражения и че на Сърбия е необходимо политическо решение. Портата пък отчита измененията в международната обстановка: Русия настоява за прекратяване на турската офанзива срещу Сърбия и съсредоточава войски на р. Прут.

През септември 1815 г. руският посланик в Цариград предава нарочна нота на Портата с искане за изпълнение на чл. 8 на Букурещкия мир от 1812 г. Въстанието в Белградския пашалък е неприятно за управляващите среди в Цариград, но едно продължаване на войната може да доведе до по-големи усложнения.

Затова сръбските депутации се приемат добре в османската столица, а Маршали Али паша и Хуршид паша, чиито войски са на границите на Белградския пашалък, получават указания да водят преговори със сърбите. Портата обаче не бърза, а и не желае да се обвързва с официално споразумение. От Цариград само обещават да накажат зулумаджиите и да вземат мерки за подобряване на положението на сърбите. За ръководителите на въстанала Сърбия това все пак е нещо. Милош възприема тактиката на постепенното действие: на първо време приемане на по-малки отстъпки, а след това, при друг случай — искане на още и още. Той усърдно се труди да създаде впечатление, че не е против султанския суверенитет над Белградския пашалък, но същевременно работи за разширяване на властта на автономните институции за сметка на органите на турската власт. С всички възможни легални средства — преговори, подкупи и пр., Милош просто започва да „изнудва“ различни отстъпки от Портата, насочени към учредяването на сръбска държава.

Първата стъпка в случая е устното споразумение между Милош и Маршали Али паша: сърбите сами да събират всички налози; при съдене на сърби освен османски муселим във всяка нахия да участва и по един сръбски кнез; спахиите да получават само това, което им е определено по съответните берати; създава се специална сръбска Народна канцелария от 12 кнеза (от всяка нахия по един) като върховно сръбско съдебно и административно тяло; Милош

Обренович се утвърждава като главен измежду сръбските кнезове; не се разрешават основаването на читлуци и заселването на еничари в пашалъка; сръбските бежанци могат свободно да се завърнат от Австрия.

Това споразумение се оказва достатъчно, за да се въдвори относително спокойствие и мир в Сърбия. Сюлейман паша Скопляк е преместен в Босна, а белградски везир става Маршали Али паша, който установява сравнително умерен режим. Белградският пашалък е възстановен в границите от преди 1804 г. — шестте нахии, присъединени към Сърбия по време на Първото сръбско въстание, са върнати на съседните пашалъци. Еничари вече няма, те са изключени и от турските гарнизони в сръбските градове. Наред със султанския везир и неговите органи сърбите имат свой кнез и своя Народна канцелария като автономно държавно учреждение. Настъпва период на своеобразно двувластие — власт на сръбските кнезове начело с Милош и власт на султанския везир и неговите органи.

Споразумението „Милош — Маршали Али паша“ осигурява полуавтономен статут на Сърбия и дълго време служи като основа на сръбско-турските отношения. Традициите от времето на Мустафа паша, Ичковия мир и Букурещкия договор (неговия чл. 8) са изходните позиции, въз основа на които се преминава от една неопределена и крайно ограничена полуавтономия към изграждане на модерна сръбска национална държава. В началото на 1816 г. султанът издава няколко фермана, които до голяма степен узаконяват споразумението. Признава се правото на сърбите да имат по един свой кнез във всяка нахия, както и един „постоянен съвет“ (т.е. Народна канцелария). Султански берат, който да потвърждава положението на Милош като главен кнез, обаче не се получава.

УТВЪРЖДАВАНЕ НА СРЪБСКАТА АВТОНОМИЯ

Върховен постоянно действащ орган на полуавтономна Сърбия е Народната канцелария в Белград, където заседават 12 сръбски кнезове. Султанската администрация работи с Милош като главен сръбски кнез, но това не задоволява сръбския ръководител — той се стреми не само към официално признаване, но и към сръбски престол: през ноември 1817 г. сръбската Народна скупщина го провъзгласява за наследствен кнез. Позовавайки се на Ичковия мир от 1806 п, сърбите формулират нови искания, които започват да надхвърлят рамките на споразумението „Милош — Маршали Али паша“.

Всичко това, особено искането за признаване на Милош като наследствен кнез, е неприятно за Портата. На сръбска страна обаче е Русия. Сръбски представител в руската столица е довереният на Милош българин от Разлог Михаил Герман, който се застъпва за сръбската кауза пред руските управляващи среди. Руски представител в Цариград пък е барон Строганов, който от името на своето правителство упражнява натиск върху Портата за разширяване на сръбската автономия. Международноправна основа на руския натиск е чл. 8 на Букурещкия мирен договор от 1812 г. А Османската империя изпитва големи трудности поради феодалните размирици, а след това и поради въстанията в Дунавските княжества и Гърция. И Портата волю-неволю трябва да прави нови отстъпки.

През 1820 г. сърбите изпращат две свои депутации в Цариград — едната през пролетта, другата през есента. Исканията този път са: пълно самоуправление на Сърбия, признаване на Милош за наследствен кнез, връщане на 6-те нахии, влизали в пределите на Сърбия през 1812–1813 г. Вместо това султанът издава ферман, според който се признава съществуващата дотогава ограничена автономия на Сърбия. По съвета на Русия сръбските представители не приемат този султански акт. Изострят се не само сръбско-турските, но и руско-турските отношения, а сръбската депутация е хвърлена в затвора. В Цариград подозират Милош, че поддържа връзки с гръцките етеристи, и заработват за неговото сваляне: установяват връзки с противниците му, изпращат войски в Ниш, спахиите предизвикват инциденти по

сръбските села и пр. Гръцкото въстание обаче поглъща силите на Портата и тя не може да предприеме офанзива срещу Сърбия. И положението се замразява за още няколко години.

Времето обаче работи в полза на сърбите. Международната обстановка продължавала се изменя във вреда на Османската империя: европейската демократична общественост искрено съчувства на въстаническа Гърция. Русия постепенно изоставя „Свещения съюз“ с Метерних и се готви за намеса; Англия не иска да допусне едностранна руска намеса и съгласува действията си с дипломацията на Петербург по линия на умиротворяване на Балканите; османците търпят поражения в Гърция; руският престол се заема от по-енергичен император — Николай I. И следва руски ултиматум: да се освободят затворените в Цариград сръбски представители, на сърбите да бъдат предоставени обещаните им привилегии, турски делегати да се изпратят на руската граница за преговори с Русия по всички въпроси за приложението на Букурещкия мир от 1812 г.

В крайна сметка след известно протакане от турска страна през есента на 1826 г. е подписана т.нар. Акерманска конвенция между Русия и Османската империя. Портата признава, че е длъжна да изпълни чл. 8 на Букурещкия мирен договор от 1812 г. Тя се задължава в 18-месечен срок да уреди сръбския въпрос чрез преговори с депутати на сръбския народ, което да намери място в съответен хатишериф. На практика това означава поражение на султанската дипломация, връщане на Сърбия в границите й от 1812–1813 г. и признаване на нейното национално самоуправление.

Окончателно решение все пак не последва веднага. То идва едва след Руско-турската война от 1828–1829 г. Според точка 6 на Одринския мир султанът се задължава да издаде хатишериф, с който да утвърди сръбската автономия, да разшири територията на Сърбия с 6 нахии и да признае Милош за наследствен сръбски кнез. Султанският хатишериф от 1830 г. признава Сърбия за васално княжество начело с Милош Обренович като наследствен кнез.

РАВНОСМЕТКА

Сръбската национална революция представлява цялостен процес на освобождаване на Сърбия от османско господство, който се развива през първите 30 години на XIX век. В развитието на този процес ясно се разграничават три периода: 1. Първо сръбско въстание (1804–1813); 2. Възстановяване на османската власт (1813–1815) и 3. Второ сръбско въстание и учредяване на автономно Княжество Сърбия (1815–1830). Тази революция коренно променя сръбското общество от онова време в много направления — социално-икономическа област, Държавно-политическо развитие и политически живот, културно-просветно дело, национална психология и пр.

Главната сила на сръбската национална революция е селячеството. Още от избухването на Първото сръбско въстание тази сила ратува против еничарските читлуци, но и против цялата спахийска система на производство и отношения. Сръбският селянин престава да се подчинява, да работи и да плаща данъци на предишните си господари. Още през април 1805 г. сръбската Народна скупщина формулира искането сърбите да плащат на султана само един точно определен данък. Сърбите вече не признават каквито и да било задължения към читлук-сахиби и спахии. В хода на събитията впоследствие се унищожават всички институции на чуждата власт, сръбският селянин получава пълна икономическа независимост и става пълновластен господар на земята си.

Свободен селянин на своя земя, независимо частно селскостопанско имение и производство, при спазване на принципа всекиму толкова земя, колкото със собствени сили може да обработва — това е един от най-големите резултати на сръбската национална революция в социално-икономическата област. Това на практика означава край на османската феодална система, развитие на сръбското общество на основата на частната собственост, свободната конкуренция, личната способност и инициатива.

Следващото голямо постижение е създаването на сръбската национална държава. Свободният гражданин с неговото частно имение и производство, селско или градско, наследено или придобито, може да

бъде защитен и да разгърне способностите и силите си само в самостоятелна национална държава. И от искане за свои избрани старейшини, начело с главен кнез и плащане на определен данък на Портата (1804–1806), въстанала Сърбия преминава към изграждане на независима национална държавна организация (1807–1813): Народна скупщина, Правителствен съвет на сръбския народ, върховен вожд (Караджордже), магистрати и войводи като местни органи на властта, собствена въоръжена сила и т.н.

Всичко това, разбира се, не минава гладко. Напротив, състезават се две коренно противоположни държавнически концепции, борбата между които от време на време придобива жестоки форми и взема своите жертви. Става дума за абсолютистко-централистичните усилия на Караджордже и Милош, от една страна, и опозицията срещу това, от друга. Налага се обикновено абсолютистко-централистичното начало.

Сръбската национална държава се ражда в огъня на Първото сръбско въстание. Нейният държавно-политически строй се определя от сръбската държавно-историческа традиция, развитието на държавноправните отношения в света и съотношението на силите между различните групировки и течения в обществото. На основата на историческата си традиция сърбите периодично свикват своя Народна скупщина, която решава най-важните въпроси. На основата на държавноправната теория и практика в света пък си създават един постоянно действащ орган — Правителствен съвет, който има законодателни, изпълнителни, финансови, съдебни, стопански и просветни функции, продава турски имоти, събира такси и налози, управлява т.нар. Народна каса и пр. Изграждат се и местни органи на властта по нахии — магистрати като съдебна и изпълнителна власт.

На основата на собствената си традиция и в съответствие с тогавашната световна теория и практика се развива и монархическото начало в Сърбия. В края на 1808 г. Правителственият съвет на сръбския народ признава Караджордже за наследствен върховен предводител. С това се слага началото на нова сръбска династия — тази на Караджорджевичите. При това „върховният предводител“, „вождът“ не е някаква титла или представителна функция, а най-висша реална власт. В създаващата се сръбска национална държава през 1804–1813 г. може да се прави и се прави само онова, което Караджордже одобрява или на което той не се противопоставя.

Това положение намира потвърждение в приетата от Народната скупщина през януари 1811 г. нова държавна уредба, имаща характер на конституция: Караджордже е върховен вожд; създава се правителство. Начело на отделните отрасли на държавното управление стоят попечители (министри). Като такива се назначават и противници на „вожда“, а тези, които не приемат определените им постове, се изгонват от страната (Миленко Стойкович и Петар Добърняц); представителите на изпълнителната власт полагат клетва пред върховния вожд; нито едно народно дело не може да се предприема, в страната или извън нея, без знанието и одобрението на върховния вожд.

В действителност като върховен вожд Караджордже дели властта с Правителствения съвет, но предимствата винаги остават на негова страна. В клетвата, която вождът полага съгласно конституцията от 1811 п, изрично се казва, че и той няма да предприема нищо без споразумение с Правителствения съвет, но няма и да позволи на никого да си присвои незаконно каквато и да било власт. Като водач на въстание, което е преди всичко война, изявил се като блестящ стратег, пълководец и държавник, Караджордже не допуска никой да му оспорва властта. Неговата държавническа мъдрост и сила е насочена към създаването на национална държава с модерни за своето време народни и държавноправни институции, необременени от сепаратизъм, самоуправство или съперничество между държавните органи и дейци. В това отношение неговата централистична държавотворна концепция далеч превъзхожда автономистичната концепция за държава, в която никой никому не се подчинява.

Ако държавотворната концепция на Караджордже съчетава сръбската историческа традиция с държавотворните постижения на новото време, то концепцията на неговите опоненти се базира на нахийското сръбско самоуправление от миналото. Става дума в случая за две категории носители на консервативно мислене и поведение в сръбското общество: първо, стари кнезове, бивши турски посредници, които трудно разбират повелите на времето, респ. повелите на сръбската национална революция: второ, войводи, бивши хайдути и търговци, издигнали се до положението на самовластни господари в своите области, които трудно съгласуват действията си с каквото и да било централно ръководство. Налага се линията на Караджордже,

защото тя се ползва с подкрепата не само на сръбския народ, но и на мнозинството сръбски въстанически водачи.

Абсолютистко-централистичното начало в изграждането на сръбската национална държава се отстоява и по време на Второто сръбско въстание, но Сърбия тогава е повече сръбски пашалък на Милош Обренович, отколкото модерна европейска държава. Сравнението между сръбската държава на Караджордже и тази на Милош е определено в полза на първата: Милош заменя старите кнезове със свои предани слуги, взема всички административно-политически и финансови дела на Народната канцелария в свои ръце, Сърбия няма министри и държавни чиновници, а лично предани на върховния кнез слуги, сръбската администрация е твърде примитивна, самото обкръжение на Милош е доста простовато, склонно към сплетни, груби шеги и подигравки.

На всичко отгоре Милош много се страхува от възможни конкуренти за върховната власт. В стремежа си да се задържи на върха и да се наложи като абсолютен владетел той стига и до тежки престъпления: през 1815 г. от Австрия се завръщат бивши войводи от Първото сръбско въстание — Стоян Чупич, Петар Николаевич, Петар Молер, Павле Цукич и др. Те поставят въпроса за подялба на властта с Милош. Отново се очертават две партии: абсолютистко-централистична, начело с Милош, и автономистка, начело с П. Молер. През 1816 г. Молер е обвинен в злоупотреби, предаден на пашата в Белград и убит. През 1817 г. са избити и войводите Сима Маркович и Павле Цукич, чиито глави са изпратени на султана в Цариград. Не е пощаден и Караджордже, който през 1817 г. тайно се завръща в Сърбия с намерение да се включи в освободителната борба — неговата глава също е изпратена в Цариград.

Опозицията срещу Милош не идва само от бивши войводи и водачи. Основания за недоволство от неговия режим има сред по-широки слоеве от населението: Милош въвежда собствен монопол над търговията със сол, установява контрол над търговията със свине и едър добитък, самоволно използва народни средства за свои лични цели, управлява еднолично и се държи като селски тиранин. От всичко това страда населението, принудено да издържа две администрации — тази на Милош и тази на пашата. И следват недоволства и бунтове: през 1821 г. се вдига бунт в Пожаревачката и в Моравската нахия под

водачеството на главните им кнезове Марко Тодорович — Абдула и Стефан Добърняц (син на войводата от Първото сръбско въстание Петар Добърняц). Бунтът е бързо потушен, Марко Абдула е убит, а Добърняц бяга. През 1825 г. има бунтовническо движение в Смедеревската и в Пожаревачката нахия под водачеството на Милое Попович — Дяк. Изпратеното от Милош опълчение минава на страната на въстаналите. След успокояване на населението, в това число и чрез обещания, по-главните водачи заедно с Милое Попович са избити. През 1826 г. има заговор начело с Джордже Чарапич, завършил с разкриване и ужасяваща разправа с участниците (сечене на ръце, рязане на езици).

Сръбската национална революция оставя много нерешени въпроси, които могат да се разглеждат в две направления: първо, Държавно-политическо развитие, проблеми на държавното строителство; второ, проблеми на националната политика, довършване освобождението на сръбството и неговото обединение в обща сръбска национална държава. В областта на държавното строителство Сърбия си създава един династичен въпрос. И Караджордже, и Милош основават съперничещи си династии, а съществува отделна династия и в Черна гора. Появява се и един конституционен въпрос. По време на Първото сръбско въстание има конституционни опити, а Милош управлява без конституция не само до 1830 г., но и след това. Решението на конституционния въпрос трябва да сложи край на борбата между абсолютистко-централистичното и автономисткото направление в държавното строителство. Сръбската национална революция дава преднина на абсолютистко-централистичната концепция, защото без централизирано и дори еднолично ръководство не е възможна никаква победа. Следващото развитие обаче ще даде преднина на неговия антипод, автономизма, прераснал в конституционна парламентарна концепция за държавна организация на обществото. Що се отнася до втората област, то става дума в случая за въпроси на сръбската национална политика, които ще бъдат обект на по-нататъшно отделно разглеждане.

Сръбската национална революция извежда сръбското общество на нов етап на развитие и в културно-просветната област, в духовната сфера. Ако Караджордже и Милош са великани на революцията, всеки по своему, то Доситий Обрадович и Вук Караджич не са по-малко

великани, отново всеки по своему, в областа на науката, просветата и културата. Освен тях в Сърбия работят и много други учени и просветени люде, дошли от Войводина сърби, които дават своя принос както в изграждането на Сърбия като държава, така и в културното възраждане на сръбския народ. Наистина и през първата четвърт на XIX век сръбското общество още малко знае четмо и писмо, но вече е отворено към света, достатъчно пробудено и политически грамотно, за да може да отстоява себе си при всички случаи.

Сръбската национална революция оказва силно въздействие върху сръбското общество и в националнопсихологическата област. Заражда се чувство на национален патриотизъм, сърбинът вече е готов за борба не само за освобождението на своя край, а за освобождението на цялото сръбство. Освен това сърбинът вече не се бои от турчина, той се е научил да воюва и да побеждава и да гине. Еничарската „Сеча кнезове“ не сплашва сърбите, а само ги предизвиква да въстанат; „Кьеле кула“ не сплашва сърбите и не ги принуждава да сложат оръжие и да се покорят, а става „знамениена сръбския народ“.

Сръбската национална революция изважда на бял свят и немалко отрицателни страни от националната характеристика на сръбството. Научено да се измъква от изпълнение на своите задължения, сръбското население трудно свиква с организация, общ ред и дисциплина, още повече че „неговата“ национална държава често е по-лоша от чуждата. Революцията развива бунтовнически манталитет и непокорство, тя дава оръжие и власт и на хора, които не я упражняват в интерес на обществото, а в свой личен интерес. Изобщо сръбското общество, макар все още да е единно от етническа и социална гладвна точка, трудно се управлява. И ако по време на въстанията то съсредоточава обединените си усилия главно срещу османското господство, след 1830 г. на преден план ще излязат вътрешните проблеми и сръбството ще започне повече да се занимава със себе си, със своята собствена държавна организация и политика.

4. ГРЪЦКАТА НАЦИОНАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ (1821–1830)

ГРЪЦКОТО ОБЩЕСТВО В НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК

До началото на XIX век Гърция прави значителна крачка напред в своето обществено-икономическо развитие. Проникват стоково-паричните отношения, зараждат се първите форми на капиталистическо производство, възникват манифактурни предприятия, полупланинското източно крайбрежие на страната се оформя като промишлено-занаятчийски район, силно развитие получават търговията, корабостроителството и корабоплаването. Гръцките острови и пристанища постепенно отнемат първенството на Венеция в транзитната търговия, богати гръцки търговци образуват мощни компании, основават свои кантори и търговски колонии по Европа, строят кораби и управляват богат и силен търговски флот — към края на XVIII век целият гръцки търговски флот разполага с повече от 600 кораба с товароподемност над 150 хиляди тона и около 37 хиляди моряци. При това търговията не е вече обикновена размяна на стоки, а обслужва производството и участва в търсенето и завладяването на пазари и източници на суровини.

Заедно с това силно развитие получава корабостроителството. Възникват едри корабостроителни и корабовладелски компании, притежаващи големи капитали. В тази сфера напълно се налага капиталистическото предприемачество. Корабите често се строят не за да се ползват от самите собственици, а за да се дават под наем. Всъщност, преди още да се учреди като национална държава, Гърция става морскотърговска „държава“ в рамките на Османската империя.

По-особено е положението на Гърция и в политическата област. Гръцките земи имат различен държавно-политически статут в Османската империя — един за островите, друг за областите Мани и Сули, трети за Пелопонес или Континентална Гърция. Навсякъде обаче се запазват някакви форми на самоуправление. Да вземем например Пелопонес. След 1715 г. той става османски пашалък начело

с назначен от султана паша и разделен на окръзи (епархии) начело с назначени от пашата войводи. Окръзите се състоят от общини, които се управляват от изборни старейшини. Тези именно старейшини образуват своего рода общински парламент, местно събрание като съвещателен орган при войводата. Един или двама избрани от общинското събрание първенци влизат и в изпълнителния съвет на войводата. Тези именно първенци са т.нар. коджабашии. Най-често те са едри земевладелци или монополисти в пелопонеската търговия и играят ролята на посредници между населението и османските власти. Двама коджабашии имат пелопонесците и в Цариград като свои посланици пред Портата.

Всъщност коджабашиите стават част от османската управленска система, но са и част от гръцкия народ. Те не се избират от цялото население на даден район, а от определен брой имотни хора, по-точно от общинските старейшини. Като част от османската управленска система те се проявяват като консерватори, но като част от гръцкия народ не са далеч и от неговите националноосвободителни стремежи. Друга подобна групировка съставляват фанариотите и висшето гръцко духовенство. В квартала „Фенер“ на османската столица се намира седалището на Цариградската патриаршия. Там живеят най-богатите и образовани гърци. Техни хора участват в османската администрация и заемат важни държавни постове: велик драгоман — частен секретар на великия везир, драгоман на флотата — посредник между капудан пашата и гръцките острови, князе на Влахия и Молдова и др. Фанариотите служат на Османската империя като преводачи и посредници, участват в дипломатически преговори, играят ролята на посредници с чужденците, научават много тайни от кухнята на турската и европейската политика, придобиват огромно влияние в империята. Те приемат Османската империя като гаранция на своята дейност и религиозна хегемония, но като гърци държат на гърцизма и православието, разминават се с радикалната революция, но не одобряват и османското господство на Балканите.

Следващата имотна и влиятелна социална групировка в гръцкото общество, средната класа, буржоазията, е свързана повече с Европа, отколкото с Османската империя. Тя е много по-богата в сравнение със средната класа в коя да е друга балканска страна. Затова гръцката национална революция е и най-добре обезпечена с материални и

финансови средства за своето успешно реализиране. Тази социална групировка естествено е заинтересована от националноосвободителното движение. Тя, разбира се, не е единно хомогенно съсловие. Неговият най-горен слой проявява колебание и нерешителност, като се стреми да развива националната революция в приемливи от неговата гледна точка социални рамки.

По-нататък следва народът — селячество, моряци, рибари, занаятчии, дребни търговци, нисше духовенство, наемници. Всички те са против османската социално-икономическа и политическа система и съставляват основната движеща сила на гръцката национална революция. При това всички очакват освен постигане на национална свобода получаване и на други облаги: едни — да се сдобият с плодородни земи, други — да се доберат до власт и да направят лична кариера, трети — да спечелят богатства или да заграбят плячка. Към народа следва да отнесем също така хората, които изпълняват мисията на посредници между Гърция и Европа в областта на знанието и идеите, в духовната сфера, сиреч интелигенцията. Такива хора Гърция има по-рано и в по-голям размер в сравнение с останалите балкански народи под османска власт. Те са, които пресаждат на гръцка почва идеите на европейското Просвещение и Френската революция.

Гърция има и немалко въоръжени хора. На първо място тук ще отнесем гръцкия флот — гръцките кораби кръстосват по Средиземноморието въоръжени (за да се защитават от пирати или сами да пиратстват). Освен това в гръцкото общество съществуват три вида други военизирани хора — клефти, арматоли и капои. Клефтите съответстват на българските хайдути. Те се въоръжават без разрешение от властите и ходят по планините на чети. Главният им мотив за четничество е личното отмъщение, а главен обект на нападенията — представители на османската администрация. Арматолите са призната от властите полицейска сила. Тяхното предназначение е да осигуряват обществения ред, да пазят проходите и да участват в преследване на клефтите. Капоите пък са полицейски части, набирани от провинциалните власти. Ръководителите и на трите формирования се наричат капетани. Докато клефтите преминават от един район в друг, то арматолите имат в подчинение определена област, наречена капетанлък, която се ползва с вътрешна автономия.

И така в началото на XIX век Гърция се оказва достатъчно „узряла“ за започване на своята национална революция: военизирани хора за започване на битката, образовани, подготвени и свързани с европейските идеи влиятелни люде за организиране на гръцка национална държава, народ, готов да се впусне в борбата за своето национално освобождение и достатъчно богата средна класа за материално и финансово обезпечаване на победата.

ФИЛИКИ ЕТЕРИЯ

В последните години на XVIII и началото на XIX век в гръцкото общество си пробива път идеята, че свободата на Гърция няма да е дело на външни сили, а трябва да се постигне от самите гърци чрез всеобщо въстание. За победа на едно такова въстание е необходима широка народна организация. И през 1814 г. се полага началото на такава организация: гръцки търговци създават в Одеса организация, която наричат Филики етерия (Дружество на приятелите). Тя се изгражда като строго конспиративна мрежа — с централно ръководство, с низови организации при разделяне на членовете на степени (побратими, препоръчани и йереи), с посвещаване, полагане на клетва, шифър за кореспонденция, псевдоними и пр. А целите й са да подготви и осъществи общо въстание за ликвидиране на османското господство и освобождение на Гърция.

В продължение на няколко години Филики етерия се масовизира и става мощна освободителна организация. Към нея се устремява най-будната и революционна част на гръцкото общество. В организацията влиза и водачът на полунезависимата област Мани в Пелопонес Петро Мавромихалис, към етеристите се присъединяват видни клефтски войводи (кап. Тодор Колокотронис и др.), основават се областни настоятелства — ефории, за ръководство на революционната дейност по места, събират се пари и оръжие. Централното ръководство на Филики етерия се премества в Цариград, по-близко до Гърция, назначават се апостоли, започва трескава подготовка за въстание.

Програмата на Филики етерия има предвид не само гръцко, а и общобалканско антиосманско въстание. Затова водачите на организацията установяват връзки с представители на другите балкански народи, а нейната мрежа се разпростира и извън пределите на Гърция. Етеристите създават свои организации в Сливен, Пловдив, Габрово и други български градове. Като апостол на организацията за България е назначен Димитър Ватикиоти, грък, офицер на руска служба, командир на българските доброволци в руската армия по време на войната от 1806–1812 г. Чрез Йоргаки Олимпиос, водач на клефтите, взели участие в Първото сръбско въстание, е постигнато

съглашение с Караджордже Петрович да се върне в Сърбия и да съдейства за нейното въвличане в една обща освободителна борба на Балканите. Усилията в това отношение обаче се провалят, тъй като завърналият се в Сърбия Караджордже е убит от Милош Обренович. Етеристите създават своя мрежа от организации и в Дунавските княжества, като се свързват с влашкия революционер Тудор Владимиреску. Започва подготовка на въстание и във Влахия.

За да придадат по-голяма тежест на започнатото дело, основателите на Филики етерия се стремят да привлекат за ръководител на организацията граф Йоан Каподистрия, по произход от аристокрацията на Ионийските острови, от 1809 г. на руска служба, а от 1816 г. министър на външните работи на Русия. Усилията в това отношение обаче не дават резултат: Йоан Каподистрия смята, че освобождаването на Гърция може да се постигне само с помощта на Русия, а тя след Виенския конгрес е свързана с европейската реакция и има отрицателно отношение към всякакви революционни организации. След отказа на Каподистрия ръководството на Етерията се обръща към Александър Ипсиланти, генерал-майор в руската армия, с молба да застане начело на организацията. Ипсиланти приема и през пролетта на 1820 г. става неин върховен ръководител с пълномощно на генерален инспектор.

В качеството си на ръководител с неограничена власт Ал. Ипсиланти предлага на Милош Обренович гръцко-сръбски съюз с широк диапазон на взаимни ангажименти: братска взаимопомощ, право на преминаване на войски на Филики етерия през сръбска територия, гръцко-сръбски антиосмански военни действия, признаване на наследствено право на Милош на сръбския княжески престол от гръцка страна и пр. От тази акция обаче не излиза нищо. (Не толкова защото изпратените от Ипсиланти предложения до Милош попадат в турски ръце, а преди всичко, защото сръбският княз предпочита да изнудва отстъпки в полза на създаващата се сръбска държава самостоятелно и по свой начин.)

След поемането на ръководството на Филики етерия Ал. Ипсиланти се установява в Одеса. През средата на октомври 1820 г. се свиква военен съвет на организацията в Измаил. Събралите се там дейци на организацията обсъждат и приемат план на предстоящите действия: Въстанието да започне след два месеца. Негов център да

бъде Пелопонес. Ипсиланти да замине през Триест за Гърция като главнокомандващ с неограничена власт. Цариград и турската флота да бъдат опожарени. Гърците на руска служба, както и тези в други страни (Египет, Италия и пр.) да оказват финансова помощ или да отидат в Гърция за непосредствено участие в борбите. Влахия и Молдова няма да участват във въоръжени действия — те ще служат като база за снабдяване с оръжие и продоволствие. В България въстание също няма да има — ще се формират български отряди, които да се използват според обстоятелствата. Разчита се на съюзничеството на Милош, който пръв трябва да започне военни действия и да ангажира турските сили на северозапад. Очаква се също така Черна гора да действа съвместно със Сърбия. Сериозни надежди в тази насока се възлагат и на отцепника Али паша Янински, които от лятото на 1820 г. е във война със султана. На пряко руско участие не се разчита, но на благосклонно отношение — да.

Планът обаче е едно, а реалната действителност — друго, трудно е да се отчете и да се предвиди всичко. И в този случай събитията се развиват съвсем не по предварително начертания план. Наскоро след неговото приемане Ипсиланти из основи го изменя, като решава въстанието да започне от Дунавските княжества — там да се съберат въстаническите сили, които да си пробият път през Западна България и Македония до Гърция. Последвалите събития ще опровергаят и този план.

ВЪСТАНИЕТО В ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА. ВЛАДИМИРЕСКУ И ИПСИЛАНТИ

В съгласие с намеренията на Ипсиланти в началото на 1821 г. избухва въстание във Влахия. Селските маси от Олтенския край, а след това цяла Мала Влахия се вдигат за премахване на социалния гнет, което придава антифеодален характер на въстанието. Същевременно румънският народ се бори срещу османското господство, за национална независимост. И понеже османското господство във Влахия и Молдова се олицетворява от фанариотите, които управляват княжествата като оръдия на Портата и султана, движението тук има ясно изразен антифанариотски характер. Настъпва раздвижване и сред болярството, което издига идеята за сваляне на фанариотите от власт и създаване на „национална династия“.

Начело на въстанието на румънския народ застава Тудор Владимиреску. По произход дребен болярин, участник в Руско-турската война от 1806–1812 г. като командир на отряд доброволци в руската армия (съставен от румъни, българи и албанци), свързан с демократичните идеи на Филики етерия и застъпник на исканията на селячеството за социални реформи, Владимиреску спечелва голяма популярност. На призивите му се отзовават селските маси, в това число и преселените във Влахия българи, с надежда да постигнат националното освобождение на България. Движението придобива масов характер, съставя се значителна въстаническа войска, с която Владимиреску потегля към Букурещ.

В същото време Ипсиланти минава в Молдова и застава начело на едно „етеристко“ въстание. Отвсякъде приииждат доброволци — гърци, българи, сърби, албанци, съставя се „етеристка“ въстаническа войска (около 7 хиляди души), която също се насочва към Букурещ. Ипсиланти и Владимиреску почти едновременно влизат в столицата на Влахия. Веднага обаче избухват разногласия, които прерастват в непримирим конфликт. Ипсиланти не подкрепя нито социалните, нито антифанариотските искания на движението на Владимиреску. Сам произлязъл от виден фанариотски род и свързан с князете фанариоти,

водачът на Филики етерия защитава фанариотското господство във Влахия.

Междувременно Портата предприема мерки за ликвидиране на въстаническо-то движение в Дунавските княжества. В началото на май 1821 г. турски войски минават Дунав. Руският император от своя страна декларира, че осъжда въстанието на Ипсиланти, лишава го от генералския му чин и не възразява срещу нахлуването на османските войски във Влахия. За да избегне стълкновение с Османската империя, Владимиреску пък обявява, че движението му е насочено само срещу фанариотите гърци. Той не оказва съпротива на настъпващите към Букурещ султански войски, което става причина за широко недоволство в неговите части. Въстаниците, особено българските доброволци, приемат отказа на Владимиреску да воюва с Портата едва ли не като предателство спрямо освободителното движение. Авторитетът на Владимиреску мигновено пада, той е арестуван от етеристите пред очите на войниците му, а след това по нареждане на Ипсиланти е екзекутиран. Войската на Владимиреску се разпръсва, движението търпи неуспех.

Наскоро след това заглъхва и движението на Ипсиланти във Влахия. При новосъздадената обстановка етеристката въстаническа войска не може да продължи движението си към Гърция и Ипсиланти се отказва от тази идея. Под натиска на турската армия той напуска Букурещ и се изтегля на северозапад. В генерално сражение между настъпващите турски сили и етеристите, състояло се на 19 юни 1821 г. войската, на Ипсиланти е напълно разбита. Разпаднала се на дребни отряди, тя лесно е ликвидирана от нашествениците. Самият Ипсиланти се прехвърля в Австрия, но е арестуван и умира в затвора (1828 г.).

ИЗБУХВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО В ГЪРЦИЯ. НАЦИОНАЛНОТО СЪБРАНИЕ В ЕПИДАВЪР

Още по време на борбите в Дунавските княжества избухва въстание и в самата Гърция. То започва под ръководството на апостола на Филики етерия Папафлесас, водача на клефтите Колокотронис и старейшината на маниотите Мавромихалис. Най-голям размах още през пролетта на 1821 г. въстанието добива в Пелопонес и гръцките острови. По това време там няма реална османска власт — валията на Пелопонес Хуршид паша е изцяло ангажиран във войната срещу Али паша Янински. И въстаналите гърци започват с необикновена жестокост да изтребват „друговерците“ — погроми над мюсюлмански селища, избиване на собственици на чифлици, административни служители, изобщо турци и мюсюлмани, независимо от пол и възраст, виновни или невинност. Твърди се, че избитите мюсюлмани в Пелопонес през първата половина на 1821 г. не са по-малко от 15 хиляди души.

В отговор на това Портата обявява „свещена война“ на гърците: масово клане на гръцкото население, повсеместни арести, насилия и убийства, чували с отрязани глави на влиятелни гърци и християни по цялата империя. Масовите репресии на турските власти, в това число и срещу цариградските гърци и патриаршията, отблъскват от Портата и върхушката на гръцкото общество. Въпреки някои колебания едрите търговци и корабопритежатели подкрепят движението, правят дарения или блокират с флотата си турските крепости по Пелопонеското крайбрежие. До края на 1821 г. почти целият Пелопонес е очистен от турски войски и гарнизони. Освободена е също така значителна част от Континентална Гърция, както и много гръцки острови, които стават морска база на въстанието.

В условията на общ въстанически подем са произведени избори и през декември 1821 г. започва работата си първото Национално събрание на Гърция в Епидавър. То приема декларация, с която отхвърля османското господство и провъзгласява независимостта на Гърция. В началото на януари 1822 г. Националното събрание приема конституция, която провъзгласява Гърция за република.

Законодателната власт в републиката принадлежи на Националното събрание, а изпълнителната — на един изпълнителен съвет от 5 души, който от своя страна назначава правителство.

Гръцкото въстание се подготвя и избухва по инициатива и под ръководството на етеристите, т.е. емигрантската буржоазия и дребнобуржоазните слоеве в страната. Тези слоеве именно дават сила на демократичната тенденция в гръцкото въстание. Начело на тази тенденция застават споменатите по-горе дейци и войводи Колокотронис, Папафлесас и Мавромихалис. От лятото на 1821 г. към тях се присъединява Димитър Ипсиланти, брат на Ал. Ипсиланти, дошъл в Гърция да оглави въстанието. Към демократичната линия гравитират редица дейци и революционери, някои от които (Марко Боцарис, Георги Караискакис и др.) се проявяват и като блестящи организатори на народа в борбата му срещу непрестанните походи на султанските войски за потушаване на гръцкото въстание. Ръководството на събитията обаче все по-определено минава в ръцете на присъединилите се към движението земевладелци, корабопритежатели и едри търговци, които държат под свой контрол икономическия живот на Гърция. Тези слоеве пък стават социална основа на по-умереното и дори консервативно течение в гръцкото въстание. Начело на това течение застава видният фанариот и политик Александър Маврокордато.

Умерено консервативната тенденция в гръцкото въстание се проявява още в Националното събрание в Епидавър: приетата конституция провъзгласява равенство на гражданите пред законите, гарантира живота и имота им, но не предвижда раздаване на земя на селяните. Националното събрание приема освен това резолюция, в която обявява емблемата и знамето на Филики етерия за символи на метежни идеи. И все пак в първото Национално събрание противоречията не се изявяват открито и остро, установява се известно равновесие между двете тенденции. Основа на постигнатия временен и негласен компромис става подялбата на властта: за председател на съставения законодателен съвет се избира Димитър Ипсиланти, за председател на изпълнителния съвет — Ал. Маврокордато, а негов заместник — Петро Мавромихалис, председател на правителството пък става Тодор Негрис, бивш султански посланик във Франция и привърженик на умерено консервативното течение. Започва

формирането на гръцка национална държава с републиканска форма на управление при автономия на областите с техните местни власти. Тази концепция на държавна организация на Гърция се отстоява от Ал. Маврокордато против проекта на Д. Ипсиланти за централистично устройство на държавата.

ОПИТИ ЗА ПОТУШАВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО. ГЪРЦИЯ В БОРБА ЗА НЕЗАВИСИМОСТ

Гръцкото въстание предизвиква незабавна реакция от страна на Портата. Първото, което предприемат османските власти, са масовите погроми над гръцкото население: още през лятото на 1821 г. са избити хиляди гърци от Цариград и други градове, в това число и видни фанариоти, между които цариградският патриарх и одринският владика. Впоследствие, със затягането на борбите и разрастването на въстаническото движение, турските зверства и погроми стават най-често прилаганото средство за потушаване на въстанието. В резултат на това гръцкото население изживява големи трудности и дава огромни жертви за своята свобода и независимост: избиване на по-голямата част от населението на о. Хиос, унищожаване на Месолонгион и жителите му, опустошаване на Пелопонес, повсеместни погроми и жестокости навсякъде, където минават или се установяват султански войски. Всичко това изкопава дълбока пропаст в гръцко-турските отношения, придава ожесточеност на борбата, прави невъзможно по-нататъшното оставане на Гърция под османска власт.

Ако се обърнем към хода на военните действия в Гърция след избухването на въстанието, ще видим, че те се развиват с променлив резултат. Ако през 1821 г., когато въстаническото движение е в подем, турците търпят редица поражения, то през 1822 г. положението се променя в полза на Портата. Янинският отцепник Али паша е разбит и принуден да капитулира, което дава възможност на Портата да мобилизира повече сили за потушаване на гръцкото въстание. Всъщност през пролетта и лятото на 1822 г. три султански армии предприемат общо настъпление към Пелопонес. Настъпват османските войски и в Югозападна Гърция срещу полунезависимите сулиоти в планинските райони, в Етолия и Акарнания, към гр. Месолонгион. Над Гърция и нейното правителство, установило се в гр. Аргос, надвисва смъртна опасност. Появяват се признаците на паника, правителството на Негрис се евакуира на корабите.

Въпреки всичко въстаническите сили устояват на османския натиск. За това твърде много допринасят Тодор Колокотронис и

Димитър Ипсиланти. Те не следват примера на правителството, не се установяват на корабите, а се заемат с организиране на съпротивата. С част от бойците Ипсиланти се затваря в Аргос, решен да брани крепостта, Колокотронис събира други войски, с които непрекъснато напада армията на Махмуд паша Драмали, започнала обсада на града. При това гърците опустошават отстъпваната под силата на османското оръжие своя земя, поради което турските войски остават без продоволствие и гладуват. През август 1822 г. османците снемат обсадата на Аргос, оттеглят се към Коринт, но са нападнати от отрядите на Колокотронис (около 9 хиляди души) и търпят големи загуби. Армията на Махмуд паша Драмали се разпада.

Неуспех търпят османците и при Месолонгион. Гръцката отбрана тук се ръководи от Ал. Маврокордато, Марко Боцарис и Петро Мавромихалис. Предприетата в началото на 1823 г. атака срещу града завършва с пълен провал. Турските части, подложени на непрекъснати нападения от страна на гръцките чети и оставени без продоволствие, загубват способност за сериозни действия, поради което отстъплението им от Месолонгион се превръща в истинско бягство, разложение, дезертьорство, разпадане. В резултат на това Гърция получава временен отдих.

През лятото на 1823 г. Портата предприема нови решителни действия за потушаване на гръцкото въстание: османският и алжирският флот дебаркират на остров Евбея с 10 000 души; към Гърция се устремяват нови османски армии — едната, предназначена за нахлуване в Пелопонес, другата — за поход към Западна Гърция и Епир, третата — за превземане на крепостта Месолонгион. Но и този път гръцката революция отстоява независимостта на страната. Срещнали упоритата съпротива на гръцките отряди, султанските войски, определени за нахлуване в Пелопонес, се прехвърлят на о. Евбея. Армията, определена за нахлуване в Западна Гърция и Епир, пък се бунтува поради неполучаване на заплатите. Само частите, определени за действия срещу Месолонгион, се придвижват напред, но търпят много загуби в сражения с гръцките отряди. След двумесечна обсада на града османската армия е принудена да се оттегли към Шкодра. От есента на 1823 г. отново настъпва затишие по фронтовете в Гърция.

Най-опасен и труден период от развитието на борбата на гръцкия народ за свобода и независимост се явява експедицията на Ибрахим паша в Гърция. Разбрал, че не може със собствени сили да сломи гръцкото въстание, султан Махмуд II се обръща за помощ към своя египетски васал, като обещава да му предаде о. Крит. Постига се договореност египетският флот да подпомогне османския и алжирския в борбата срещу Крит и гръцките острови, а синът на египетския валия Ибрахим паша със сухопътни войски да усмири Гърция. През юни 1824 г. обединеният флот превзема о. Псара. През пролетта на 1825 г. османски войски навлизат в Континентална Гърция, а Ибрахим паша започва овладяването на Пелопонес, превзема Наварин, Триполица и се насочва към Месолонгион. След неколкомесечна обсада при непрекъснати сражения и бомбардировки на 23 април 1826 г. крепостта пада. По-голяма част от Континентална Гърция също е покорена, обезкръвена и опустошена. Към лятото на 1826 г. въстанието се оказва едва ли не потушено.

В този момент изгрява звездата на талантливия клефтски войвода Георги Караискакис. С отряд от около 600 души той навлиза в Атика и отново започва освобождението на Гърция. Неговото име е всеизвестно, към него се стичат нови доброволци, армията му бързо расте. Тази именно лошо въоръжена, гладна и зле облечена „войска“ разбива редица османски гарнизони и прогонва османците от планинските селища. До началото на 1827 г. отново значителна част от Континентална Гърция е освободена. Продължава борбата за отстояване на гръцката независимост и в Пелопонес, където гръцките въстанически отряди организира и ръководи популярният вече народен войвода Колокотронис. Османските сили обаче още имат превъзходство и държат под свой контрол редица позиции и в Континентална Гърция, и в Пелопонес.

ИЗОСТРЯНЕ НА ПРОТИВОРЕЧИЯТА В ГРЪЦКОТО ОБЩЕСТВО

Въпреки тежките изпитания, които преживява Гърция по време на въстанието, противоречията в гръцкото общество не се притъпяват и не изчезват, а напротив, задълбочават се. Особено остро се проявяват те в промеждутъците на затишие по фронтовете, в моментите, когато външната опасност изглежда отминала. Съгласно Епидавърската конституция от края на 1821 г. държавните органи на въстаническа Гърция имат едногодишен мандат. Налага се свикване на второ Национално събрание, което да „доучреди“ появяващата се нова държава. Това става в края на 1822 г. и началото на 1823 г. Второто Национално събрание на Гърция предоставя най-важните позиции в управлението на страната на умерено-консервативното течение — Ал. Маврокордато е избран за „архиканцлер“ и председател на законодателния съвет. Местните органи на самоуправление са премахнати и заменени с назначени управители на епархии (окръзи), подчинени на централната власт; Т. Колокотронис се назначава за главнокомандващ на въстаническите войски в Пелопонес, а Марко Боцарис — на тези в Етолия и Акарнания. Всъщност цялата власт се съсредоточава в ръцете на едрата буржоазия и земевладелците, а на представителите на демократичната линия се оставя само борбата срещу външната опасност и османското господство.

Изборът на Маврокордато за председател на съвета предизвиква остра реакция от страна на Колокотронис. Изпълнителният съвет също се изказва против съсредоточаването на всички власти в ръцете на водача на умерено консервативното течение. Тогава Маврокордато се оттегля на о. Идра и с военна сила разгонва противопоставилия му се изпълнителен съвет. През есента на 1823 г. всъщност в Гърция възникват две правителства — на едрата буржоазия начело с Маврокордато с резиденция в Триполица и на буржоазно-демократичните сили и народа начело с Колокотронис с резиденция в Кранидион.

Противоречия избухват и относно земята. Едрата буржоазия държи земите на турските чифликчии да бъдат разпродавани на

селяните. Последните пък, разорени от постоянните войни, не могат да плащат исканите суми за данъци, а камо ли за закупуване на обработваната от тях дотогава земя. На редица места селските маси пристъпват към разпределяне на изоставените чифлишки земи. Колокотронис и другите народни войводи се обявяват в подкрепа на селяните, но правителството с военна сила усмирява брожениятa. Нещо повече, в края на 1824 и началото на 1825 г. Колокотронис и други популярни въстанически водачи са арестувани и дадени под съд, страната се оказва разцепена на враждуващи лагери, пред гражданска война. Срещу правителството се надига негодувание. И под натиска на масите, както и предвид нарастването на външната опасност поради експедицията на Ибрахим паша в Гърция, в началото на юли 1825 г. е публикуван декрет за обща амнистия. Излезлият на свобода Колокотронис поема върховното командване на гръцките войски в Пелопонес. Вътрешните борби временно стихват, силите на страната се насочват за преодоляване на отново надвисналата смъртна опасност.

ЕВРОПЕЙСКИТЕ СИЛИ И ГРЪЦКОТО ВЪСТАНИЕ

Гръцкото въстание е типичен случай на антиосманско начинание на Балканите, започнато без Европа и едва ли не против нея. Официална Европа по онова време е подвластна на „Свещения съюз“ и осъжда гръцката революция. С течение на времето обаче нещата постепенно се променят: първо, гръцкото въстание предизвиква симпатията на Европа към гърците заради тяхната героична борба и издръжливост и антипатията към Османската империя заради нейната бруталност и жестокост. И възниква силно филелинистично движение, европейската демократична общественост съчувства на гръцкия народ и подпомага неговата справедлива борба, образуват се филелинистични дружества, събират се помощи, изпращат се доброволци. Това оказва влияние върху правителствата за промяна на тяхната политика към събитията в Гърция; второ, и европейските правителства не остават верни на „Свещения съюз“, защото неговите принципи невинаги им „отърват“. Русия няма интерес да се лиши от ролята си на „покровител“ на християнските народи на Балканите. При това тя има силен международноправен аргумент — Османската империя нарушава подписаните по-рано договори между двете страни. Още през лятото на 1821 г. руският посланик в Истанбул Строганов предявява руския ултиматум — да се прекрати преследването на християните, да се изтеглят султанските войски от Дунавските княжества и фанариотските князе на Влахия и Молдова да се заменят с местни владетели. Руско-турските противоречия бързо набират скорост, назрява идеята да се търси решение на Източния въпрос в полза на Русия чрез война с Османската империя. Колебанията в това отношение се прекратяват, след като на руския престол сяда император Николай I през декември 1825 г.

Англия пък не иска да допусне едностранна намеса на Русия в събитията. Подписва се един протокол (април 1826 г.) между двете сили, в смисъл, че те ще съдействат съвместно за умиротворяване на Гърция по пътя на превръщането ѝ в автономно, васално на султана княжество. Една година по-късно, през юли 1827 г. в Лондон се подписва договор между Русия, Англия и Франция: трите държави

установяват консулски отношения с гръцкото правителство и отново предлагат на Портата да се споразумее с ръководителите на гръцкото въстание. Трите сили предлагат: автономия на Гърция при точно определен годишен данък в полза на султанската хазна; ненамеса на османска администрация в местното гръцко самоуправление; право на гърците да изкупят цялата турска собственост на гръцка територия. Следва и предупреждение, че ако султанското правителство в срок от един месец не сключи примирие с гърците, Русия, Англия и Франция ще прибегнат до принудителни мерки. Същевременно в Източното Средиземноморие се появяват английска, френска и руска ескадра, които през октомври 1827 г. нанасят тежко поражение на флотата на Ибрахим паша при Наварин. Въпреки това Портата отхвърля предложенията на европейските сили и продължава военните операции в Гърция.

ОСВОБОЖДЕНИЕ И ПРИЗНАВАНЕ НЕЗАВИСИМОСТТА НА ГЪРЦИЯ

Освобождението на Гърция и създаването на независима гръцка държава се свързва с изхода от Руско-турската война 1828–1829 г. Настъплението на руските войски от север принуждава Портата да изтегли основните си сили от Гърция и да ги съсредоточи на руско-турския фронт. Армията на Ибрахим паша, загубила перспективи за успех, също се евакуира. Възникват предпоставки за нов подем на въстаническото движение и очистване на Гърция от османска войска и османска администрация. При това през лятото на 1829 г. руските войски минават Балкана и завземат Одрин. Портата е принудена да подпише мир, по силата на който се задължава да изпълни Лондонския договор от юли 1827 г. — даване автономия на Гърция като трибутарно княжество.

Гръцкото правителство от своя страна протестира срещу споразуменията на европейските сили, според които Гърция се оставя в положението на васално на Турция княжество. Гръцките държавни органи, дейци и общественост решително се обявяват за пълна независимост на страната. Това искане се подкрепя и от Русия, нанесла поражение на Портата. В крайна сметка Англия е принудена да отстъпи и на 3 февруари 1830 г. в Лондон се подписва договор, който признава независимостта на Гърция, но при монархическа форма на управление. В границите на гръцката държава влизат само Пелопонес, районът на Атина и част от Западна Гърция. Солунско, Тесалия, Епир, о. Крит и други гръцки острови остават под османска власт. Гръцкото население от останалите под османска власт територии и области, в това число югозападния бряг на Мала Азия и Цариград, се оказва едва ли не повече на брой от получилите освобождение и влезли в пределите на гръцката държава гърци.

Гръцкото въстание от 1821–1829 г. се представя като ожесточена безкомпромисна борба на гръцкия народ за неговото освобождение от османска власт и създаване на собствена национална държава. То започва като национална революция, която се превръща във война за независимост, а на моменти придобива елементи и на гражданска

война. Събитието е не само локално гръцко, то раздвижва цялата източна полвина на Балканите — замесват се румънци (Т. Владимирску) българи и други балкански народи. До голямо самостоятелно българско въстание не се стига (обяснение за това се дава на друго място). Събитие от такъв мащаб, естествено, не може да мине без намесата на Европа — демократична и консервативна, Русия и нейните западни партньори и конкуренти.

И всичко свършва с начертаване на ново държавно-териториално и национално-политическо статукво: на политическата карта на Балканите се появяват две нови държави — Сърбия и Гърция, едната автономно княжество, другата независима монархия.

Османската империя показва неспособност да брани своята териториална цялост и прави нова крачка назад. Този път обаче не толкова поради поражения във войни с Европа, колкото поради въстания на сърби и гърци, довели до намеса на външни сили; новосъздаденото статукво няма шанс да се наложи като трайна държавно-териториална и национално-политическа конструкция. Най-малко три са причините за провизорния характер на тази конструкция. Първо, Сърбия и Гърция включват в границите си само част от територията, на която живее съответната нация. Те ще се стремят към обединение на своята нация, сиреч териториално разширение за сметка на Османската империя. Второ, нараства националното самочувствие на българите, което означава поставяне на дневен ред и на българския (а в перспектива и албанския) въпрос. Трето, Балканите, Източното Средиземноморие и Близкият изток са средоточие на разнопосочни интереси на могъщи външни сили, всяка от които има своя източна политика. Както и да се развиват отношенията между тези сили, в крайна сметка потърпевша ще бъде Османската империя. Идва векът на нациите и на национализмите, в които империи, изградени въз основа на господството на едни над други, губят историческа перспектива.

БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ (ДО ИЗТОЧНАТА КРИЗА ОТ 1875–1878 Г.)

1. БАЛКАНСКИТЕ НАЦИОНАЛНИ ДЪРЖАВИ

Балканските национални държави се появяват на историческата сцена през XIX век като рожба на националноосвободителното движение на балканските народи. Те се създават въз основа на народностния принцип, т.е. според правилото „за всяка нация — държава“. Наистина, има опити за изграждане на две държавни организации за една нация (Влахия и Молдова за румънската, Княжество България и Източна Румелия за българската), но те не успяват — националните сили налагат обединение. Само Сърбия и Черна гора се развиват като две сръбски държави, но е необходимо да се отчете обстоятелството, че черногорското население, макар и сръбско по произход, с течение на времето създава свой бит и традиция и започва да се изявява като отделна нация. От балканските национални държави само Гърция започва развитието си като независима държава, а всички други минават през етапа на автономията. Освен това нито една от тях при учредяването си не обединява в границите си цялата нация.

Създаването на балканските национални държави се обуславя не само и не единствено от националноосвободителното движение. Особено важна роля в случая играят великите сили. От съотношението на силите на международната арена, от съответната международна конюнктура най-често зависи както учредяването на отделните държави, така и техният статут, форма на управление, териториален обхват и граници. Всъщност великите сили си присвояват правото да решават балканските проблеми в зависимост от целите на своята политика в Югоизточна Европа и Близкия изток.

Международните договори и актове по балканските проблеми обикновено предписват главното в държавния строй и управление на Балканите (автономия или независимост, териториален обхват и граници, форма на управление и династия и пр.). Важно място в случая заема въпросът за формата на управление. При всички случаи тази форма е монархия. И това е напълно естествено — едри монархии като Русия, Австро-Унгария, Англия, Османската империя и др. могат да

декретират създаването само на монархически държавен строй. Монархията е форма на управление, която позволява изграждането на по-консервативна държавна уредба, от което се оказват еднакво заинтересовани както великите сили, така и консервативните среди в самите балкански страни. За великите сили най-голямо значение придобива въпросът за княжеските престоли, държавните глави и правителства, чрез които всяка от тях осъществява влиянието си. На имотните класи монархията с консервативната си държавна уредба осигурява участието във властта.

Успоредно с монархията на Балканите се появява и републиката, ако не като непосредствена постоянна практика, то поне като опит и стремеж. Външен фактор на балканския републиканизъм са революционните движения в Европа, а негова вътрешна социалнокласова основа — революционно-демократическите сили в балканските страни. Още Ригас Велестинлис предлага създаването на „гръцка република“, която да обедини балканските народи. Развитието на републиканизма по-нататък се свързва с Наполеоновите войни и с установяването на републиканска форма на управление на Йонийските острови от 1800 г. до 1807 г. Републиката се налага и по време на гръцкото въстание от 1821–1829 г. Републиканските идеи се защитават от двете течения, революционно-демократическото и умерено консервативното, очертали се в гръцкото общество в хода на въстанието. Въпреки това републиката като форма на управление в Гърция просъществува кратко. През 1830 г. великите сили декретират монархия, а Гърция приема това решение. Всъщност отказът от републиката става своеобразна цена, с която гърците заплащат независимостта си.

По време на формирането и утвърждаването на първите национални държави на Балканите капиталистическите отношения в този район на света още не са господстващи, но тенденцията на обществено-икономическото развитие явно клони в полза на капиталистическата обществено-икономическа формация. Руши се османската социално-икономическа и държавно-политическа система и се заменя с нова, осъществява се преход към капитализма. От развитието на този процес са заинтересовани не само имотните класи (корабопритежатели, предприемачи, кнезове, войводи, земевладелци, търговци), но и народните маси, селяните, занаятчиите,

интелигенцията. От тази гледнаточка балканските национални държави, макар и да придобиват от време на време абсолютистко деспотични форми, съхраняват в себе си и елементи на освободителна общонародна организация.

Ако се обърнем към конкретната историческа действителност на Балканите, ще видим, че процесът на учредяване и изграждане на балканските национални държави протича в широки хронологични граници и има редица свои особености.

ГЪРЦИЯ

УПРАВЛЕНИЕ НА ЙОАН КАПОДИСТРИЯ (1828–1831)

Като национална държава Гърция се ражда в огъня на гръцкото въстание от 1821–1829 г. Едновременно с освободителната борба срещу Османската империя започва и изграждането на гръцката държава. И веднага възникват остри противоречия и борби в гръцкото общество по проблемите на държавната организация и управлението на страната. Две са главните политически фигури, около които се групират враждуващите сили — Ал. Маврокордато, като представител на богатите и умерено консервативните среди, от една страна, и Теодор Колокотронис, като народен водач и представител на по-радикално демократичните среди на обществото, от друга. И на няколко пъти Гърция изпада в състояние на истинска гражданска война.

Важен момент в началния етап на държавното строителство на Гърция е третото гръцко Национално събрание, заседавало през пролетта на 1827 г. То приема нова конституция, предложена от Ал. Маврокордато: държавата се организира като президентска република със силна изпълнителна власт, законодателната власт се осъществява от Националното събрание, а гражданите се ползват от конституционни права и свободи съгласно конституционната теория и практика от онова врме. По предложение на Колокотронис за президент на републиката е избран йонийският аристократ и бивш руски външен министър Йоан Каподистрия, поканен да дойде в Гърция, за да заеме предложения му пост. Каподистрия пристига през януари 1828 г. в столицата на въстаническа Гърция, градчето Навплион, сърдечно посрещнат от земя за оземляване на селяните — около 65 хиляди земевладелци мюсюлмани, избити или прогонени от Гърция, изоставят близо една трета от обработваемата гръцка земя. Имениятa са оплячкосани и разграбени, но Епидавърската конституция ги обявява за „национална“ собственост. Впоследствие режимът на Каподистрия потвърждава това решение, като оставя селяните в положение на изполичари и данъкоплатци вече в полза на държавата.

Освен това голяма част от земята е в имения на гръцки земевладелци аристократи, които упражняват властта, а пък нямат интерес от преразпределение на земята. Режимът на Каподистрия е русофилски, което допада на мнозинството от гръцкия народ, но само това не стига за успокояване и умиротворяване на гръцкото общество. На гръцката политическа сцена по това време вече действат различни политически дейци и сили, които водят борба за властта и подкопават устоите на президентския режим. Очертават се контурите и на първите политически партии в страната, които се отграничават помежду си главно по външнополитически признак — руска, английска, френска. Като водач на русофилите се представя популярният Колокотронис. В този лагер е и самият президент Каподистрия, но своя партия той не може да създаде, нито пък има собствена социална база, на която да се опре. Англофилската партия обединява богатата част на гръцкото общество начело с Ал. Маврокордато. Нейни привърженици са много интелектуалци и способни администратори. Тя е малка, но сплотена партия, противник на режима. Между двата полюса (русофили — англофили) е френската партия начело с Йоан Колетис. Тя е по-многобройна от английската и също се противопоставя на президентската диктатура.

Всичко това съответства на международното положение на възникващата гръцка държава — Гърция е под опеката едновременно на трите велики сили (Русия, Англия и Франция). През септември 1827 г. в гръцки води се установяват една английска, една руска и една френска ескадра. Една година по-късно, в края на август 1828 г. в Пелопонес дебаркира контингент френски войски от 3 хиляди души. Резиденция в Гърция имат трима чужди адмирали, командни постове в гръцката армия заемат чужденци, тях ги има и в гръцката държавна администрация. Историографията обикновено оценява това положение с отрицателен знак — користни интереси, имперска политика, чужда намеса и пр.

И това е вярно, но вярно е и това, че Гърция сама не би могла да победи Османската империя и да се организира като национална държава. Нещо повече, и след оттеглянето на османците от част от гръцките земи гърците показват слаби държавотворчески способности, та се налага чужда намеса в учредяването и организацията на тяхната държава. Президентският режим на Каподистрия също не става

обединителна сила в гръцкото общество. Напротив, от този режим са недоволни кажи-речи всички: едни заради това, че не получават земя, други заради проруския външнополитически курс на президента, трети заради едноличната президентска диктатура. Самият Панелениум, назначен от президента, се оказва недостатъчно послушен. Възниква силна опозиция, базирана на остров Идра, която се опълчва срещу президентския режим под лозунга за конституция. На всичко отгоре президентът влиза в остър конфликт с рода на водача на маниотите Петро бей Мавромихалис и плаща с живота си — на 6 октомври 1831 г. двама членове на този род го убиват.

БАВАРОКРАТИЯ (1833–1843)

След смъртта на Й. Каподистрия Гърция изпада в положение на безвластие, междуособици, анархия, близка до гражданска война: в избраната Временна управителна комисия от трима души (Августин Каподистрия, брат на убития президент, Т. Колокотронис и Й. Колетис) настъпва разкол — Колетис срещу другите двама. Свиканото Национално събрание също се разцепва — привърженици на Колетис и привърженици на другите двама. Избухват военни стълкновения, през април 1832 г. Августин Каподистрия е принуден да бяга към остров Корфу, една част от страната е под контрола на Колокотронис с неговите поддръжници, друга част — под контрола на Колетис и неговите сили.

В същото време Англия, Франция и Русия търсят избраник за гръцкия престол. За такъв още приживе на Й. Каподистрия те определят Леополд Сакс Кобургготски (протокол на трите сили от 3.И. 1830 г.). Недоволен от териториалния обхват на гръцката държава, той обаче отказва да заеме гръцкия престол. Следват нови пазарлъци, които завършват с договор от 7 май 1832 г.: за крал на Гърция се определя 17-годишният Отон, син на баварския крал, който до навършване на пълнолетието си да управлява чрез регентство. По силата на този договор Гърция следва да приеме 3500 баварски войници на своя територия и на издръжка от гръцкия бюджет, които да заместят френските войски в страната. Срещу обезщетение от 12 млн. франка Портата се задължава да отстъпи на Гърция владенията си на юг от линията Волос — Арта. Гърция пък получава заем от 60 млн. франка за посрещане на своите държавни нужди, в това число и за изплащане на предвиденото обезщетение на Портата.

Малолетният крал Отон I пристига в Гърция в началото на февруари 1833 г. заедно с назначеното от баща му регентство и придружаващите го баварски войници и офицери. Първа фигура в регентството и същевременно в политическия живот на Гърция става граф Армансберг. Висшите държавни длъжности в страната се заемат от баварци, назначавани от регентството, въвежда се немският език в гръцката администрация, баварски офицери обучават гръцката армия, баварският военен контингент установява „ред“ чрез усмиряване на

селяните и преследване на „размирниците“. Това управление гърците с право наричат „ксенократия“ (управление на чужденци) или още по-точно — „баварократия“ (баварско управление).

Това управление също трудно се справя с положението в Гърция. Хиляди хора търсят места за заселване и земя за обработване, гръцкият износ далеч не покрива разходите по вноса, външнотърговският баланс е пасивен, държавата има дългове, 60-милионният заем не стига, а и вътрешнополитическата криза и борбата за власт не стихват. Баварократията предизвиква всеобщо недоволство, а Колокотронис застава начело на подготовката за преврат, но е заловен и осъден на смърт, след което присъдата му се заменя с 20-годишен затвор. В Пелопонес започва въстание срещу регентството, но и то е потушено. Опозицията обаче се разширява. Нейното основно искане и сега е искането за конституция, респ. за установяване на парламентарно управление в страната.

И все пак баварократията постига определен напредък в управлението на гръцката държава. Още през 1833 г. Гърция е разделена на 10 провинции (номархии), които от своя страна се делят на окръзи (епархии) и околии (деми) начело с назначавани от централната власт управители. Създават се освен това редовни съдилища — околийски, военни, апелативни и върховен съд, а съдопроизводството се основава на римското право. Определено решение получава и църковният въпрос — гръцката църква се отделя от Цариградската патриаршия, кралят назначава петчленен синод като орган за нейното управление, а манастирите с по-малко от 6 монаси се закриват. Прокарва се и закон за оземляване на селяни, предимно бивши участници в гръцката революция, но прилагането му се протака с години и е свързано с много злоупотреби. Дори до 60-те години на XIX век гръцката държава владее 35% от обработваемата земя, само 16% от земеделските семейства са собственици на земите, които обработват. Селяните плащат данък десятък на държавата и 30% от реколтата си в полза на поземления собственик, ако те самите не са собственици.

През 1835 г. крал Отон I навършва пълнолетие и поема властта в свои ръце. Първият регент граф Армансберг става председател на Министерския съвет и получава титлата държавен канцлер. Издава се същевременно прокламация с обещания за реформи, а Колокотронис е

амнистиран и пуснат на свобода. По-нататък следват създаване на Държавен съвет, в който се включват най-активните опозиционни водачи, в това число и Колокотронис, преместване на столицата в Атина, женитба на краля, откриване на Атинския университет и т.н. През 1837 г. кралят се освобождава от граф Армансберг и започва да управлява с кралски кабинети, съставени от баварци и гърци. В управлението на страната се включват лица без особено политическо влияние, докато водачите на политическите партии са изпратени като дипломати в чужбина — Маврокордато в Лондон, Колетис в Париж, Андреас Метаксас (водач на руската партия след смъртта на Колокотронис) в Мадрид. През 1838 г. баварският военен контингент напуска гръцка територия — остават само група офицери с високи чинове за обучение и командване на гръцката войска.

Режимът обаче не променя своята същност — Гърция си остава абсолютна монархия с централистично-абсолютистки държавен апарат, командни позиции в който държат чужденци. Освен това има редица трудни нерешени проблеми — оземляване на селяните, модернизация на данъчната система, подобряване на финансите, постигане на вътрешна стабилност и пр. Три са главните теми, които в края на 30-те и началото на 40-те години все по-настойчиво започват да занимават гръцкото общество: първо, премахване на баварократията и „гърцизиране“ на държавата, нейната администрация и въоръжена сила; второ, приемане на конституция и ограничаване на монархическия абсолютизъм, т.е. преход към парламентарно управление на страната; трето, активизиране на външната политика, завършване на националното освобождение на гърците и териториално разширение на гръцката държава.

В целия сложен комплекс от проблеми на държавното строителство централно място заема въпросът за конституция и либерализация на обществено-политическия живот. И ако през втората половина на 30-те години „гърцизирането“ на държавната администрация все пак започва (изтегляне на баварските войски, създаване на Държавен съвет и правителства, доминирани от гърци), то въпросът за конституция е още на мъртва точка — режимът не иска и да чуе за подобно нещо.

Следователно решаването на този въпрос не може да се постигне по пътя на легитимната политическа борба, необходимо е някакво

насилие — преврат, въстание, революция? Още по-немислимо е постигане на териториално разширение на Гърция за сметка на Османската империя по мирен начин. Следователно трябва да се води война.

КОНСТИТУЦИЯ ОТ 1844 Г. И РАЗВИТИЕ НА ГРЪЦКАТА ДЪРЖАВА ДО НАЧАЛОТО НА 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Към началото на 40-те години абсолютната монархия на Отон I бързо се изчерпва. След оттеглянето на баварските войски нейният репресивен апарат отслабва. В същото време нараства влиянието на опозицията, която чрез своите печатни органи разширява критиката си срещу режима. На нейна страна минават много гръцки офицери и бивши участници във въстанието от 1821 г. Постига се при това единодействие между политическите партии, които започват да действат като трипартийна коалиция. Английската и френската партия се изказват за трансформирането на монархията от абсолютна в конституционна при оставане на династия на Отон на гръцкия престол, а руската — за заменяне на католика Отон с православен крал. Англия и Франция от своя страна също оттеглят подкрепата си за абсолютизма на Отон. Русия е по-резервирана, но това няма особено значение. По-голямо значение в случая имат финансовите трудности на страната: външните дългове нарастват, великите сили налагат ограничения в бюджета, особено в частта за военни разходи, а ответните мерки на краля (отпращане на баварските офицери, уволняване на част от гръцките офицери и намаляване на заплатите на оставащите на военна служба) още повече влошават политическото положение на режима.

В такава обстановка на 2 срещу 3 септември 1843 г. в Атина се извършва преврат: части на атинския гарнизон обграждат кралския дворец; народът масово се присъединява към движението. Навсякъде се произнасят лозунги за конституция; изплашеният крал е принуден да отстъпи; свиква се Държавният съвет, назначава се ново правителство и се обявява, че ще следват избори за Национално събрание, което да приеме конституция на страната.

След този акт политическият живот в Гърция се активизира, има пълна свобода на действие на политическите партии и техните печатни органи, а новото правителство известно време се радва на обща подкрепа. През септември 1843 г. се произвеждат избори за Национално събрание в състав от 260 депутати, в това число 40 души от Тесалия, Епир, Македония и островите Крит и Самос — територии, намиращи се в пределите на Османската империя. Най-силни позиции

в Националното събрание има френската партия на Колетис (100 депутати), следвана от руската (80 депутати) и английската (50 депутати). Това Национално събрание изработва и приема отдавна чаканата конституция, публикувана на 30 март 1844 г.

Гръцката конституция от 1844 г. има за образец френската конституция на Юлската монархия от 1830 г. Съгласно тази конституция Гърция става конституционна монархия. Законодателната власт в страната принадлежи на краля и на парламента. Последният се състои от две камари, Камара на депутатите и Сенат. Долната камара се състои от 126 депутати, избирани от граждани, навършили 25-годишна възраст и имащи определен имот или упражняващи независима професия. Горната камара се състои от сенатори с най-малко 40-годишна възраст, назначавани от краля. Изпълнителната власт принадлежи на краля, която той упражнява чрез правителство, отговорно както пред него, така и пред парламента. Законодателната власт се осъществява от несменяеми съдии, назначени от краля. Гражданите са равни пред законите и имат съответни права и свободи. Кралят е глава на държавата, главнокомандващ армията, назначава и сменя държавни служители, помилва осъдени, одобрява или не законите, неговата личност е свещена и неприкосновена. Както се вижда, всичко зависи от монарха, а той от никого.

След прокламирането на конституцията следват парламентарни избори и съставяне на правителство начело с Метаксас и Колетис, водачи съответно на руската и френската партия, докато Маврокордато с неговата проанглийска партия остава в опозиция. През следващата 1845 г. Колетис сам съставя правителство на профренската партия, всестранно подкрепян от краля.

Установява се всъщност авторитарна диктаторска власт на Отон — Колетис, която малко държи сметка за конституцията. Монархията само от формална гледна точка е конституционна, сиреч ограничена, а в действителност си остава абсолютна. След внезапната смърт на Колетис (1847 г.) кралят често сменя правителствата и упражнява властта си напълно в духа на монархически абсолютизъм. Политическата нестабилност се запазва, нараства политическата раздробеност на партийнопо-литическите сили, в държавното строителство на Гърция настъпва период на своеобразна стагнация, която ще се наруши чак в началото на 60-те години. От 1844 г. насетне

гърците малко се занимават с вътрешнополитическото развитие на държавата си и нейната модернизация — главно поприще на тяхната мисъл и дейност става националният въпрос.

Разрушаването на Османската империя и подялбата на нейното балканско наследство поставят на дневен ред въпроса за териториалния обхват на балканските национални държави. Нито една от тях при учредяването си не обединява в своите граници цялата нация, т.е. принципът „за всяка нация — държава“ се спазва, но без да се постига поне приблизително съвпадение между нация, територия и държава (идеално съвпадение между впрочем е и невъзможно, понеже населението на някои области на Балканите е смесено). Османската империя продължава да господства над значителни балкански територии, за които претенции имат вече учредените балкански национални държави (Гърция, Сърбия, Черна гора, Румъния) или такива, които в бъдеще ще се учредяват (България, Албания). Тъкмо довършването на националноосвободителното дело и осъществяването на националното обединение стават главна мисия на отделните балкански национални държави. И те започват да въздействат върху националноосвободителното движение на още несвободните народи, като се стремят да изиграят ролята на освободители и обединители. Възникващите балкански национални държави, също както и националноосвободителното движение на отделните народи, не са в състояние, всяка поотделно, да победят Османската империя (особено след създаването на редовна османска армия) и да осигурят освобождението на „брата роб“ при справедлива подялба на чуждото наследство. Остава перспективата да се обединят усилията на националноосвободителното движение и балканските държави в един освободителен съюз. В балканските национални държави обаче пускат корени и се развиват противоположни и взаимно изключващи се концепции за решаване на балканските проблеми, което пречи за реализирането на тази перспектива. Гърция най-напред пристъпва към формулиране на своя национална програма, в основата на която заляга великодържавната идея. Още Ригас Велестинлис в края на XVIII век предлага създаването на една „Гръцка република“ върху развалините на Османската империя, която да включва в пределите си Средиземноморието, Мала Азия, почти целия Балкански полуостров, в това число Влахия и Молдова, до реките Сава и Уна на северозапад.

Макар и да говори за свобода и равенство на Балканите и да апелира за единство и солидарност в борбата срещу османското господство, Ригас е за хегемония на гръцката нация в бъдещата негова република. Той публикува и карта на Гърция и нейните острови, с една част от нейните многобройни колонии в Европа и Мала Азия, която става програма на панелинизма.

Тази програма получава своето по-нататъшно развитие през 40-те години на XIX век. Налага се т.нар. Мегали идея, която обосновава правото на съществуване на голяма гръцка държава, наследник на някогашната Византийска империя, на мястото на пропадащата Османска империя. Един от най-видните радетели на панелинизма от онова време е Й. Колетис. В разпалена реч в гръцкия парламент на 15 януари 1844 г. той заявява: „Кралство Гърция не е цяла Гърция, а само една нейна част — най-малката и най-бедната част на Гърция. Грък е не само този, който живее в кралството, но и този, който живее в Янина, Солун, Серес, Одрин, Цариград, Трапезунд, Крит, Самос… Има два центъра на елинизма — Атина и Цариград. Атина е само столица на кралството. Константинопол е голямата столица, градът, блянът и надеждите на всички елини.“ Поставяйки си като първостепенна задача освобождението на гърците и обединението им в една държава, гръцките правителства от 1844–1845 г. насетне разгръщат активна панелинистична пропаганда. Гръцката външна политика почива върху искането за създаване на Велика Гърция. В унисон с тази политика в гръцкия парламент участват и представители на населението от области под османска власт. Създават се освен това различни организации на гръцка територия и сред гърците извън кралството, развива се широка пропаганда в духа на гръцката Мегали идея, никнат „етерии“, подготвят се въстания, изпращат се чети и пр.

Историографията обикновено обявява гръцката Мегали идея за буржоазна великодържавна идеология и програма. Истината е, че гръцкото общество единодушно застава зад тази идеология и програма и се екзалтира от нея. Доколкото има противоречия или дебати, то те са не по въпроса за крайните й цели, а по въпроса за пътищата и средствата за тяхното Достигане. Управляващите среди в Гърция, а и на Балканите изобщо, всички политически партии и водачи, различни отговорни и неотговорни фактори, съсловия и професии смятат териториалното разширение на своята държава едва ли не като

магическо средство, което автоматически ще доведе до всеобщ просперитет и разрешаване на всички проблеми на обществото. Великодържавието става национален комплекс, който колкото обединява (всяка нация поотделно), още повече разединява и противопоставя (народите и държавите една на друга).

Гръцката Мегали идея безусловно и категорично противопоставя Гърция най-напред на Османската империя. Портата протестира против участието на депутати от нейните предели в гръцкия парламент и подсилва военните си активи в Тесалия и Епир, за да ги защитава от гръцки нападения. Отношенията дотолкова се изострят, че се стига до репресивни мерки срещу гърците на османска територия и дори до скъсване на дипломатическите отношения между Цариград и Атина (1847 г.).

По-нататък следва влошаване на отношенията с Англия. Няколко са причините за това: първо, през средата и втората половина на 40-те години се засилва влиянието на Франция в Гърция. Проводник на профренската гръцка политика е самият Колетис — бивш посланик в Париж и кръстник на Мегали идея. От това е недоволна Англия; второ, английската политика е за запазване на целостта на Османската империя, следователно гръцката Мегали идея има не само антиосманска, но и антианглийска насоченост. Налице е в този пункт и сериозно разминаване между Лондон и Париж — Франция води борба за Алжир и други османски провинции, поради което е по-благосклонна към гръцките претенции, докато Англия е твърдо на страната на Портата; трето, от 1815 г. Англия владее Йонийските острови, към чиято съдба Гърция съвсем не е безразлична. През 1848–1849 г. там избухват локални въстания, след потушаването на които англичаните въвеждат военно положение, създават военен съд и произнасят смъртни присъди. Освен това Англия иска да присъедини към групата Йонийски острови под своя власт още два малки острова (Серви и Сапиенца), а Гърция е против, като доказва, че в миналото те не са били венециански, а османски, следователно сега трябва да са част от гръцката територия. Възникват остри спорове и по незначителни поводи — накърнени права на английски поданици на гръцка територия, ограбване на йонийски лодки до брегове на Гърция и пр.

В крайна сметка отношенията се затягат и през пролетта на 1850 г. Англия пристъпва към брутална блокада на Гърция: английска ескадра акостира в пристанището на Пирея; няколко гръцки търговски кораба са задържани като залог. Англо-гръцкият конфликт обаче излиза на международна сцена — другите две протекторки на Гърция — Русия и Франция — се обявяват против блокадата и отправят протестни ноти до Форин офис. Започват преговори за решаване на споровете, а Англия вдига блокадата. Макар и да показва готовност за приемане на английските искания, Гърция не капитулира, а това издига престижа на крал Отон I и неговото правителство — сега общественото мнение започва да клони към Русия: тя единствена от трите сили протектори води политика на разрушаване на Османската империя, следователно работи в една посока с целите на гръцката Мегали идея; руската дипломация въздейства върху Цариградската патриаршия да приеме отделянето на гръцката църква, в резултат на което се постига окончателното уреждане на гръцкия църковен въпрос (1852 г.). И кралството постепенно се преориентира от профренски към проруски курс на своята външна политика.

Това особено отчетливо се проявява по време на Кримската война. Гръцкото правителство смята, че настъпва момент да се реализира с помощта на Русия ако не изцяло, то поне една част от великогръцката национална доктрина. И на територията на кралството се организират чети начело с офицери от гръцката армия, които се прехвърлят в Епир, Тесалия и Македония, области, които на първо време Атина мисли да присъедини към гръцката територия. През зимата на 1853–1854 г. там действат гръцки отряди, чиято численост достига до около 7 хиляди души. И избухва въстаническо движение, получило най-широк размер в Южен Епир и района на Арта.

На тази гръцка активност, естествено, първа реагира Портата — ултиматум Гърция да спре подкрепата си за въстаниците, прогонване на гръцки поданици от пределите на империята, изпращане на войски за разбиване на гръцките отряди и въстанически сили. Към усилията на Портата се присъединяват европейските противници на Русия: Австрия настоява Русия да прекрати поддръжката си за Гърция, а Англия да вземе мерки за потушаване на въстаническото движение; Англия и Франция — ултиматум гръцкото правителство да прекрати подкрепата си за въстаническите действия, преследване на гръцки

кораби, пренасящи оръжие за въстаниците, стоварване на английски и френски войски в пристанището на Пирея и окупация на част от гръцката територия. Крайният резултат от всичко това е вече предопределен — Гърция се подчинява, Русия търпи поражение, а въстаническото движение в Епир, Тесалия и Южна Македония заглъхва, нищо от Мегали идеята още не може да се реализира, на гръцка територия остават англо-френски окупационни войски, а след тяхното изтегляне (1857 г.) там остава да действа до 1859 г. една англо-френска контролна комисия.

ДЕТРОНИРАНЕ НА КРАЛ ОТОН I. „КОРОНОВАНА ДЕМОКРАЦИЯ“

Едноличната власт създава много неудобства за тези, които я упражняват — упреците за всички неблагополучия на страната се стоварват само върху тях. Така става и в Гърция — за неуспехите по реализирането на Мегали идеята цялата вина се стоварва върху короната. Крал Отон I е принуден от обстоятелствата да мирува, но въпреки това широки кръгове на гръцката общественост го обвиняват в пасивност, нерешителност и некадърност — националистическите среди са нетърпеливи и искат резултатна активност.

Освен това след Кримската война Гърция е в началото на икономически подем — нараства флотата, увеличава се търговският обмен, богати гърци от пределите на Османската империя влагат капитали в кралството, нараства производството, увеличава се броят на населението (през 1839 г. населението на Кралство Гърция възлиза на 823 хиляди и 773 души, а през 1861 г. — на 1 милион 96 хиляди и 810 души). Заедно с това в политическия живот на страната влиза ново поколение политически лидери и авторитети, които настояват за промени в държавно-политическата система. Става дума всъщност за действително ограничаване на кралската власт, а защо не и за смяна на династията, още повече че крал Отон остава без потомство.

И напрежението започва да расте, като през 1861–1862 г. достига до степен на въоръжени сблъсъци: септември 1861 г. — неуспешен атентат срещу кралицата; февруари 1862 г. — въстание в Навплиои; октомври с.г. — въстание в Артския залив, Патрас и Месолонгион, към което се присъединяват гражданите на Атина, в това число и атинският гарнизон. Движението завършва с победа, кралят е отпратен за Бавария, а в Гърция се съставят регентство и ново правителство. Новите актьори на политическата сцена сега са Димитриос Вулгарис, Константин Канарис, Венизелос Руфос (регенти) и Епаминондас Делигеоргис, Тразивулос Заимис, Александър Кумундурос (правителство). Канарис, Вулгарис, Заимис, Делигеоргис са водачи на безформени партийни групировки, които вече не се отграничават по външнополитически признак както през 30-те и 40-те години.

Веднага след прогонването на Отон Гърция пристъпва към преуреждане на своя държавен статут: избиране на ново Национално

събрание, изработване и приемане на нова конституция, настаняване на нов крал на гръцкия престол. През март 1864 г. Националното събрание гласува конституцията, изработена по образеца на тогавашната белгийска конституция — държавата е конституционна монархия при върховния суверенитет на народа, законодателната власт се осъществява от еднокамарно Национално събрание, избирателни права имат мъжете, навършили 21 — годишна възраст и притежаващи определено имущество, изпълнителната власт принадлежи на краля, която той упражнява чрез парламентарно правителство, кралските разпореждания стават валидни само след приподписването им от съответния министър, гражданите се ползват с общопризнатите по онова време права и свободи.

Междувременно се водят преговори за избор на нов крал. Короната последователно се предлага на няколко князе от дребни кралски фамилии в Европа, като същевременно се иска присъединяване на Йонийските острови към Гърция. В крайна сметка на гръцкия престол е избран принц от датския кралски дом, който през октомври 1863 г. пристига в Атина и се коронясва под името Георг I. Новият крал всъщност е английски кандидат и още преди да заеме гръцкия престол, уговаря връщането на Йонийските острови на Гърция — това е цената, която Англия плаща, за да има начело на Гърция свой човек.

Крал Георг I пристига в Гърция на 18-годишна възраст, придружен от своя съветник, датския граф Спонек. Неговото управление съществено се различава както от баварократията, така и от „ограничената“ монархия на Отон I — новият крал не надвишава прерогативите, които има според конституцията от 1864 п, а режима му гърците определят като „коронована демокрация“. Кралският абсолютизъм като етап в развитието на гръцката държавност остава в историята, Гърция влиза в етап на преход към парламентарно управление.

Новияй крал е протестант, но приема престолонаследникът да бъде източноправославен. През 1866 г. се жени за руската княгиня Олга, а през 1868 г. му се ражда син, който получава името Константин и ще наследи гръцкия трон.

Политическият живот в Гърция след династичната промяна от 1863–1864 г. съществено не се променя — нови са само политическите

играчи. Правят се избори, съставят се разни изборни коалиции, налице е постоянна административна вртележка — чиновниците се сменят при всяка смяна на правителствата и министрите, а те, правителствата, се сменят често — за времето от 1864 до 1880 г. се произвеждат 9 пъти парламентарни избори и се изреждат 31 правителства.

През първата половина на 60-те години на XIX век Гърция постига и първия си успех по линия на териториалното разширение на гръцката национална държава. През октомври 1863 г. парламентът на йонийските гърци приема решение за присъединяване на Йонийските острови към кралството. След дълги преговори в края на март 1864 г. бива подписан договор, с който се урежда този въпрос: островите се предават на Гърция, като два от тях, Корфу и Паксос, се неутрализират; Гърция поема ангажимент да плаща пенсии и обезщетения на работилите там английски чиновници; остават в сила договорите, които Англия е сключила от името на Йонийските острови, запазват се привилегиите на католиците на островите, от които се ползват дотогава. Английските войски разрушават съществуващите укрепления и напускат островите, а йонийските депутати влизат в гръцкия парламент, който прокламира единството на елините от цял свят.

Това, разбира се, съвсем не задоволява гърците, понеже тяхната Мегали идея има предвид много повече — Крит, Тесалия, Епир, Македония, Цариград, Мала Азия, Черноморието, Тракия и пр. През 60-те години на XIX век на първо място излиза въпросът за присъединяване на о. Крит към кралството, тъй като критските гърци често се бунтуват срещу османското господство на острова. Положението там постоянно е неспокойно. През 1821 г. критските гърци въстават, но са усмирени от египетския васал на султана Мехмед Али. По споразумение между султана и пашата островът се включва в състава на египетския пашалък. През 1840 г. султанът си възвръща „правата“ над него. През средата на XIX век Крит има около 160 хиляди жители, една трета от които са мюсюлмани. Критските гърци са за еносис (присъединяване към Гърция), гръцкото обществено мнение — също, но критските мюсюлмани — не. През 1866 г. за пореден път гърците от острова въстават. Те отправят петиция до Портата с искане за реформи и разширяване на правата им, а когато тази петиция се отхвърля — свикват свое Национално събрание и

провъзгласяват присъединяването на острова към Гърция. Гръцкото правителство пряко не се намесва, като обявява „неутралитет“, но в действителност с всички възможни средства подпомага Критското въстание: образуване на комитети за събиране на помощи в пари и оръжие, изпращане на доброволци и офицери от гръцката армия за военно ръководство на въстанието, пренасяне на боеприпаси и храни с гръцки кораби и пр. Освен това гръцкото правителство прави опит да предизвика въстание в Епир, Тесалия и Македония и по този начин да отклони силите на Османската империя от о. Крит.

И този път Гърция не постига целите си — всичко се повтаря както по времето на Кримската война: Портата отправя ултиматум Гърция да прекрати подкрепата си за Критското въстание, великите сили са на страната на султана, а британският флот влиза в пристанището на Пирея. До открита гръцко-турска война не се стига, Гърция се подчинява на външния натиск и прекратява помощта си за въстанието, след тригодишни тежки борби критските гърци слагат оръжие, а Портата обещава да дари поданиците си от острова с „Органически устав“.

Гръцката Мегали идея противопоставя Гърция не само на Портата и силите, които през средата на XIX век държат за целостта на Османската империя. Тя противопоставя гърците и на повечето балкански нации, имащи или още не свои национални държави. На основата на тази идея се ражда гръцкият мегаломански национален стереотип, който съдържа в себе си самочувствието за превъзходство над „другите“ — Гърция е страна с минало величие, пряк наследник на древна Елада и средновековна Византия, тя първа става независима държава на Балканите и първа формулира своята национална доктрина и пр. Следва в случая да се отбележи, че в този гръцки национален стереотип непрекъснато присъстват два компонента: османският фактор като обект на политиката, опасност и конкуренция, от една страна, и славянският фактор като претендент за османското наследство или част от него, от друга. И съвсем естествено отношенията както с Османската империя, така и с балканските национални държави и нации са по-скоро негативни, отколкото позитивни.

СЪРБИЯ

УПРАВЛЕНИЕ НА КНЯЗ МИЛОШ (1830–1839)

Изграждането на сръбската национална държава започва едновременно с освободителната борба на сръбския народ, по време на сръбските въстания от началото на XIX век, но не завършва нито до 1813 г., нито до 1830 п, а се развива и усъвършенства по-нататък. Това развитие и усъвършенстване продължава да се определя от външни и вътрешни постоянно действащи фактори: международни договори и споразумения, регламентиращи държавно-политическия статут на Сърбия; развитие на държавноправната теория и практика в света; съотношение на силите между различни концепции на държавно строителство вътре в страната. Първият международен договор, който регламентира държавно-политическия статут на Сърбия, е Одринският мир от 1829 г. и последвалият го султански хатишериф от 1830 г.: Сърбия е автономно, трибутарно княжество; тя е в териториалния обхват от 1813 г., т.е. 12-те нахии на бившия Белградски пашалък, към който се прибавят още 6 нахии от други пашалъци в източна посока, влизали в нейните предели по време на Първото сръбско въстание; нейната зависимост към Османската империя се изразява в плащането на един данък в размер на 2 млн. и 300 хил. гроша годишно; Портата запазва правото си да държи свои гарнизони в 6 сръбски града — Белград, Шабац, Смедерево, Ужице, Соко и Кладово, където още могат да живеят турци.

Във всяко друго отношение Сърбия става самостоятелна държава: самоуправляваща се монархия начело с наследствен княз и собствени държавни институции (войска, съдилища, църква, болници, печатници, пощенска служба, дипломатически представителства в други страни и пр.), в работата на които турските власти вече не могат да се месят. Всъщност от формална държавноправна гледна точка султанът делегира на Милош като наследствен княз правата си да управлява Сърбия.

Одринският мир от 1829 г., разбира се, не решава всички въпроси на Сърбия. Първото нещо, което предстои да се осъществи, е връщането на 6-те нахии. Предвижда се създаването на смесена руско-турска комисия, която да се заеме с този въпрос. За допълнително решаване е оставен и сръбският църковен въпрос — предстои сключването на отделен договор, който да регулира отношенията между сръбската църква и Цариградската патриаршия. Дори и наследственото право на Милош на сръбския княжески престол не е узаконено — специален султански берат трябва да потвърди това право.

Сърбия приема новия си държавноправен статут с въодушевление. Султанският хатишериф от 1830 г. е прочетен пред многохиляден народ в Белград под звуците на църковна камбана. На сградите е поставен сръбски герб, сърбите празнува своето освобождение, а Милош е на върха на своята мощ и слава. И с право, защото за кратко време под негово ръководство Сърбия прави грамадна крачка напред в много направления. Главната грижа и след 1830 г. остават отношенията със „сръбските“ турци и Портата. Под натиска на сръбските власти, които прибягват до насилствени мерки, сръбските села са очистени от мюсюлманско население. Остават неизселени само две мюсюлмански села в югозападната част на страната. Спахилъците са премахнати, спахиите напускат Сърбия, а земите им минават в ръцете на сръбските селяни (чрез покупко-продажба или чрез заграбване). През 1834 г. това преразпределение на земята е узаконено, селянинът получава своята „бащина“ като свободно и независимо имение, спахийските аграрноправни отношения окончателно отиват в историята.

През 1835 г. и 1836 г. влизат в сила закони, които гарантират общинската селска собственост върху гори и пасбища срещу присвояването им от частни лица. Запазват се и по-нататък десятъкът като данък в полза на държавата и задължението кулук — безплатна работа на селяните при прокарване на пътища, строеж на мостове и обществени сгради, както и в имения на Милош и други първенци.

Следващият голям успех на Милошева Сърбия е освобождението на въпросните 6 нахии. Може във връзка с това да се отбележи, че Милош предлага Сърбия да вземе участие в Руско-турската война от 1828–1829 г. на страната на Русия, след което да получи Ниш и Видин.

Руското военно и политическо ръководство не приема тези сръбски внушения. След сключването на Одринския мир е образувана руско-турска гранична комисия, която изработва карта за разграничаване и предаване на спорните територии на Сърбия. Портата обаче не бърза, а Милош проявява нетърпение. През есента на 1832 г. във въпросните Тимошки и Моравски нахии избухват въстания, инсценирани и подпомагани от Сърбия. Няколко хиляди бойци от сръбската народна войска идват на помощ на разбунените селяни в този район. В крайна сметка една руско-турска комисия осъществява разграничаването, в резултат на което територията на Сърбия се разширява на изток — новоприсъединените нахии съставляват една трета от общата територия на Сърбия. Следва нов султански хатишериф (1833), който узаконява извършените териториални промени. Веднага след това се пристъпва към премахване на тимарско-спахийската система и в новоприсъединените територии.

Голям успех на Сърбия от онова време е решаването на сръбския църковен въпрос: през 1832 г. сръбската православна църква добива свое независимо вътрешно устройство начело с Белградската митрополия. Сърбия извоюва освен това пълна митническа независимост. През 1831 г. започва работа Държавна печатница и от началото на 1834 г. Сърбия има свой официален вестник — „Новине српске“, от Пречанските краища идва интелигенция, развива се просвета, основана е санитарно-медицинска служба, отворена е аптека и т.н.

Макар и неграмотен и простоват, с поведение на турски паша, Милош разбира ролята на образованите люде в изграждането на държавата. По негово време Сърбия прави първите крачки на своето културно-просветно издигане — през 1839 г. в княжеството вече функционират повече от 70 първоначални училища, няколко лицея, една „велика школа“ и една семинария, а в Нови Сад, на австрийска територия, от 1827 г. работи културно-просветно дружество „Матица српска“.

Но като всяко управление и това на Милош не жъне само успехи, а има и много негативни характеристики и минуси. Главният минус е в липсата на основен закон, разграничаващ и регламентиращ правомощията и функциите на държавните органи и власти, в едноличната власт, тиранията и абсолютизма на Милош.

Султанският хатишериф от 1830 г. предписва сръбският княз да управлява с помощта на един несменяем съвет от сръбски първенци (старейшини). Милош обаче не желае да дели властта с никого и не бърза да създава такъв съвет. Неговото разбиране е, че и да се създаде и когато се създаде подобен съвет, той трябва да има само административни, но не и законодателни и политически функции. Князът създава една „законодателна комисия“ от хора непрофесионалисти, а и се меси в нейната работа. През 1834 г. са създадени и 5 попечителства (министерства), но попечителите получават административни функции, а Милош продължава да управлява с наредби, укази и наставления. Сърбия получава и ново административно деление — нахиите изчезват и са образувани околии, окръзи и области (сердарства). Заедно с това изчезват кнезовете — единствено Милош е кнез, но вече се титулува княз. Всъщност осъществява се централизация на властта, местните управи са напълно подчинени на Милош и зависими от него, тяхната задача е само да се грижат за поддържането на реда в съответните райони.

Администрацията на Княжество Сърбия по времето но Милош още е незначителна — 672 души през 1839 г., от които 201 в полицията, всички кой повече, кой по-малко корумпирани. На върха на пирамидата е самият княз, за кратко време натрупал огромно състояние: собственост върху част от конфискуваните земи на прогонени мюсюлмани, ангариен труд на селяните в имения му, огромни стада свине, монопол върху износа на животни и продажбата на сол, присвояване на приходи от данъци, такси и мита плюс големи имения и 17 села във Влахия.

БОРБА ЗА КОНСТИТУЦИЯ

И след 1830 г. Сърбия си остава селска страна с преобладаващо дребностоко-во селско стопанство. Главен отрасъл на народното стопанство продължава да е скотовъдството, преди всичко отглеждането на свине. И земеделието, и скотовъдството са на твърде ниско ниво. Премахването на тимарско-спахийската система и развитието на стоково-паричните отношения водят към разпадане на патриархалната задруга, разслояване и диференциация на сръбското общество. Появяват се богати хора — търговци, земевладелци, чиновници в администрацията на Милош, т.нар. великаши, които образуват върхушката на сръбското общество. Така че след ликвидирането на тимарско-спахийската система в Сърбия възниква ново противоречие — между основната маса от селячество и великашите. Това противоречие се засилва и поради абсолютизма на Милош.

От друга страна, великашите не са доволни от режима на Милош. Както свидетелства Вук Караджич, „от днешното управление на Ваша Светлост“ в Сърбия „никой не е доволен, тъй като никой не е сигурен за своя живот, имот и чест“. Суровите мерки на Милош срещу възможните претенденти за властта не премахват противоречията в лагера на върхушката относно управлението. През 30-те години вече съществува силна опозиция срещу режима на Милош. Великашите са недоволни от всесилието на върховния княз и се стремят да ограничат неговата власт. Те действат под лозунга за конституция (устав) и получават прозвището уставобранители. Най-видни между тях са Тома Вучич Перишич и Аврам Петрониевич. Те искат ограничаване на властта на княза, гарантиране на частната собственост, свободата на търговията, правна гаранция на личността и имуществата на гражданите, регламентиране на положението на чиновниците и пр.

През 1835 г. уставобранителите вдигат бунт срещу режима на Милош: разбунтувалите се няколко хиляди селяни от Ягодинска, Крушевачка и Крагуевачка нахия идват в Крагуевац. Начело на движението е расинският сердар Милета Радойкович.

Присъединяват се и други видни уставобранители — Аврам Петрониевич, Милислав Здравкович, Ранко Майсторович. С бунта е

съгласен и братът на Милош — Йеврем Обренович. Тома Вучич Перишич обаче отказва да се присъедини. Нещо повече, той води преговори с Милета Радойкович и постига споразумение за прекратяване на бунта. Предвижда се селяните мирно да се приберат по домовете си, а след това да се свика сръбска Народна скупщина, която да се занимае с основните въпроси на сръбското общество — конституция, данъци, народни права и т.н. Милош приема това споразумение и допуска през февруари 1835 г. да се събере Народна скупщина в Крагуевац на ден Сретене Господне. Тази скупщина приема нова конституция (т. нар. Сретенски устав), подготвена от Димитрие Давидович, журналист, съветник и министър на княз Милош. Конституцията прокламира принципа за разделение на властите — законодателна, изпълнителна и съдебна. Три са институциите, които трябва да осъществяват първите две власти: 1. Несменяем Държавен съвет, съставен от 6 министри и неопределен брой съветници. Той е законодателно тяло, а министрите са от неговия състав; 2. Наследствен княз като втори законодателен фактор, който има ограничено право на вето — ако Държавният съвет три пъти поред приема едно и също решение, князът е длъжен да го потвърди. Министрите се — отчитат пред княза и пред Държавния съвет. Законодателна инициатива имат министрите; 3. Народна скупщина. Състои се от 100 души, избирани от народа, свиква се веднъж годишно, няма законодателна власт, но приема бюджета на страната и определя данъците — без нейно одобрение данъци не могат да се налагат. Всеки данък се определя само за една година. Освен това скупщината изслушва молби и жалби на населението и взема съответни решения.

Съдебната власт се осъществява от независими съдии. Провъзгласява се равноправие на гражданите, неприкосновеност на имотите, несменяемост на чиновниците и т.н. Както се вижда, приета е една модерна за онова време конституция, която отслабва връзката на Сърбия с нейния сюзерен — Османската империя, и слага преграда пред абсолютизма на княза. Тъкмо за това тя е посрещната неприязнено не само от Милош, но и от Турция, Русия, Австрия. Един месец след нейното обявяване тя е отменена, което още повече изостря отношенията между Милош и уставобранителите. Князът напълно скъсва връзките си с повечето от великашите, ограничава свободата на

търговията, налага нови такси и данъци, меси се в работите на съдебните органи, управлението му все повече става полицейско. Освен това Милош се отдалечава и от Русия, като търси подкрепата на английския консул в Белград.

Опозицията от своя страна критикува режима на Милош и обещава намаляване на данъците, премахване на пречките за свободна търговия, въвеждане на ред в разглеждането на съдебни дела и пр. С това уставобранителите увличат и част от селячеството на своя страна. Противоречието селяни — великаши обаче си остава, тъй като великашите продължават да се обогатяват за сметка на селската неволя, те събират държавните данъци, техните частни имения селяните обработват ангария (т.нар. кулук). Известно влияние в случая има и пропагандата на Милош, която изтъква, че уставобранителите искат олигархически режим — създаване на доживотен съвет, който да се постави над всички, в това число и над княза.

В действителност уставобранителското движение си остава великашко. То обаче получава подкрепата на Портата, а от 1837 г. и на Русия и Австрия. В крайна сметка Милош е принуден да се съгласи с учредяването на една смесена комисия от представители на режима и на опозицията, която в съгласие с Портата като върховен сюзерен на Сърбия да изработи конституция на страната. През декември 1838 г. султанът в съгласие с Русия утвърждава такава конституция, известна под името „турска“. Тази конституция напълно игнорира Народната скупщина. Носители на върховната власт според нея са князът и един Държавен съвет. Съветът се състои от 17 несменяеми членове, назначени от княза измежду сръбските първенци. Законодателната власт принадлежи на съвета и на княза заедно. Изпълнителната власт се осъществява от княза и министрите. Никой не може да бъде министър, ако не е съветник, а и никой не може да стане съветник, без да е предложен предварително от Държавния съвет. Всъщност властта се съсредоточава в този олигархичен съвет от 17 души, от него зависи цялата държавна администрация, включително и министрите, той назначава чиновниците, приема бюджетите и т.н.

Освен това „турската“ конституция узаконява ликвидирането на тимарско-спахийската система, отменя ангарията на селяните в полза на чиновниците, провъзгласява свобода на личността и гаранция на имотите, независимост на съдилищата от изпълнителната власт и пр.

Наред с това тя ограничава властта на княза в полза на Портата: самата конституция не може да се изменя без съгласието на султана, членовете на Държавния съвет могат да се сменят само с негово съгласие. Всъщност тази конституция е своего рода споразумение между Портата, Русия и уставобранителите. И всеки получава по нещо: уставобранителите — влизане в управлението на Сърбия; Портата — Сърбия с по-малка автономия, отколкото по Одринския мир от 1829 г. и султанския хатишериф от 1830 г.; Русия — срещу опитите на Милош и Англия за промяна на политиката на страната.

Само княз Милош няма основание да бъде доволен от „турската“ конституция. И той не се помирява с ограничаването на неговата власт. Князът е в непрестанен конфликт с току-що формирания Държавен съвет, в който господстват уставобранителите, прави неуспешен опит за въстание и отмяна на конституцията, загубва властта, отказва се от престола, напуска Сърбия (юни 1839 г.) и заминава с по-малкия си син Михаил в имението си във Влахия.

УПРАВЛЕНИЕ НА УСТАВОБРАНИТЕЛИТЕ (1839–1858)

С изгонването на Милош властта в Сърбия фактически преминава в ръцете на уставобранителите. Княз на Сърбия става по-големият син на Милош Милан, който е тежко болен и след един месец умира. Назначено е регентство в състав Йеврем Обренович, Аврам Петрониевич и Тома Вучич Перишич. Веднага се свиква Народната скупщина (юни 1839 г.), пред която уставобранителите обявяват оставката на Милош, задоволяват някои дребни молби и народни искания, в това число и намаляване на данъците (от 6 на 5 талера), и назначават комисия, която да обиколи страната, за да „тълкува“ конституцията и да „съветва“ народа.

По-нататъшното развитие на събитията води до разцепление на сръбското общество: за уставобранителите или за Обреновичите. Добрали се до властта, уставобранителите агитират не само против свалените княз Милош, но и против династията на Обреновичите. Те разрешават на вдовицата на Караджордже и сина му Александър да се установят в Сърбия, уволняват някои привърженици на Обреновичите от държавна служба и развиват пропагандата си като държавна политика. Позициите на Обреновичите временно отслабват, още повече че Русия и Турция са против тях, а Сърбия остава временно без княз. При това в лагера на самите Обреновичи има раздвоение — привърженици на Милош и привърженици на сина му Михаил. През март 1840 г. пристига княз Михаил от Влахия. По искане на уставобранителите обаче той идва със султански берат не като наследствен, а като изборен княз. Понеже е непълнолетен (няма 17 навършени години), му са определени като съветници Тома Вукрич Пешич и Аврам Петрониевич.

Оттук нататък в продължение на около две години се води ожесточена борба между уставобранителите и Обреновичите за надмощие в политическия живот на страната. Първоначално княз Михаил успява да се наложи, като прогонва най-видните уставобранители — едни се установяват в Цариград, други в Австрия, трети във Видин. Неговото управление обаче не получава народна подкрепа, първо, защото е абсолютистко, деспотично, второ, защото увеличава данъците (от 5 на 6 талера), и трето, защото налага нови

такси — за издръжка на училища, за сечене на гори, за религиозни услуги и пр. Освен това под натиска на Русия и Портата режимът е принуден да разреши на прогонените уставобранители да се завърнат в Сърбия. Те развиват активна агитация в полза на династията на Караджорджевичите. Привържениците на Милош от своя страна също не приемат Михаил и искат връщането на стария княз. Намесва се Портата, която настоява за оставка на някои министри на Михаил. И режимът изпада в изолация и криза.

При такова положение в началото на септември 1842 г. избухва т.нар. Вучичева буна: въстаниците начело с Тома Вучич Перишич влизат в Крагуевац, към тях се присъединява част от редовната войска. Верните на княз Михаил части претърпяват поражение и на 7 септември 1842 г. князът напуска Сърбия и преминава в Земун, а в Белград се образува „привременно правление“ от уставобранителски първенци. На 19 септември се свиква сръбска Народна скупщина, която избира за княз Александър Караджорджевич, сиреч сменя династията.

По време на управлението на Ал. Караджорджевич (1842–1858) фактически властта се съсредоточава в ръцете на олигархическия Държавен съвет, в който господстват уставобранителите. Тяхното управление представлява значителна крачка напред в държавно-политическото развитие на Сърбия в сравнение с времето на княз Милош. През 1844 г. е приет граждански законник, изработен по австрийски образец. Частната собственост става пълна, неограничена и абсолютна. „Всички неща, имущества и права, които принадлежат на сърбина, са негова собственост“, т.е. всеки сърбин е „пълен господар на своите имущества…“, се казва между другото в този законник. По-добре е организирана съдебната власт. Съгласно конституцията от 1838 г. са създадени помирителни съдилища по селата, първостепенни съдилища в окръжните градове и един апелационен съд в столицата. През 1846 г. е създаден и Върховен съд като последна съдебна инстанция. Влизат в сила много разпоредби за чиновниците. От слуги на княза те стават държавни служители със специални права, заплати, пенсионно осигуряване и пр. Организацията на чиновничеството се изгражда в унисон с идеята, че народът като „проста селска маса“ трябва да бъде управляван от интелигенция, която заема съответните чиновнически постове. За подготовката на тази интелигенция се

отделя повече внимание, открити са средни училища, лицеи и други просветни учреждения. Създава се една чиновническа бюрокрация с високи заплати, униформи и титли, която получава широки пълномощия, в това число и правото да наказва селяните (полицейски закон от 1850 г.).

Сърбия прави известна крачка напред и в редица други области: отмяна на кулука, строителство на нови пътища, държавна поща и телеграф, държавна кредитна каса (6% лихва с право да се теглят суми само над 300 дуката, което лишава селяните от възможността да ползват кредити), свободно развитие на търговията, откриване на първи индустриални предприятия (стъкларско предприятие в Ягодина, пивоварна в Белград, военна фабрика в Крагуевац, разработване на рудници в Майданпек). Настъпват съществени изменения и в сръбското село: изкореняват се гори и се разширява обработваемата площ, селянинът вече е преди всичко земеделец, а не скотовъдец; разпада се селската фамилна задруга, навлизат „градски“ изделия в селския живот и бит и т.н.

Независимо от проведените по време на уставобранителското управление реформи и осъществения напредък в развитието на Сърбия тя не се превръща в модерна държава. В унисон със своята пропаганда от предишните години уставобранителите намаляват основния селски данък на 5 талера, но държавата няма пари, поради което перманентно е във финансова криза. Сърбите искат Народната скупщина да бъде постоянен орган на върховната власт и да се свиква веднъж годишно, а уставобранителите изобщо не я свикват. Популярна е идеята Държавният съвет да се организира като представителен орган, а местните власти да станат органи на местно самоуправление, но вместо това в страната е наложен суров полицейско-бюрократичен режим, а и отношенията между новия княз Ал. Караджорджевич и уставобранителските първенци не се развиват добре: князът не желае да играе роля на фигурант и започва да ги отстранява от държавните работи. Те от своя страна почват да се делят на групи — туркофили (Аврам Петрониевич) и русофили (Тома Вучич Перишич). През средата на 40-те години се появяват искания за конституционна реформа, има и няколко проекта за такава реформа — на уставобранителския деец от Войводина Йован Хаджич, на полския

емигрант на сръбска служба Франьо Зах и на сръбския политик и чиновник Матия Бан, но нито един от тях не е реализиран.

На всичко отгоре и Обреновичите не се отказват от борбата за власт, а организират чести бунтове и заговори: есента на 1842 г. — заговор начело със Стоян Йованович — Цукич; началото на 1844 г. — „Смедеревски заговор“; есента на 1844 г. — „Катанска буна“; 1846 г. — „Мирчин заговор“. Уставобранителското управление има и сериозни външни проблеми: Русия не е добре разположена към повечето уставобранителски първенци, а и отношенията с Австрийската империя са много трудни. Има и доста силно селско недоволство: много селяни се залавят за търговия и пропадат, други вземат заеми от частни лица с високи лихви и задлъжняват, на сръбска територия се установяват много бежанци от съседните турски предели (особено след Нишкото въстание от 1841 г.), поради което свободни земи повече няма. Изобщо селянинът обеднява и негодува. По време на Кримската война (1853–1856) на сръбската граница се съсредоточават както руски, така и австрийски и турски войски. А след войната съгласно Парижкия мирен договор (1856 г.) руският протекторат над Сърбия е заменен с колективен протекторат на 6 държави — Англия, Франция, Австрия, Прусия, Сардиния и Русия.

Недоволството на сръбското общество от вътрешното и международното положение на Сърбия през 50-те години нараства и заради колебливата, а след Кримската война направо австрофилска политика на княз Караджорджевич. Опозиционните сили на режима вече се представят като две отделни партийнополитически течения — консерватори и либерали. Консервативното течение (Илия Гарашанин, Тома Вучич Перишич) произхожда от олигархическия Държавен съвет, създаден съгласно „турската“ конституция от 1838 г. По време науставобранителския режим между княза и съвета възникват разногласия, които през средата на 50-те години прерастват в остър конфликт. Самият съвет се разделя на две — привърженици на княза и привърженици на опозицията. През 1857 г. е разкрит заговор, в който участва Стефан Стефанович, председател на съвета, с още трима съветници и председателя на Върховния съд на Сърбия. Заговорниците са осъдени на смърт, но се намесва Портата и принуждава княза да ги помилва и да върне пенсионираните преди това съветници на постовете им. Някои лидери на консервативното течение нямат нищо

против връщането на династията на Обреновичите на престола, но смятат, че никакви други промени във вътрешнополитическото развитие на Сърбия не трябва да се правят. По своята социална база тяхната група е твърде слаба — членове на съвета, издигнали се и забогатели по време на уставобранителския режим бюрократи и чиновници.

Либералите от своя страна (Йеврем Груич, Йован Илич и др.) пък настояват за промени във вътрешното управление на страната — ежегодно свикване на Народната скупщина, развитие на парламентарната система по европейски образец, прочистване на държавния апарат от привърженици на олигархическия режим, засилване на обществения контрол над управлението и пр. Те агитират за сваляне на Ал. Караджорджевич от княжеския престол и връщане на династията на Обреновичите на власт. Макар и да не са още партия, либералите обикалят страната и правят своята програма достояние на широки обществени среди в Сърбия.

Така обществените настроения се подготвят за династична смяна. И отново както при други случаи на помощ идва Народната скупщина — на 30 ноември 1858 г. започват нейните заседания в Белград. Тази т.нар. Светоандреевска Народна скупщина взема решение за сваляне на династията на Караджорджевичите от власт и връщане на стария Милош Обренович за княз на Сърбия, който в началото на 1859 г. пристига в Белград и повторно заема сръбския престол.

НАЦИОНАЛНА ДОКТРИНА И ВЪНШНА ПОЛИТИКА

XIX век в историята на Европейския югоизток е век на Източния въпрос. Всичко се свързва с националноосвободителното движение на балканските народи, респ. учредяването на балканските национални държави и техния териториален обхват, от една страна, и с политиката на великите сили, от друга. Възниква сложен комплекс от проблеми, които всеки иска да реши в своя полза. При това този своеобразен балкански комплекс от проблеми не е постоянна величина, а непрекъснато се изменя, като въвлича нови субекти на противоречията и споровете или принуждава участниците в решаването на Източния въпрос да съгласуват позициите си с изменящите се реалности.

И съвсем естествено възникват различни концепции, проекти и комбинации за решаване на балканските проблеми. Всъщност тази тема непрекъснато занимава лидерите на балканските нации и държави. Сърбия, разбира се, съвсем не изостава, а напротив — дава пример. Още Първото сръбско въстание набелязва основните контури на сръбската национална политика: освободените територии се организират като сръбска национална държава; сръбските ръководители приемат ако въстаници и бежанци от съседните турски пашалъци, а също и от австрийските предели — заявка за тяхното освобождение и в перспектива присъединяване на съседните под чужда власт територии към основаващата се сръбска държава; в началото на 1809 г. въстанала Сърбия планира настъпление във всички посоки, а Караджордже развива военни операции в Новопазарския санджак с намерение да съедини своите сили с тези на Черна гора — нова заявка за разширяване на територията на Сърбия за сметка на османските владения в централната част на Балканския полуостров.

Такава е политиката и на Милошева Сърбия: искане за участие в Руско-турската война от 1828–1829 г. и за влизане в Ниш и Видин, последователност и настойчивост за присъединяване на 6-те нахии, тайна подкрепа на народните движения в съседните османски владения, посредничество пред Портата във връзка с отделни бунтове и въстания в полза на местното население, приемане и подпомагане на бежанци от съседните под турска власт земи, грижа за засилване на сръбското влияние в Стара Сърбия, Босна и България чрез

подпомагане на културно-просветни начинания и пр. Обстоятелствата не позволяват на Милош да се противопостави на османското господство на Балканите — Сърбия е слаба, а Европа стои на позициите за запазване на статуквото в Югоизтока (само Русия е за подялба на Османската империя, но и тя не е безкористна, а нейните антиосмански действия срещат съпротивата на Запада). Оттук и „туркофилството“ на Милош, неговата позиция за постепенност в решаването на Източния въпрос, т.е. реализиране на задачите на сръбската национална политика не веднага, а в определена историческа перспектива.

Няма съмнение, че в основата на сръбската национална политика от времето на Караджордже и Милош лежи националноосвободителният мотив. Става дума за освобождение на сръбството и неговото обединение в единна национална държава. Но на практика през първата половина на XIX век вече има две сръбски държави — Сърбия и Черна гора. И естествено съществен пункт на сръбската национална политика става въпросът за тяхното обединение. Друга тема на сръбската национална политика е въпросът за съдбата на Стара Сърбия, Босна и Херцеговина — населението там в мнозинството си е сръбско, а и сърбите от бившия Белградски пашалък в много случаи са потомци на сръбски бежанци и преселници от въпросните краища. Следователно сръбската национална политика и в този пункт не може да се преценява другояче, освен като националноосвободителна.

Това обаче не е цялата истина, а само съществена част от нея. Защото в сръбското общество непрекъснато битува и идеята за реставрация на Душановото царство, т.е. за създаване на голяма и силна сръбска държава върху развалините на Османската империя. Този въпрос занимава повечето сръбски духовни и политически водачи, в това число и Караджордже и Милош. Обикновено никой обаче не разграничава националното от наследствено-историческото право. По време на въстанията от първата четвърт на XIX век, а и дълго след това доминира „националното“, но още първите стъпки на сръбската държава на балканска сцена показват, че в перспектива ще се развие „наследствено-историческото“. И не просто ще се развие, а направо ще прерасне в завоевателно-хегемонистичен мотив на сръбската национална политика. Първата стъпка в това направление

безспорно е „Начертанието“ на Гарашанин от 1844 г. — основен документ на сръбската национална доктрина.

Автор на този документ е видният представител на уставобранителския режим Илия Гарашанин, тогава министър на вътрешните работи на Сърбия. Върху неговото „Начертание“ силно влияние оказва полската емиграция, последвала поражението на полското въстание от 1831 г. Неин водач е бившият руски външен министър Адам Чарторийски с резиденция в Париж, който има свое представителство в Цариград и постоянен агент в Белград. В началото на 1843 г. Чарторийски съставя една програма на тема сръбска политика — каква трябва да бъде сръбската политика, за да се постигне обединение на южните славяни под ръководството на Сърбия. Като емисар на полската емиграция и същевременно драгоман на френското Генерално консулство в Белград през 1843 г. се установява Франьо Зах, чех от Холомоуц, участник в полското въстание, впоследствие управител на сръбското артилерийско училище, висш офицер на сръбската армия и влиятелна личност в Сърбия. Той именно донася в Белград разработената от Чарторийски програма за бъдещата сръбска национална политика. Препоръчва се Сърбия сама да си състави подобен план. Илия в края на 1844 г. Ил. Гарашанин съчинява т.нар. Начертание, или програма за външна и национална политика на Сърбия.

Това всъщност е сръбската национална доктрина. Нейните основни положения биха могли да се резюмират, както следва: Османската империя е исторически обречена и ще пропадне. Възможни са два варианта на решение. Първо, османските владения на Балканите да бъдат разделени между Русия и Австрия по линията Видин — Солун. В такъв случай Сърбия би останала под австрийска власт. Второ, върху развалините на Османската империя „нейните християнски жители“ на Балканите да изградят нова държава. В такъв случай Сърбия би могла да играе ръководна роля. Начертанието преценява първия вариант като голяма опасност за Сърбия и сочи Австрия като изначален враг на сръбството, поради което съюз с нея е невъзможен. Следователно остава да се работи за реализирането на втория вариант.

Следват по-нататък някои по-конкретни обяснения: с пропадането на Османската империя се отваря вакуум, който ще

трябва да се запълни от едно сърбо-славянско царство. Англия и Франция са против подялбата на османските владения между Русия и Австрия, но не биха били против една силна християнска (разбирай сръбска) държава на Балканите, която да възстановява равновесието. Сърбия ще даде всички гаранции на Европа, че може да съществува между Австрия и Русия. Тя трябва да се разшири териториално и има за това основание в историята, в сръбското царство от XIII–XIV век. Твърди се при това, че само идването на османците на Балканския полуостров било попречило пропадащата Византийска империя да бъде заменена с издигащото се тогава сърбо-славянско царство на Душан Силни. Но ето сега е дошло време да започне да действа „онзи дух, който отново да потърси своите права, като продължи прекъснатото дело“. Така „ние сърбите ще излезем пред света като истински наследници на нашите бащи, които нищо друго не правят, а само възстановяват своята татковина“.

Както се вижда, сръбската национална доктрина още преди съставянето й излиза извън рамките на „националното“. Тя не се занимава толкова с въпроса за освобождението на сръбството, колкото с въпроса за териториалното разширение на сръбската държава. Смесват се в случая два принципа — националният и историческият. Начертанието от 1844 г. съдържа в себе си разминаващи се помежду си компоненти — държавноисторическото право, което взема за основа средновековната сръбска държава в периода на нейния апогей, от една страна, и народностния принцип, който предполага национално освобождение и обединение на сръбството. При това и на самото сръбство се преидава такъв териториален обхват, какъвто то в действителност няма — в Начертанието се говори не само за Черна гора, Босна и Херцеговина, но и за Северна Албания и България. От южнославянските области под австрийска власт се споменават само Срем, Бачка и Банат — Гарашанин не желае да насочи Сърбия към борба на два фронта, срещу Османската империя и Австрия едновременно. На този етап стига разширение на Сърбия за сметка само на едната империя, Османската.

Особено внимание сръбската национална доктрина посвещава на отношенията на Сърбия с двете най-заинтересовани сили на Балканите — Австрия и Русия. Те не трябва да бъдат предизвиквани, но Сърбия да работи за подкопаване на тяхното влияние на Балканите. За да се

отърве от икономическата си зависимост към Австрия, Сърбия трябва да строи път до Улцин, където да се установи сръбски агент с влияние в Черна гора и Северна Албания. В Босна трябва пък да се влияе за приемане на династията на Караджорджевич, сръбската конституция и сръбските закони в тази турска провинция. Изисква се също така Сърбия да разширява влиянието си не само сред православните християни, но и сред католиците — да им открие печатница и чрез културно-просветна дейност да въздейства за освобождението им от австрийско влияние. Що се отнася до Русия, то въпросът се оказва по-сложен: между Сърбия и Русия е България, там се срещат интересите на двете държави. Както Сърбия, така и Русия желае отслабването и разпадането на Турция, но намеренията им не са еднакви — Русия иска да завладее Цариград и няма да позволи създаването на голяма и силна държава в замяна на пропадаща Турция. Оттук и препоръката Сърбия да внимава да не бъде излъгана — тя най-лесно би могла да бъде в съюз с Русия, но само ако тази последната приеме сръбските условия, т.е. ако осигури нейното бъдеще „в пространен смисъл“.

Така сръбската национална доктрина предвижда ликвидиране на османското владичество на Балканите и създаване върху развалините на Османската империя на нова държава с доминираща роля на сръбството. Според Начертанието освобождаващите се от турска власт балкански народи трябва да се присъединят към Сърбия, която да изиграе ролята на обединителен център и ръководна сила. В резултат на това новата държава би се разпростряла върху огромна територия — от Бихач в Босна на запад до Черно море на изток и до Битоля и Шкодра на юг. Авторът на Начертанието може би не знае (или не иска да знае), че и Гърция, вече независима държава, има подобни аспирации. Албания, Македония и още по на изток България — това са областите, в които двете национални доктрини, сръбската и гръцката, неизбежно ще се срещнат и противопоставят една на друга, но Начертанието на Гарашанин не се занимава с този въпрос.

Начертанието на Гарашанин правилно отчита стремежа на населението от съседните на Сърбия области под турска власт за освобождение. То също така допада и на южнославянските народи под австрийска власт, които се стремят към собствена изява, еманципация и освобождение. Програмата на Гарашанин естествено най-мно-го допада на сърбите под чужда власт, османска и австрийска. Тя обаче

има един съществен минус и той е нейната великосръбска насоченост: не се отчита националното развитие на другите балкански народи, не се предвижда националното освобождение и обединение на южнославянските народи въз основа на принципа за самоопределение, а се изисква присъединяване на тези народи към Сърбия по пътя на постепенното разширяване на територията на сръбското княжество. По този начин Начертанието, т.е. сръбската национална доктрина, игнорира борбата на българи, хървати, албанци за национална независимост и самостоятелно национално развитие, като подчинява тази борба на Сърбия.

ТАЙНА ОРГАНИЗАЦИЯ

Начертанието на Гарашанин от 1844 г. не е публичен, а секретен документ. За първи път то е публикувано през 1906 г. Неговото съдържание още през 1845 г. е изпратено със съпроводително писмо на тогавашния княз на Сърбия Ал. Караджорджевич. То става известно впоследствие на князете Милош и Михаил, както и на крал Милан. По него работят самият му автор Ил. Гарашанин и неговият помощник във вътрешното министерство Йов. Маринович. По-късно с този документ се запознават и други държавници и политически дейци на Сърбия.

Начертанието, разбира се, не е само общи разсъждения за задачите на сръбската национална политика. Напротив, то е своеобразен план за политическа пропаганда, чиято цел е „освобождение на нашия народ от австрийска и особено турска власт и обединение в една обща държава под ръководството на Сърбия“. Това обединение трябва да се осъществи чрез „общо въстание, което трябва напълно да се подготви и добре да се организира“. Самото Начертание набелязва и средствата за постигане на целите: изпращане на верни хора в подвластните на Турция и Австрия райони, създаване на мрежа от агенти, които работят по инструкция от Белград, с една дума — създаване на нелегална организация, която да готви въстание. От цялото съдържание на документа ясно следва, че щом като Сърбия не може да очаква нищо добро от Русия, а още по-малко от Австрия, то тя трябва да търси съюз с народите, които я заобикалят. И тъкмо в тази насока започва активна дейност.

Най-напред Гарашанин установява връзки с черногорския владика Петър Петрович Негош, който приема предложението да се включи в делото. Срещу това Черна гора получава годишна финансова помощ от Сърбия, а владиката — обещание, че ще има висок сан в църковната йерархия в бъдещата обща държава. В Босна доверено лице на Гарашанин става търговецът Стево Богданович, човек с много познанства и връзки. Подходящи и сигурни хора за работа по замисленото предприятие се намират навсякъде — Херцеговина, Северна Албания, България, югославянските земи под Хабсбургите. Особена настойчивост проявяват Матия Бан и Тома Ковачевич, които пътуват по Хърватия, Далмация, Черна гора, Стара Сърбия, Македония

и Югозападна България и информират Гарашанин за обстановката в посетените краища и за извършената от тях работа.

Ил. Гарашанин и неговият пряк помощник Йов. Маринович успяват за кратко време да създадат своя нелегална организация с разклонения в Босна и Херцеговина, Черна гора и Северна Албания, Новопазарски санджак, Македония, България и районите около хърватско-славонската граница. Цялата тази обширна територия е разделена на две части — северна и южна. Шеф („коловоза“) на северната половина е Тома Ковачевич, а на южната — Матия Бан. Те имат свои агенти по места, агентите назначават началници в нахиите, а началниците — кметове по селата. Всеки участник познава само своя непосредствен шеф и никого другиго от организацията. На върха на пирамидата е министърът на вътрешните работи Гарашанин. Води се кореспонденция, изплащат се заплати, а много хора работят и без заплати, цялата дейност се издържа от Сърбия. През 1849 г. е изработен план за дейността на организацията под заглавие „Конституция на политическата пропаганда, която трябва да се води в славяно-турските земи“. Става дума за изработване и на военни планове за въстания в тия „славяно-турски“ земи.

Макар и тайна, сръбската национална доктрина в лицето на Начертанието на Гарашанин пуска дълбоки корени в почти всички среди на сръбското общество. През 1844 г. в Белград е основано „тайно демократично панславистическо дружество“. Негов основател е полският емисар в сръбската столица Франьо Зах, който развива активна дейност в духа на още несъставеното Начертание. Една година по-късно, през 1845 г. Стефан Херкалович, сърбин от Хърватия, основава в Белград казино и читалище, чиято дейност е в същия дух. През 1846 г. пък е основано ученическо дружество „Душанов полк“ с подчертано великосръбска насоченост — активна политика, изгонване на турците от сръбските земи, създаване на „велико сръбско царство“. Такива дружества възникват и във Войводина, а през 60-те години там се развива цяло движение — Омладината. Между членовете и водачите на тия дружества има немалко бъдещи либерални лидери. Либерализмът именно става най-последователният носител на великосръбската идея.

Ако в историята на сръбската национална политика 40-те години представляват определен подем (формулиране на национална

доктрина, създаване на тайна организация), то следващото десетилетие е равно на спад. Една пукнатина се открива в отношенията с основателя на Илирийското движение Людевит Гай. През 1852 г. Гаевият вестник „Народне новине“ в два поредни броя отпечатва статия с подчертано антисръбска насоченост — твърди се, че сръбският народ никога не е съществувал и че трябва да се унищожи „сръбското племе и име“. Това предизвиква общо възмущение в Сърбия и сред сърбите в Хърватия. Гай се оправдава, че авторът не е той, а негов сътрудник, след това идва в Белград, но е посрещнат неприязнено.

Великосръбството и великохърватството влизат в конфликт, който ще налага своя отпечатък върху цялото по-нататъшно развитие на сръбско-хърватските отношения.

Отваря се пукнатина и в отношенията с Черна гора. През 1851 г. умира владиката Негош, а на черногорския престол идва Данило Петрович. През 1852 г. той иска за жена дъщерята на сръбския княз Клеопатра, но получава отказ. През след ващата година Данило посещава Виена и във връзка с това плъзват слухове, че се готви съюз на Черна гора с Обреновичите Милош и Михаил. Сръбско-черногорският конфликт се задълбочава, понеже Белград се стреми към създаване на голяма и силна сръбска държава, а Цетина не желае това — тя иска да се запази черногорската държава, която да разшири територията си по посока на Херцеговина, Северна Албания и Новопазарския санджак и Босна. Там именно се кръстосват програмите на двете сръбски държави и династии, поради което и сътрудничеството между тях се поставя на изпитание.

При това сръбският княз Александър Караджорджевич проявява колебание в осъществяването на сръбската национална доктрина. През 1853 г. той отстранява Ил. Гарашанин от поста министър на вътрешните работи и създадената преди това тайна сръбска организация започва да замира. Сърбия временно се оттегля от активна национална дейност, за да я поднови няколко години по-късно, при княз Михаил през 60-те.

ВТОРОТО УПРАВЛЕНИЕ НА МИЛОШ И МИХАИЛ (1859–1868)

Избраният отново за княз Милош Обренович заема повторно сръбския престол на 76-годишна възраст. В началото на 1859 г. той пристига в Сърбия, посрещнат възторжено от сръбското население, вече забравило отрицателните страни на неговото управление от преди 20 години. За тези 20 години обаче Милош нищо старо не е забравил и нищо ново не е научил. Неговото намерение е да управлява сам, т.е. отново да установи самодържавен деспотичен режим. Но сега обстановката е по-различна, съществуват две политически течения, които се стремят да ограничат властта му: консерваторите чрез олигархическия съвет, либералите чрез Народната скупщина.

След идването си в Белград Милош е обкръжен от либералите, които имат най-големи заслуги за повторното му възкачване на престола и с право са наричани „партия на Обреновичите“. Князът обаче не иска да дели властта с никого и не мисли да прави реформи, които биха ограничили княжеската власт. Още в началото на 1859 г. той предприема настъпление срещу олигархическия Държавен съвет и висшите чиновници консерватори. Някои от тях са направо уволнени, а други са принудени сами да си подадат оставките. Милош не е в състояние да премахне съвета, тъй като зад тази институция стои Портата, но сменя целия му състав и свежда неговите компетенции до минимум. Той назначава министрите по свое усмотрение, независимо от съвета или Народната скупщина. Последната става напълно послушен съвещателен орган на княза, а съветът — обикновена колегия, която има за задача само да работи по проектозаконите. В действителност всички държавни органи — скупщината, съветът, министрите, чиновниците — се оказват зависими от княза и послушни изпълнители на неговите заповеди. Войската и полицията също се намират под негово непосредствено ръководство.

Всичко това води до разочарование и ново недоволство на сръбското общество. Най-напред Милош отблъсква консерваторите на Гарашанин и Вучич. След това настъпва разрив между княза и либералите. Милош не иска и да чуе за отговорно пред Народната скупщина правителство. Той подозира, че либералите работят против династията му, и започва да ги преследва.

Милош заема по-твърда позиция и спрямо Портата. Той иска признаване и наследствени права за неговата династия, право Сърбия да може сама да изменя конституцията си и настоява турците окончателно да напуснат страната, т.е. да се изселят и от сръбските градове, в които още има турски гарнизони. През февруари 1860 г. за Цариград заминава сръбска депутация, която да представи горните искания пред Портата и да издейства благоприятно за Сърбия решение. Нищо обаче и по тази линия не се постига, а през септември 1860 г. Милош умира.

Негов наследник на престола става княз Михаил (1860–1868). При възкачването си на престола той обявява прокламация: иска помирение в обществото и обещава да направи закона най-висша власт в Сърбия. Опитът му обаче да включи в правителството и в Държавния съвет и либерали, и консерватори се проваля. Концепцията на княз Михаил за държавно-политическото развитие на Сърбия не се различава много от тази на баща му: абсолютистко деспотично управление, единство на властта в лицето на владетеля — просветен деспот, който управлява, а народът слуша. И в унисон с тази концепция се прокарват няколко конституционни закона: закон за Народната скупщина (1861), според който тя се свиква веднъж на три години и е съвещателен орган; закон за Държавния съвет (1861) — съветниците вече не са несменяеми, а се назначават и сменят от княза. Законодателната власт принадлежи на този съвет и на княза; закон за народната войска — всички мъже от 20- до 50-годишна възраст са военно задължени. Така освен малобройната редовна войска (около 3000 души), обучавана в казарми, цялото мъжко население става „народна войска“, разпределена по родове войски и съответно командване, обучавана в общините и околиите в неделни и празнични дни; закон за организацията на централното държавно управление (1862) — създава се Министерски съвет като изпълнителен орган на властта. Министрите се назначават и сменят от княза и отговарят за своята дейност само пред него. Всеки министър има голяма власт в своя ресор, но всички са под контрола на княза. По това време в Сърбия има седем министерства: на външните работи, на вътрешните работи, на правосъдието, на финансите, на просветата, на строителството и на войната.

Абсолютистко-деспотичната система на управление, установена от Милош и развита по-нататък от Михаил, не задоволява нито либералите, нито консерваторите. Водачите на консервативното течение все пак се оказват по-близо до разбиранията на княз Михаил относно вътрешното управление на страната. Тяхната концепция за властта и управлението изхожда от презумпцията, че народът не е узрял за самостоятелно мислене и поведение и трябва да се управлява според принципите на просветения абсолютизъм, от просветен монарх с деспотично-абсолютистки маниери, какъвто в случая е княз Михаил. Последният напълно споделя тази философия и в края на 1861 г. назначава за министър-председател на Сърбия лидера на консерваторите Илия Гарашанин, който заема този пост в продължение на 6 години, до ноември 1867 г. Вътрешен министър пък е старият бюрократ, консерваторът Никола Христич. Целият държавен апарат е в ръцете на консерваторите и в подчинение на княза. Либералите и техните симпатизанти са прогонени от държавната администрация и минават в опозиция.

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В БОРБА СРЕЩУ АБСОЛЮТИЗМА

Политическата поляризация в сръбското общество през 60-те години все още е двуполюсна — консерватизъм и либерализъм. Консерватизмът води началото си още от 30-те години на XIX век — земеделци, търговци, висши чиновници, т.е. върхушката на сръбското общество, т.нар. великаши или уставобранители. В периода от 1842 г., а до голяма степен и след това, по време на второто управление на Михаил, те участват в управлението и разширяват своя олигархически кръг сред висшата чиновническа (а и военна) бюрокрация. Именно тази в повечето случаи управленска олигархия става носител на сръбския консерватизъм.

Като реакция на консерватизма на политическата сцена закономерно излиза либерализмът. Той тръгва в унисон с изискванията на своето време. Неговите първи носители са търговци, млади интелектуалци и офицери, завършили образованието си в чужбина. Техният Либерален клуб изтъква като пропаганда две основни начала: стопанска и политическа свобода; национално освобождение и национална независимост. Политически идеал на либералите е: парламентарна конституционна монархия, ненамеса на държавата в стопанската дейност, права и свободи на гражданите. Те непрекъснато оперират с понятия като народен суверенитет, право на самоопределение, парламентаризъм, граждански права и свободи, общо избирателно право, свобода на мисълта, словото и печата и др. Либералите не признават класовата борба и революцията, те са противници на каквото и да било самодържавно управление, в което силата преобладава над правото.

През 60-те години либералите повеждат борба срещу абсолютизма на Михаил. През 1864 г. техният идеолог Вл. Йованович отива в Женева и там започва да издава вестниците „Слобода“ и „Српка слобода“ на френски и сръбски език. Две години по-късно, през 1866 г. той се премества в Будапеща и заедно с водача на войводинските либерали Светозар Милетич издава вестник „Застава“ („Знаме“), на страниците на който продължава борбата против режима на княз Михаил. Установяват се връзки и единодействие между либералите от Сърбия и тези от Войводина. Съпротивата срещу

абсолютистко-полицейския режим в Сърбия става по-сериозна и по-масова — в нея се включва младото поколение в Сърбия и Войводина.

През август 1866 г. сръбските и войводинските либерали свикват свой конгрес в Нови Сад, който полага началото на независима от Белград общосръбска организация, известна под името „Обединена сръбска младеж“ (Омладина). Тази организация обединява различни литературни кръжоци, студентски съюзи, политически дружества и групи. Тя не си поставя открито политически цели, но цялата й дейност е насочена към извоюване на политическо единство на сръбските земи. Най-силно е влиянието на Омладината в сръбските земи под австрийска власт. Войводина става център на омладинското движение, а вестник „Застава“ в продължение на няколко години е негов главен орган.

Още от възникването на омладинското движение в него се очертават две крила: буржоазно-либерално и революционно-демократическо. Виден теоретик на първото крило е водачът на сръбските либерали от Войводина Светозар Милетич, а на второто — първият сръбски социалист Светозар Маркович. И двамата са против абсолютистко-полицейския режим на княз Михаил, но Милетич е доста по-умерен, докато Маркович е не само против абсолютизма, но и против монархията.

Понеже омладинското движение в Сърбия и Войводина ратува против абсолютизма на княз Михаил, то се посреща с неприязън от управляващите и е подложено на гонение. През 1867 г. Омладината се събира на конгрес в Белград. Първоначално властите дават разрешение, след това министърът на вътрешните работи забранява заседанията в сградата на Великата школа, а накрая участниците в конгреса са прогонени от Белград. Преследвана от сръбските и австро-унгарските власти и неединна отвътре, впоследствие Омладината се разпада.

Либералното движение от 60-те години играе положителна роля в сръбската история. То съдейства за укрепване на сръбското национално съзнание, за подем на сръбската култура, за популяризиране на държавноправната теория и практика от онова време, за повишаване на политическата активност на сръбския народ.

Както се вижда, във вътрешнополитическата област второто управление на Михаил е безплодно: Сърбия си остава държава с

еднолична абсолютистко-деспо-тична полицейска система на управление. Малко по-друго е положението с автономния статут на тази държава, т.е. с връзката Сърбия — Османска империя. На 3 юли 1862 г. избухва стълкновение между турци и сърби в Белград, турският гарнизон в продължение на няколко часа обстрелва града. Настъпва криза в сръбско-турските отношения. Сръбското правителство се обръща към европейските държави за съдействие. Свиква се международна конференция в Цариград за уреждане на конфликта. Постига се компромис — мюсюлманското население се изселва от Сърбия, с изключение на турските крепости по Сава и Дунав; крепостите Соко и Ужнице се разрушават; Сърбия дава обезщетение на изселващите се (около 8000 души); в оставащите на сръбска земя турски крепости (тези по Сава и Дунав) стационират само редовни турски войски.

При този статут, като автономно трибутарно княжество с присъствие на редовни турски войски в Белград, Шабац, Смедерево и Кладово, Сърбия остава до 1867 г. През есента на 1866 г. княз Михаил иска от Портата да отстъпи и тези крепости на Сърбия. Под натиска на Русия и другите европейски сили Турция е принудена да приеме. През март 1867 г. княз Михаил с възвание към сръбския народ съобщава за съгласието на султана да отстъпи въпросните крепости на Сърбия. Още същия месец князът посещава Цариград и е приет от султана. В течение на 1867 г. турските крепости и гарнизони на сръбска територия са ликвидирани. С това се прави нова крачка по пътя на по-нататъшното освобождение на Княжество Сърбия от османска зависимост.

Само този успех обаче не стига. Абсолютистко-полицейският режим на Михаил настройва срещу себе си не само либералното и омладинското движение в Сърбия и Войводина, но и цялото сръбско население. За това допринася освен всичко друго още и намерението на княза след развода с жена си да сключи нов брак с внучката на рождения си чичо Йеврем Обренович — Катерина. Срещу този брак се обявява сръбската църква в лицето на митрополит Михаил, а също така и министър-председателят Илия Гарашанин, както и цялото обществено мнение в Сърбия. Към това се прибавят и колебанията на княз Михаил от есента на 1867 г. във външната политика: отказ от готвената преди това война срещу Турция, смяна на Гарашанин с

Йован Ристич на поста министър-председател, охлаждане на отношенията с Русия и пр. В такава обстановка на недоволство вътре в страната и неопределена и неясна външна политика на 11 юни 1868 г. княз Михаил пада убит в резултат на заговор от привърженици на бившия княз Александър Караджорджевич.

КЪМ НЕЗАВИСИМА ПАРЛАМЕНТАРНА ДЪРЖАВА (1868–1878)

След смъртта на Михаил за княз на Сърбия е провъзгласен Милан Обренович, внук на брата на Милош Йеврем Обренович. През 1868 г. той е още малолетен (на 14 години), поради което се назначава регентство от трима души. Най-силна фигура в регентството е тогавашният военен министър Миливое Блазнавац. Вторият регент е Йован Ристич, дългогодишен представител на Сърбия в Цариград, а третият — Йован Гаврилович, личност без политическо значение.

Атентатът срещу княз Михаил от 1868 г. отстранява главния носител на абсолютистко-деспотичната теория и практика на управление в Сърбия. Караджорджевичите обаче не успяват да се възползват от това — готвеният държавен преврат се проваля. Остават да се състезават консерваторите и либералите. Печелят последните. Консерватизмът е в отстъпление, а либералите, свързали се с властта, стават все по-умерени. Като техен лидер се налага регентът Йован Ристич.

Главното дело на регентството (1868–1872) е новата конституция на сръбското княжество, приета от Народната скупщина през 1869 г. „Турската“ конституция от 183 8 г. окончателно отива в историята — Сърбия става наследствена конституционна монархия, все още васална на Османската империя, но с една форма на зависимост към Портата по-малко от преди. Страната прави крачка напред не само към своята независимост, но и към утвърждаването на парламентаризма.

Конституцията от 1869 г. утвърждава принципа на разделение на властите. Законодателна власт се осъществява от Народната скупщина и княза. Народната скупщина се свиква най-малко веднъж годишно. Три четвърти от депутатите избира народът, а една четвърт назначава князът. За депутати могат да кандидатстват навършили 30-годишна възраст, които плащат данък в размер най-малко 6 талера.

Всички, които получават някаква издръжка от държавата (чиновници, пенсионери, военни и пр.), не могат да избират и не могат да бъдат избирани. Народната скупщина приема законите, бюджета и данъците. Законодателна инициатива имат князът и правителството. Князът потвърждава и обнародва законите.

Княжеската власт е наследствена и принадлежи на династията на Обреновичите — никога не може да бъде избран за княз който и да било от потомството на Караджорджевичите, „върху които тегне народното проклятие“. Изпълнителната власт се осъществява от княза чрез Министерски съвет. Министрите се назначават и уволняват от княза. Те се отчитат пред княза и пред Народната скупщина, но нямат политическа отговорност пред парламента — могат да управляват и без неговото доверие. Съдебната власт се осъществява от независими съдилища. Държавен съвет, какъвто Сърбия познава съгласно „турската“ конституция от 1838 г., вече не съществува.

Впрочем има Държавен съвет, но той се състои от назначени от княза чиновници и се занимава с административни въпроси, като помощен орган на правителството.

През 1872 г. изтичат пълномощията на регентството — княз Милан навършва 18 години. Първото негово правителство възглавява дотогавашният регент М. Блазнавац, а след неговата неочаквана смърт (1873) — другият регент Йован Ристич. В продължение на няколко години правителството е в ръцете ту на либералите, ту на консерваторите, а мнозинство в Народната скупщина най-често имат либералите. Държавно-политическото развитие на Сърбия тръгва по линия на установяване на многопартийна система и парламентарно управление.

По това време политически партии със стегната организация, ясна програма, членство и дисциплина в Сърбия формално още не са учредени, но израстват лидери, около които се групират партийнополитическите сили. Освен консерваторите и либералите в политическия живот на страната през 70-те години влизат Светозар Марковић със своята социалистическа група и Никола Пашич със своята група радикали.

И никой не е доволен от държавно-политическата система, установена от конституцията от 1869 г.

Либералите искат парламентарно управление, т.е. правителствата да се утвърждават от Народната скупщина и да подават оставка, когато загубят нейното доверие. Социалистите пък говорят за пълна суверенна власт на народа (респ. парламента). През есента на 1869 г. новосадският вестник „Застава“, орган на Омладината, публикува статия на Светозар Марковић под заглавие „Наше обмане“ (нашите

заблуди), в която се подлага на остра критика сръбската конституция от 1869 г. Светозар Маркович се обявява против цялото обществено-икономическо и Държавно-политическо устройство на Сърбия. Той обединява около себе си значителна група млади сили, почти цялата белградска младеж, издава свой вестник („Раденик“), превежда комунистическия манифест на Маркс на сръбски език, говори за необходимост от създаване на производителни и потребителски кооперации по села и градове и в началото на 70-те години създава такива кооперации. С цялата си дейност Светозар Маркович се налага като силен представител на социалистическата мисъл, която пуска дълбоки корени в сръбското общество.

От социалистическото движение на Светозар Маркович произхожда радикалния кръг на Н. Пашич — много привърженици на Светозар Маркович изоставят социализма и минават на позициите на радикализма. В областа на вътрешнополитическото развитие на Сърбия те настояват за изменение на конституцията от 1869 п, за въвеждане на всеобщо избирателно право, за превръщане на Народната скупщина в пълновластен законодателен орган, за опростяване на администрацията, за въвеждане на прогресивно-подоходни данъци, за задължително и безплатно основно образование и пр. Първоначално радикалите се декларират като републиканци и атеисти, но показват признаци на колебание и скоро приемат и монархията, и църквата, и религията. Още в края на 70-те години тяхното движение се масовизира и става голяма сила.

Съживяват дейността си и консерваторите. Обособява се една група „младоконсерватори“, която издава вестник „Буду!)ност“ (бъдеще) и пропагандира принципите на модерната държавноправна теория и практика: народен суверенитет, гражданско и политическо равноправие, местно самоуправление, всеобщо избирателно право, свобода на печата, сдруженията, събранията, вероизповеданията, науката, стопанската дейност, отговорност на правителството пред Народната скупщинаи пр.

През октомври 1874 г. един от лидерите на младоконсерваторите, Йован Маринович, оглавява правителството и за първи път в сръбската парламентарна практика иска вот на доверие от парламента. Нещо повече, като френски възпитаник премиерът подава оставка, защото даденият му вот е с мнозинство само от три гласа. Следващото

правителство оглавява друг виден младоконсерватор, Аким Чумич, който позволява към правителството да се отправят питания от страна на депутатите в Народната скупщина.

Така политическият живот в Сърбия започва да надхвърля рамките на конституцията от 1869 г., която не предвижда процедура нито за вот на доверие, нито за парламентарен контрол. Деспотизмът и абсолютизмът на Милош и Михаил, господстваща теория и практика в политическия живот на Сърбия в продължение на близо половин век, отмира и си отива. Същото се отнася и за автономния статут на сръбската държава: избухва голямата Източна криза, в която Сърбия е активен участник и след две сръбско-турски войни (1876–1878) получава независимост.

ВЛАХИЯ И МОЛДОВА. РУМЪНИЯ

ОТСТРАНЯВАНЕ НА ФАНАРИОТИТЕ ОТ ВЛАХИЯ И МОЛДОВА

През първите две десетилетия на XIX век във Влахия и Молдова все още господстват фанариотите. Князете фанариоти са зависими от султана и гледат на своите княжески постове като на източник за лично обогатяване и облагодетелстване на доведените от Цариград техни прислужници.

През 1818 г. за княз на Влахия е назначен Александър Суцу, който пристига в Букурещ с повече от 800 души роднини и антураж. Не изостава в това отношение и молдовският княз Михай Суцу. Подкупите, грабежите и интригите са обикновено явление в политическия живот на княжествата. Със своето господство и поведение фанариотите предизвикват недоволство и омраза във всички слоеве на румънското общество.

В двете области господстват феодални порядки, независимо от това, че още през първата половина на XVIII век започват да проникват капиталистически отношения. Селячеството е зависимо от едрите феодали боляри и подложено на жестока експлоатация. Занаятчийството и промишлеността се развиват твърде бавно. Съществуващата система на монопол в търговията пречи на нейното развитие. Докато на султанското правителство не се доставят исканите количества храни или други стоки, никой няма право да търгува свободно с тях. Монополните цени на изкупуваните произведения са твърде ниски. При тези условия търговията с външния свят се води главно по контрабандни пътища.

Главната революционна сила в борбата срещу феодалното господство са селяните, които най-много страдат от притесненията на болярите. Наред със селячеството в борбата срещу феодалните порядки все по-активно се включва и зараждащата се буржоазия.

Развитието на националната просвета и култура прави все по-осезаемо за новата влахомолдовска интелигенция чуждото господство — както османското, така и фанариотското. Социалните противоречия

добиват национална окраска. Противоречия съществуват и между влашките и молдовските боляри, от една страна, и фанариотските пришълци, от друга. Влашките и молдовските феодали също искат да заемат княжеските престоли, които носят големи доходи, а това означава да се отстранят от княжествата фанариотите.

В навечерието на събитията от 1821 г. в румънското общество се очертават три групи социално-политически сили: първо, фанариотските режими. С тях е свързана гръцката Филики етерия; второ, местното болярство. Недоволно е от фанариотите, иска местно болярско управление при османски сюзеренитет (или евентоално под руски протекторат); трето, селячеството, изобщо „третото съсловие“. Обременено е с всевъзможни задължения — ангария, данък десятък, доставки на стоки в полза на Османската империя и т.н. През първите две десетилетия на XIX областа Олтения се оказва заредена с остри социални противоречия и става взривоопасен район на Влашкото княжество. При това тук има и въоръжена сила — корпус пандури, милиция от свободни селяни, възникнала в началото на века за защита от кърджалийски набези и нападения на видинския отцепник Осман Пазвантоглу. Фанариотските режими също имат свои въоръжени отряди.

В обстановка на сложни и противоречиви интереси в началото на 1821 г. избухва въстание в Олтения и Мала Влахия. Негов вдъхновител и вожд е Тудор Владимиреску — дребен болярин, командир на пандурите и участник в Руско-турската война от 1806–1812 г. Не членува във Филики етерия, но поема ангажимент да вдигне въстание във Влахия, което да се съчетае с плана на Ипсиланти за преминаване през княжествата на път за Гърция. Някои местни боляри, влезли във временното правителство в Букурещ след смъртта на Ал. Суцу (януари 1821 п), обещават да подкрепят въстанието, за да се постигне смяна на фанариотите с местни боляри на княжеските престоли.

Движението започва през втората половина на януари 1821 г. с възвание на Т. Владимиреску към селяните и болярите: не е за или против етерията на Ипсиланти, не е за или против султана, а против злото — „тези над нас, било духовници или политици“, които „смучат нашата кръв“. И народът масово въстава. Образува се въстаническа армия, която до март 1821 г. достига численост 60–65 хиляди души. Ядрото на тази армия съставлява пандурският корпус от около 8

хиляди бойци. Това е войска без редовно снабдяване, която тръгва към Букурещ и плячкосва де що свари, селяните нападат болярски имения и къщи, болярите започват да бягат към Трансилвания, а Владимиреску неуспешно се опитва да въведе ред и дисциплина и да насочи борбата само срещу „лошите“ боляри.

Така започва по същество една социална революция. В началото на април 1821 г. въстаническата войска на Владимиреску влиза в Букурещ. В същото време откъм Молдова се движи етериска войска на Ипсиланти, чиято численост е по-скромна — към 7 хиляди души. Двете движения тотално се разминават по своите намерения и цели: Владимиреску — против годподството на едрите земевладелци, а и против османското господство, олицетворявано от фанариотите; етеристите — общобалканско антиосманско действие с фанариотско гръцки привкус; Владимиреску настоява етеристите да се изтеглят от княжествата, за да не се дава повод на султана да праща войски там; Ипсиланти пък обвинява доскорошния си съюзник в предателство; Портата от своя страна иска въстаниците на Владимиреску или да прекратят борбата, или да станат съюзници на османската армия срещу етеристите на Ипсиланти. И всичко свършва с убийството на Владимиреску, разпадане на неговата армия и разгром на етеристите.

Въстанието на Т. Владимиреску би могло да се определи като румънска социална и национална революция. Нейните социални цели остават нереализирани.

Разногласията между Владимиреску и Ипсиланти са добре дошли за Портата и тя успява да потуши въстанието, след което се възстановява предишното Социално-икономическо статукво. Що се отнася до национално-политическата сфера, то тук нещата съществено се променят — слага се край на фанариотското господство във Влахия и Молдова. Постигането на тази победа е резултат от взаимодействието на няколко фактора: първо, фанариотският режим в княжествата се свързва с етеристите на Ипсиланти и настройва Портата и султана против себе си; второ, исканията на движението на Владимиреску се подкрепят активно от болярското съсловие в княжествата. През април две делегации от по 7 влашки и молдовски боляри пристигат в Истанбул за преговори по тази тема; трето, руска намеса в полза на румънските искания. След края на въстанята на Владимиреску и Ипсиланти Русия упражнява силен натиск за

изтегляне на османските войски от княжествата. В крайна сметка през април 1822 г. Портата приема румънските искания, гърците се изключват от всички граждански и църковни служби във Влахия и Молдова и се заменят с румънски кадри, а османските войски се изтеглят от княжествата. Княз на Влахия става Грегоре Гика, а на Молдова — Йон Стурдза, водачи съответно на влашката и молдовската делегация на преговорите в османската столица.

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1828–1829 Г. И ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА. ОРГАНИЧНИЯТ СТАТУТ

Тази война има особено важни последици за княжествата. Според Одринския мир Влахия и Молдова получават широка автономия. Срещу определен откуп Портата е принудена да се откаже от правото да изисква доставки на храна и строителни материали от княжествата, турските укрепления трябва да бъдат унищожени, а градовете с турски гарнизони се предават на местната администрация. Влахия и Молдова получават право на собствени въоръжени сили. Султанското правителство е лишено от монопола върху външната търговия на княжествата, в резултат на което те получават достъп до европейския пазар. Одринският мир предвижда свобода на богослужението, пълна безопасност на гражданите, независимо управление и безпрепятствена търговия.

В продължение на няколко години след войната (до 1834 г.) в Дунавските княжества се установява временно руско управление. Върховната власт се осъществява от един назначен от руското правителство комисар (граф Киселев). Под негово ръководство се създава национална армия в двете княжества, организират се съдебна система, полиция, поща, отменят се вътрешните мита, прокарва се равенство пред законите, започва провеждането на отделни реформи, насочени против съществуващия дотогава порядък.

Провеждането на всички реформи в княжествата се оформя в така наречения Органичен статут (1831 и 1832 г.) за държавното устройство на Влашко и Молдова. Законодателната власт е съсредоточена в ръцете на специални органи — Дивани, съставени от боляри, а изпълнителната власт се осъществява от несменяеми господари, избирани от представителите на болярството, духовенството и градските първенци. Създават се и общи болярски събрания, в които влизат представители на едрото болярство и висшето духовенство. Както решенията на тези съвещателни болярски събрания, така и решенията на Диваните подлежат на утвърждаване от господаря. Министрите в княжествата се назначават и сменят също от господарите и напълно зависят от тях. Що се отнася до селяните, то

Органичният статут само узаконява отношенията такива, каквито те са установени дотогава в княжествата.

Реформите, проведени от Временното руско управление във Влахия и Молдова, означават крачка напред в сравнение с дотогавашната система на произвол и грабеж. Те създават по-благоприятни условия за развитие на градовете и градското стопанство, за оживление на вътрешната търговия и нарастване на търговско-занаятчийското население. Увеличава се селскостопанското производство, на европейските пазари се появява пшеница от Дунавските княжества.

През 30-те и 40-те години на XIX век във Влахия и Молдова се създават по-благоприятни условия за развитие на производителните сили и на капиталистическите отношения. Развива се занаятчийството, възникват и по-едри предприятия, увеличава своята роля търговско-лихварският капитал. Но въпреки това румънската буржоазия си остава твърде слаба. Характерно за нея е сращването й с помешчиците, тъй като тя в повечето случаи произхожда от тях — собствениците на манифактурни и промишлени предприятия, търговците и лихварите са същевременно и земевладелци. Това оказва голямо влияние върху поведението на буржоазията и върху целия политически живот в румънските княжества по онова време. Това до голяма степен обяснява и колебанията на румънската буржоазия, нейната непоследователност и компромисно държание в събитията.

Реформите в Дунавските княжества от 30-те години на XIX век не засягат едрото земевладение и запазват пълното господство на „великото болярство“. Латифундиите на едрите боляри във Влахия и Молдова обхващат хиляди и десетки хиляди хектара. При новите условия след отстраняването на османското господство и проникването на капиталистическите отношения едрите земевладелци се приспособяват към стоковото производство, но не изоставят старите методи на земевладение и експлоатация на селячеството. Нещо повече, сега процесът на обезземляване на селячеството се ускорява, увеличава се и зависимостта му спрямо земевладелците. Поради всичко това селските маси си остават и след реформите главната метежна сила в Дунавските княжества.

Срещу всесилието на едрите земевладелци се борят и по-дребните боляри, както и развиващата се буржоазия. Либерално-

земевладелските кръгове и буржоазията се обявяват против феодалните отношения и господството на латифундистите чокои, но заедно с това се страхуват от народните маси и техните революционни искания.

Наред с това либерално-буржоазно крило се оформя и революционно-демократическо направление, изразяващо интересите на народа. Виден идеолог и ръководител на това направление е Николае Бълческу (1819–1852). Той се бори против феодалния гнет, за освобождаване на селячеството от феодалните задължения и снабдяването му със земя. Поради преследванията от страна на княжеските власти през 1846 г. той е принуден да напусне родината си и се озовава в Париж. Тук през 1848 г. Бълческу участва в революцията против крал Луи Филип и организира живеещите в Париж емигранти от Влашко и Молдова. През 1848 г. той се завръща в Букурещ и застава начело на революционните сили.

РЕВОЛЮЦИЯТА В МОЛДОВА ПРЕЗ 1848 Г.

Още през 1846 г. в Молдова е образувано тайно дружество от буржоазията и либералното дворянство, т.нар. Патриотическа асоциация, което си поставя за цел да свали княз Стурдза от власт. В обстановка на остра политическа борба между управляващата върхушка и опозицията през 1847 г. са произведени избори за Държавен съвет. Разгръща се и селското движение в страната, предизвикано не само от жестоката експлоатация, но и поради настъпилите неплодородни години.

Вестта за революцията в Париж през 1848 г. служи като сигнал за действие в Молдова. На 27 март 1848 г. в Яш се провежда събрание на около 1000 боляри, търговци, учители, адвокати и пр. и се изработва петиция от 35 пункта. Петицията е изпратена на княз Стурдза и съдържа искания за премахване на злоупотребите на господаря и провеждане на някои ограничени реформи. В нея аграрният въпрос не се поставя. Князът приема почти всички искания, но отказва да разформирова своите наемни отряди и да проведе нови избори за общо болярско събрание.

Буржоазната опозиция се задоволява с постигнатия успех. Обаче по-радикалните елементи настояват за цялостно изпълнение на петицията. Появяват се и призиви за въстание и насилствено сваляне на княз Стурдза. Започват вълнения не само в селата, но и в столицата. Обаче движението няма определена и ясна програма и е твърде нееднородно. Това дава възможност на княза с около 1000 чуждестранни наемници да арестува повечето от противниците си в Яш. На 29 март 1848 г. Стурдза публикува прокламация, в която съобщава на населението, че революцията е потушена. Част от арестантите са изпратени в Цариград да бъдат наказани от султана. В Молдова се въвежда най-строга цензура.

Но това още не означава край на революцията, защото истинските сили на тази революция са в молдовското село. Разгръща се мощно селско движение срещу феодалните порядки. Селяните завземат земевладелските земи и сами разпределят земята помежду си. На много места те унищожават прокламацията на Стурдза. Всичко това плаши не само княза и управляващата върхушка, но и

буржоазната опозиция. Срещу селските маси са хвърлени въоръжените отряди на Стурдза. Същевременно е засилена охраната на границата с цел да се попречи на селското движение да се свърже с революцията в Австрийската империя.

Революционното движение в Европа и специално в Молдова предизвиква безпокойство и в Петербург. Царска Русия се страхува да не би революционната вълна от Молдова да се прехвърли в Бесарабия. Затова царизмът съсредоточава войски на молдовската граница. Водят се преговори между Стурдза и намиращия се в Яш руски генерал Дюхамел за съвместна борба на молдовската олигархия и руския царизъм срещу революционното движение в Молдова. По молба на княз Стурдза в края на юни 1848 г. на молдовска територия преминават първите руски отряди. По този начин революцията в Молдова е задушена още в своя зародиш.

РЕВОЛЮЦИЯТА ВЪВ ВЛАХИЯ

Управлението на княз Георги Бибеску във Влахия не е по-добро от това на Стурдза в Молдова. Крайната нищета на народните маси, от една страна, и засилената експлоатация на болярите, техните своеволия и злоупотреби, от друга страна, са главната причина за революционния взрив. Широкото недоволство от съществуващия режим на Бибеску и от експлоатацията на болярството и буржоазията се изявява през 1848 г. в мощно народно движение.

През 1840 г. във Влахия е образувана тайна революционна организация начело с Н. Бълческу, която се опитва да привлече на своя страна болярската и буржоазната либерална интелигенция, да вмъкне в революционното движение народните маси и чрез въоръжено въстание да организира свалянето на господарската власт. Организацията обаче скоро е разкрита и нейните организатори са арестувани. Бълческу е хвърлен в затвора, където престоява около 2 години. Наскоро след това, през 1843 г. е образувана нова тайна организация, наречена „Справедливост и братство“. Разработената от Бълческу програма на тази организация предвижда освобождаване на Влахия от националния гнет, образуване на национална армия, ликвидиране на феодалните привилегии и оземляване на селяните.

Макар и разнородна по състав, тази организация развива активна дейност. Тя изпраща свои представители в различни райони на страната, за да агитират против режима на Бибеску. Те организират въоръжени групи, снабдяват се с оръжие, привличат на своя страна офицери от действащата армия и пр.

Революцията във Влахия от 1848 г. започва от Мала Влахия по инициатива на дружеството „Справедливост и братство“. Пред многочислена маса селяни и строени войници на 9 юни в паланката Излаз (на Дунав, срещу устието на р. Вит) е прочетена от капитан Плешояну прокламация с искания за широки реформи, включително и за отменяне на крепостничеството. Селяните масово се присъединяват към движението, провъзгласено е образуването на ново правителство, настъпва небивал революционен ентусиазъм. Въстаналите сили се насочват през Каракал и Крайова към Букурещ.

На следващия ден (10 юни 1848 г.) се извършва покушение срещу Бибеску в Букурещ, но опитът за убийство на княза излиза неуспешен. Веднага след това започват масови арести. В това време Излазката прокламация става известна в Букурещ. Хиляди селяни и граждани се събират пред двореца на Бибеску с възгласи „Да живее конституцията“, излъчва се делегация, която поднася текста на прокламацията от 9 юни на княза. Събитията взимат твърде неблагоприятен за управляващата върхушка обрат и тя изпада в паника. Изплашеният княз Бибеску подписва (в присъствието на двама членове от революционния комитет) Излазката прокламация, която е обявена за конституция на страната. Образувано е ново правителство, а княз Бибеску се отказва от престола и напуска страната.

Разгръщането на революцията във Влашко плаши не само управляващата върхушка и едрите земевладелци, но и някои ръководители на движението. Те стават по-умерени и търсят пътища за компромис с болярството. По инициатива на ръководителя на влашката църква митрополит Неофит се свикват великите боляри на съвещание. В отговор на раздвижването на реакцията народът обсажда двореца на митрополита, където заседават великите боляри. Главата на църквата е принуден да се покаже, да целува знамето на революцията и да се кълне във вярност на конституцията. По този начин въстаналият народ бива успокояван, че никой не посяга на извоюваните от него придобивки. В същото време обаче се извършва реорганизация на правителството. Начело на правителството застава митрополит Неофит. Умерените елементи начело с Елиаде заемат най-важните постове в правителствената администрация, а привържениците на революционно-демократическото крило начело с Бълческу са представени в правителството като секретари. Обявени са и някои реформи: отменяне на цензурата, премахване на телесното и смъртното наказание, провъзгласяване на свобода на печата, обявяване на трицветния флаг с надпис „Справедливост и братство“ за държавно знаме, създаване на национална гвардия и пр.

На 15 юни 1848 г. се свиква събрание на Филаретово поле (оттогава Поле на свободата), където пристигат над 30 000 души — селяни, занаятчии, граждани. В обстановка на революционно въодушевление народът дава клетва за вярност към конституцията.

Въпреки победата над княз Бибеску и провеждането на някои реформи главният въпрос на революцията във Влашко — аграрният — остава нерешен. Селячеството малко се интересува от цензурата и държавното знаме, то иска премахване на феодалните повинности и ликвидиране на едрото земевладение чрез разделяне на земевладелските земи. Но буржоазните революционери, включително и някои от участниците в съставянето на Излазката прокламация, тръгват по пътя на компромиса. Те обещават на болярите, че ще държат сметка за техните интереси, и старателно се придържат към това обещание. На селяните се внушава, че трябва да запазят спокойствие, че въпросът за земята ще се реши впоследствие от учредително събрание, че трябва да се зачита частната собственост и пр. На 16 юни 1848 г. правителството издава и нарочно постановление за неприкосновеността на частната собственост.

Всичко това не задоволява контрареволюционните сили. Реакцията предпочита да има властта в ръцете си и да се отърве от „анархията“. На 19 юни 1848 г. тя прави опит чрез заговор и преврат да разгроми революцията. Група военни начело с полковник Одобеску и полковник Соломон нахлуват в двореца и започват арести на министрите. Набързо е съставено ново „правителство“, но разтревоженият народ започвала се стича на площада. Въоръжен с камъни и дървета, той помита отрядите на Одобеску и Соломон. Революцията отново е спасена. Сега обаче се разпространява слухът за навлизането на руски войски във Влахия. В лагера на умерените дейци в Букурещ настъпва паника. Елиаде настоява за бягство на правителството и на 28 юни сам бяга към Карпатите. Останалите членове на правителството следват примера на Елиаде. На 29 гони 1848 г. в Букурещ вече тържествува контрареволюцията. Започват арести и преследвания на революционерите. Митрополит Неофит обявява чрез листовка за прекратяването на „метежа“ и възстановяването на „реда“.

Реакцията обаче преждевременно тържествува. На 30 юни 1848 г. в Букурещ започват масови демонстрации. Демонстрантите нахлуват в домовете на реакционерите и реакционните офицери от казармата. Болярите се разбягват, а правителството, което на 28 юни напуска Букурещ, сега отново се завръща. Така и този път народът спасява революцията от посегателствата на реакцията. Характерно е, че

народът не среща съпротива от страна на войниците от столичния гарнизон.

Завърналото се след 30 юни 1848 г. в Букурещ правителство отново започва своята работа. Образувани са комисии за провеждане на реформи в областта на просветата, финансите, администрацията, данъчната система, селското стопанство и пр. Започва обсъждане на въпроса за свикването и състава на Учредителното събрание. Сега в правителството още по-ясно се очертават двете групи: тази на умерените и компромисно настроените начело с Елиаде и групата на последователните революционери начело с Бълческу. Елиаде настоява Учредителното събрание да представлява съсловен орган, в който болярството и склонната към компромис буржоазия да имат мнозинство. Но повечето от министрите минават на страната на Бълческу и този план е провален. На 14 юли 1848 г. е издаден декрет за свикване на Учредително събрание, избрано чрез всеобщи двустепенни избори.

Народната победа от 30 юни 1848 г. още повече плаши умерените буржоазни дейци. Селячеството продължава да се вълнува, в редица околии селяните не изпълняват феодалните тегоби, завземат болярските жита и ливади, нападат отделни имения и дворци на земевладелците. Въпреки всичко това решаването на аграрния въпрос не се придвижва от мъртвата точка. Селяните са успокоявани, че е създадена комисия, която ще разглежда техните искания, и че те трябва да запазват спокойствие. Комисия наистина има, но тя е съставена от боляри и представители на селяните и трябва да започне работата си през август 1848 г. и да изработи проект за аграрна реформа.

ОСМАНСКАТА ИНТЕРВЕНЦИЯ ВЪВ ВЛАХИЯ

Вместо разрешаване на назрелите вътрешни проблеми умереното правителствено мнозинство в Букурещ се заема с външнополитически комбинации. Още поражението на контрареволюционните сили на 30 юни показва, че революцията във Влахия може да бъде потушена само с външна намеса. Затова болярите се обръщат към Турция и Русия за помощ срещу въстаналия народ. Опасността от интервенция се съзнава и от временното правителство в Букурещ. Ръководителите на това правителство обаче се надяват на стълкновение между Русия и Турция и работят в тази насока. В Цариград е изпратен като влашки посланик Йон Гика, който иска намеса на Портата в събитията. Същевременно е изпратен неизплатеният данък от Влахия. Но усилията на някои дейци в Букурещ да противопоставят възможните интервенти един на друг не дават резултати. На 19 юли 1848 г. османски войски на Сюлейман паша минават през Дунав, а руското правителство излиза с нота, в която оправдава турската интервенция.

Навлизането на османските войски във Влахия тревожи най-много народните маси. На 20 юли 1848 г. пак се стича многохиляден народ на Полето на свободата. Изработена е петиция до Сюлейман паша да се изтегли. В отговор на това Сюлейман паша в специален документ обвинява румънците, че са извършили незаконни действия, и ултимативно поставя въпроса за разпускане на временното правителство в Букурещ и назначаване на наместник. На 23 юли 1848 г. правителството на Елиаде се саморазпуска. На следващия ден е избрано наместничество, в което Бълческу вече не влиза. Властта преминава в ръцете на шепа съглашатели, които предпочитат турската интервенция пред „анархията“ и „безредието“. По искане на Сюлейман паша наместничеството декларира своето съгласие новите закони и реформи да влизат в сила след утвърждаване от султана. Едва след това Сюлейман паша го признава. В същото време в Букурещ се завръщат избягалите по-рано реакционери боляри.

В такива условия на 9 август 1848 г. започва работата си комисията по аграрния въпрос. Тя обаче се оказва неработоспособна, тъй като е съставена от боляри и селяни. Представителите на болярството са твърде неотстъпчиви, някои от тях предлагат на

селяните само по един хектар земя, а други и толкова не искат да дадат и непрекъснато саботират работата на комисията. Представителите на селячеството пък се оплакват от прекомерната експлоатация и жестокост на болярите и излагат своите искания. Селските депутати в комисията настояват за земя, като искат от 4 до 8 хектара, и то не безвъзмездно, а срещу откуп. Работата на комисията протича в атмосфера на непрекъснати обвинения и без никаква възможност за постигане на компромис и споразумение. След деветото си заседание комисията е разпусната. Селяните остават излъгани в надеждите си.

В началото на септември 1848 г. се засилва турската интервенция във Влахия. Сюлейман паша е сменен от по-енергичния Фуад паша. Подготвя се навлизане на турските войски в Букурещ и окончателна разправа с революцията. Това предизвиква нова вълна на недоволство в столицата. На 6 септември разгневените маси изгарят в Букурещ текста на Органичния статут. Наместничеството обаче продължава да уговаря народа мирно да посрещне идващите турски войски. Сега и буржоазията, и либералното дворянство стават още по-умерени и полагат усилия да притъпят народното недоволство и да предотвратят избухването на въстание.

На 10 септември 1848 г. около 100 хиляди жители на Букурещ и съседните села се разполагат на лагер в околностите на столицата в очакване на пристигащите войски на Фуад паша. На 13 септември лагерът на пашата се установява в близост до народа. При него са повикани митрополитът, някои боляри и висши длъжностни лица. Пристига в лагера на Фуад паша и многочислена депутация. Представителят на Портата осъжда революцията и иска възстановяване на старите порядки. Същевременно той съобщава за назначаването на болярина К. Кантакузино за наместник в Букурещ. След това турските колони се устремяват към столицата. Стават истински сражения между нахлуващите интервенти и огромните тълпи от местното население, които препречват пътя на султанската армия. Румънските войски също оказват съпротива.

Силите обаче са неравностойни и войските на Фуад паша завземат Букурещ, като подлагат столицата на грабеж. Установен е кървав бял терор. Но това още не означава край на съпротивата, тъй като съществува укрепен лагер в Траяново поле. Под ръководството на генерал Магеру тук са разположени 15 хиляди души войници. Лагерът

представлява сериозна сила, но не е използван. Английският посланик Колкун успява да убеди генерал Магеру да разоръжи своите войски, за да не „предизвика“ султана за репресивни действия спрямо Влахия. Ген. Магеру призовава своите подчинени да се разотидат по домовете, което предизвиква голямо разочарование сред населението и войската.

Наред с турската контрареволюционна интервенция през есента на 1848 г. във Влахия навлизат и руски войски. Руският царизъм гледа с подозрение на турската намеса в събитията във Влахия и не иска в никакъв случай да допусне едностранно господство на Турция в този район. Освен това царизмът не може да допусне победа на революцията в една страна, намираща се в непосредствена близост с Русия. Революцията се оказва притисната между две велики реакционни сили. Тя се развива при твърде неблагоприятна международна обстановка и поради това изгледите за победа не са големи. От друга страна, и румънската буржоазия съдейства за неуспеха на революцията. Тя непрекъснато проявява склонност за компромис с реакцията и не желае да се опре на най-широките маси в борбата срещу вътрешната контрареволюция и външната интервенция.

ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА СЛЕД РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1848 Г.

След поражението на революцията от 1848 г. Влахия и Молдова са окупирани от руски и турски войски. Окупацията продължава до 1851 г. и има тежки последици за княжествата. Влахия и Молдова са заставени да издържат със свои средства окупационните войски. През 1849 г. между Русия и Турция е сключено споразумение, според което княжествата са лишени дори и от ония права, от които те се ползват съгласно Одринския мир от 1829 г. Вместо княз начело на Влахия и Молдова са поставени администратори, назначени от Петербург и Цариград за срок от 7 години. За господари на Влахия и Молдова са назначени Барбу Щирбей, брат на Бибеску, и Грегор Гика, които управляват при изключително трудни условия. Образуван е съставен от едри боляри Диван, чиито решения подлежат на утвърждаване от турския султан и руския цар. Освен това за осъществяване надзор над управлението в Яш и Букурещ има специални представители на Русия и Турция.

Наскоро след прекратяването на съвместната руско-турска окупация Влахия и Молдова отново са поставени в клещи между великите сили. Когато през 1853 г. започва Кримската война, Влахия и Молдова са окупирани от Русия, а след това, през 1854 г., от юг навлизат турските войски на Омер паша. Но и те не се задържат дълго, защото в резултат на постигнатата договореност между Англия, Франция и Портата Влахия и Молдова се предоставят на Австрия, чиято армия влиза в княжествата.

През 1850 г. Николае Бълческу пише, че ако движението на Владимиреску от 1821 г. прокламира лозунгите за справедливост, свобода и равенство въобще, то революцията от 1848 г. е социална и поставя за решение проблемите на социалните отношения. Бъдещата революция според Бълческу ще постави на дневен ред въпроса за обединение на Влахия и Молдова в единна независима държава. „Нейните лозунги ще бъдат: Справедливост, Братство, Обединение. Тя ще бъде една национална революция“ — пише Бълческу.

Обединението на Дунавските княжества е необходимо както от гледна точка на икономическото, така и от гледна точка на обществено-политическото развитие. След революцията от 1848 г. този въпрос

придобива първостепенно значение. Възниква движение за обединение на княжествата, което непрекъснато се разраства.

Движението за обединението на Влахия и Молдова се развива в обстановка на ожесточена борба между участващите в него класови сили. За селячеството обединението означава същевременно и дълбоки социални преобразувания. Селяните свързват въпроса за обединение на княжествата с въпроса за провеждане на широки демократични реформи и преди всичко с въпроса за премахване на крепостничеството и получаване на земя. Това искане поддържа и Бълческу, който продължава да призовава към разгръщане на борбата против феодалните порядки. След неговата смърт (1852) обаче революционно-демократическият лагер във Влашко губи своя най-влиятелен идеолог и водач и започва да отслабва.

Румънската буржоазия пък сега става още по-умерена. Тя непрекъснато е в съюз с либералните земевладелци и в никакъв случай не може да допусне движението за обединение на княжествата да прерасне в революционен пожар против съществуващите порядки. Буржоазията се стреми към „мирно“ обединение, което да й гарантира по-широк пазар и същевременно да й осигури политическа власт в страната. Подобна е позицията и на обуржоазяващото се дворянство. Консервативното болярство пък желае такова обединение, което не би било свързано с никакви социални реформи и при което би се запазила неговата икономическа и политическа мощ. Следователно всички класи и слоеве се обявяват за създаването на единна национална държава, но всяка изхожда от своите интереси и се стреми чрез обединението да постигне задоволяване на своите собствени интереси.

Значително влияние върху движението за обединение оказва румънската емиграция, която пропагандира идеята за създаване на обединена румънска национална държава. След смъртта на Бълческу популярност във Влахия и Молдова, както и сред емигрантските кръгове в чужбина, печели Михаил Когълничану — енциклопедически образован човек, виден историк и добър оратор. Той излиза с програма за широки демократични реформи, включително и в областта на аграрните отношения, но решително се противопоставя на всяка революционна проява.

ПОДГОТОВКА ЗА ОБЕДИНЕНИЕ НА ВЛАХИЯ И МОЛДОВА

Движението за обединение на Влахия и Молдова постига известни успехи още в първите години след революцията от 1848 г. Особено силна пропаганда в полза на обединението се развива в Молдова, където самият господар Грегор Гика е привърженик на юнионистите. По-голяма част от интелигенцията доказва необходимостта от обединение. Чрез статии и брошури, издавани не само в княжествата, но и на Запад, юнионистите популяризират лозунгите за обединение и запознават европейската общественост с проблемите на Влахия и Молдова. Те печелят благоволението на влиятелни среди във Франция и други страни за делото на обединението.

Френската политика през 50-те години на XIX век се стреми към ограничаване на ролята на Австрия на Балканите, към изтласкване на Русия от този район и засилване на влиянието на Париж в Турция. А това най-лесно може да се постигне чрез създаването на приятелски на Франция национални държави в Дунавския басейн. Ето защо Наполеон III подкрепя обединението на Влахия и Молдова.

През 1853 г. румънските емигранти предават на Наполеон III един мемоар, в който се обясняват основанията за пълно обединение на румънския народ. В княжествата пък се разпространяват периодични издания — „Jurnalul craiovei“, „Timpul“, „Patria“, които излизат по време на Кримската война и доказват необходимостта от обединение. На 1 октомври 1855 г. започва да излиза вестник „Stea Dunarii“ („Звезда на Дунав“). В брой първи на вестника Когълничану квалифицира обединението на княжествата като „Живо и логично желание на мнозинството от румънците“, което трябва „да консолидира“ тяхната националност, „да им осигури достойнството и необходимите средства за изпълнение на тяхната мисия“. Когълничану смята също, че „само обединението ще консолидира мира на Изток“.

Обаче за обединение на княжествата още по време на Кримската война не може да се мисли. Влахия и Молдова са окупирани от австрийски войски, установен е окупационен режим, който, като и Руско-турската окупация от 1849–1851 г. и 1853–1854 г., става омразен на всички слоеве от населението на Влахия и Молдова. Войната и

австрийската окупация се отразяват твърде тежко както върху материалното положение на масите, така и върху политическия живот. Затова всички погледи са обърнати към хода на военните действия на Кримския полуостров с надеждата за скорошно приключване на войната, премахване на австрийската окупация и създаване условия за осъществяване на обединението.

Още преди края на Кримската война, през 1855 г., се свиква международна конференция на представители на воюващите страни във Виена, на която се разглежда и въпросът за Дунавските княжества. Противоречията между участниците в конференцията са толкова големи, че не е възможно постигане на каквото и да било решение относно бъдещето на Влахия и Молдова. През юни 1855 г. конференцията прекратява своята работа.

Австрийската окупация на Дунавските княжества продължавало края на Кримската война. През февруари 1856 г. започват мирните преговори между Русия, Англия, Франция, Турция, Сардиния, Австрия и Прусия в Париж. Парижкият мирен договор заменя руския протекторат над Влашко и Молдова с „колективен протекторат“ на държавите, подписали договора.

По искане на румънските емигранти участниците в мирните преговори в Париж обсъждат и въпроса за обединение на княжествата. Развиват се ожесточени спорове между представителите на отделните държави по този въпрос. Австрия и Турция решително се обявяват против обединението на княжествата. В резултат на евентуално обединение Хабсбургите ще загубят възможността за намеса и оказване на влияние в този район. Освен това създаването на голяма румънска държава ще засили стремежа и на Трансилвания за обединение с Румъния. Портата пък се бои, че след обединението Румъния ще отхвърли всякаква зависимост към Цариград и по този начин ще даде пример и на другите народи на Балканския полуостров за засилване на своето националноосвободително движение.

След известни колебания английската дипломация също изразява отрицателно становище към искането на румънските емигранти за обединение на Влашко и Молдова. В борбата си срещу руското влияние на Балканите и в Близкия изток Англия се опира на Цариград. Затова Лондон и този път остава верен на принципа за

„неприкосновеност“ на турските владения и за запазване на целостта на Турция.

Франция обаче се обявява за обединението. Тя, както и Англия, е против проникването на Русия на Балканите, в Средиземно море и Мала Азия, но за разлика от Англия Наполеон III търси опора за постигане на тази цел не само в Цариград, но и в новоформиращите се държави на Балканите и в Дунавския басейн. В полза на обединението се изказва и Русия. Руската политика преценява, че създаването на Румъния води към отслабване на позициите на Турция и Австрия — нейните непосредствени съперници в този район. Прусия и Сардиния, заинтересовани от отслабването на Австрия и сами борещи се за обединение на Италия и Германия, също подкрепят искането за обединение на Влахия и Молдова.

Парижката конференция не е в състояние да реши въпроса за обединението на Влахия и Молдова, тъй като този въпрос разделя държавите на две противоположни позиции — привърженици и противници на обединението.

Между участниците в конференцията все пак е постигнат компромис. Решено е в княжествата да се създадат съсловни представителни събрания, които да се изкажат относно бъдещото държавно устройство. Предложенията на събранията трябва след това да бъдат предадени на една специална международна комисия, която на свой ред трябва да докладва пред конференцията на държавите, подписали Парижкия мирен договор. Тези държави тогава окончателно ще се произнесат относно обединението на Влахия и Молдова. По този начин участниците в Парижката мирна конференция от 1856 г. си присвояват правото да се разпореждат със съдбата и бъдещото държавно устройство на Дунавските княжества.

След Парижкия мир австрийските войски се изтеглят от княжествата, но в Яш и Букурещ се назначават наместници сепаратисти, които пречат за провеждането на избори за предвидените събрания. Особено активно действа против обединението молдовският наместник Николае Конаки — Вогоридес. Подкрепян от Турция, Австрия и Англия, той използва всички средства, за да осуети победата на националната партия, забранява всякакви акции на юнионистите, арестува по-активните от тях и ги изселва от столицата, заплашва избирателите и селяните, че в случай на обединение положението им

ще се влоши, и пр. Независимо от това движението за обединение непрекъснато се разширява. Създадени са комитети от юнионисти, които разгръщат широка пропагандна работа във Влахия и Молдова. По своя състав тези комитети са твърде пъстри — представители на консервативното дворянство, на либералната буржоазия и радикалната интелигенция. Идеята за обединение е обща за всички, при което въпреки революционния кипеж в селото юнионистите изключват аграрния въпрос от своята програма.

В условията на твърде остра политическа борба през юли 1857 г. са насрочени избори. Юнионистите обявяват бойкот на изборите и са подкрепяни от избирателите. Наместникът с помощта на полицията принуждава избирателите да гласуват. В резултат на това „избраното“ на 19 юли 1857 г. събрание в Молдова е с послушно на наместника сепаратистко мнозинство. Юнионистите обявяват изборите за незаконни и с нови усилия повеждат борба против наместническата власт. Обстановката непрекъснато се изостря и заплашва с избухване на революционен взрив. Франция, Прусия и Русия искат от Турция да отмени фалшифицираните избори в Молдова и когато тя отказва, те скъсват дипломатическите си отношения с Портата. Въпросът за обединението на Влахия и Молдова заплашва да се превърне в център на нова международна криза. Тогава английското правителство съветва Турция да отстъпи. Изборите в Молдова са анулирани и през септември 1857 г. трябва да се проведат отново.

При повторните избори в Молдова юнионистите печелят съкрушително мнозинство. Във Влахия също печелят привържениците на обединението. Двете събрания започват работата си през септември 1857 г. и набелязват своите искания: да се уважава автономията на княжествата, да се извърши тяхното обединение в една държава — Румъния, на румънския трон да се повика един чуждестранен принц, да се провъзгласи неутралитетът на княжествата, да се избере народно събрание със законодателни функции.

КОНВЕНЦИЯТА ОТ 7 АВГУСТ 1858 Г.

Исканията на румънските събрания за обединение стават предмет за обсъждане от специална международна комисия, която заседава в Париж. В работата на комисията участват представители на 7-те държави, подписали през 1856 г. Парижкия мир. След продължителни спорове участниците в конференцията постигат компромис и на 7 август 1858 г. подписват конвенция.

Според конвенцията от 7 август 1858 г. Влахия и Молдова запазват своите княжески права начело с отделни правителства. Двете княжества имат свои законодателни органи и въоръжени сили. Наред с това се създават и някои обединени органи — смесена централна комисия (с права да разработва проекти за общи закони), общ касационен съд и общо наименование „Съединени княжества“. Заедно с това се предвижда отменянето на някои средновековни привилегии на болярите и въвеждането на имуществен ценз вместо предишната съсловна избирателна система. От 5 милиона население на княжествата само 4 хиляди получават избирателни права. Създателите на конвенцията от 7 август 1858 г. само в най-обща форма се изказват за подобряване на участта на селяните, като не забравят да подчертаят своето „право“ по взаимно съгласие да се намесват за възстановяване на „реда“ във Влахия и Молдова.

Конвенцията от 7 август 1858 г. е незначителна крачка към обединението на румънските княжества. Тя показва колко противоречиви са интересите на държавите, в чиито ръце се намира делото на обединението. Затова и юнионистите започват да губят надежда, че „европейският концерн“ ще съдейства за победата на това дело. Те повеждат борба за поставяне на престола в Букурещ и Яш на свои привърженици, чрез които да се проведе обединението. И това им се удава. На престола в Молдова е избран Александър Йон Куза (1820–1873), участник в революцията от 1848 г. и последователен привърженик на идеята за обединение. Населението с въодушевление приветства новия княз.

По-сериозна съпротива оказва реакцията във Влахия. Избраното тук Народно събрание има по-реакционен състав и може да провали подготовката за обединение. Но народните маси и юнионистите

осуетяват замислите на реакцията. В деня на откриването на Народното събрание, на 22 януари 1859 п, около 20 хиляди души обсаждат сградата на митрополита. Обстановката твърде много се изостря, ръководителите на реакцията се опитват да използват сила, но се оказват изолирани. На 24 януари 1859 г. юнионистите предлагат да бъде избран за княз на Влахия Александър Йон Куза. По този начин ще бъде съединена княжеската власт в Дунавските княжества в ръцете на едно лице, и то в ръцете на привърженик на обединението. Това предложение единодушно е прието от обкръженото от народа Влашко народно събрание.

ЗАВЪРШВАНЕ НА ОБЕДИНЕНИЕТО НА ВЛАХИЯ И МОЛДОВА

С избора на Йон Куза за княз на двете княжества обединението фактически е извършено. Необходимо е обаче то да бъде признато от европейските държави и да се създадат съответните органи на румънската държава. Против обединението на Влахия и Молдова и сега се обявяват Австрия, Турция и Англия. Обаче работата на свиканата за обсъждане на този въпрос международна комисия е наскоро прекратена поради войната на Франция и Сардиния срещу Австрия. Хабсбургската монархия търпи поражения, а на Европейския континент се появява нова обединена държава — Италия. В резултат на това позициите на противниците на румънското обединение значително отслабват. В епохата на развиващи се националноосвободителни и обединителни движения в Европа и след единодушно изразената воля на населението от Дунавските княжества за обединение съпротивата на Австрия, Турция и Англия се оказва неефикасна. При това и княз Куза действа решително, като концентрира войските на юг в случай на турска интервенция. Портата е принудена да отстъпи. Въпреки многочислените уговорки през септември 1859 г. тя признава избора на княз Куза на двата престола.

Налагането на княз Куза за княз на Румъния е значителна придобивка по пътя на осъществяването на обединението на Дунавските княжества. Портата е принудена да прави нови и нови отстъпки на формиращата се румънска държава. Княз Куза успява да наложи на Цариград да приеме обединението на двете армии на княжествата под командването на един щаб и изпраща за представител при Портата едно лице, което трябва да изпълнява функциите на посланик на двете княжества. Същевременно той непрекъснато подчертава стремежа на Румъния към независимост. През 1860 г. Куза изпраща меморандум до европейските сили с искане за утвърждаване и завършване на обединението на двете княжества. В отговор на това през есента на 1861 г. е свикана нова международна конференция, този път в Цариград, която е принудена да признае създаването на Румъния като свършен факт.

РУМЪНИЯ СЛЕД ОБЕДИНЕНИЕТО НА КНЯЖЕСТВАТА

Обединението на Дунавските княжества не разрешава основния въпрос на румънската действителност по онова време — аграрния. Затова в страната не настъпва умиротворяване и след създаването на единна държава. Селските вълнения заплашват да прераснат в селска революция. Националното събрание, което започва своите заседания през януари 1862 г. в Букурещ и става единен законодателен орган на страната, прокарва редица закони, но все не може да стигне до решаването на аграрния въпрос. Едрите земевладелци начело с Барба Катарджи предлагат да освободят селяните, но без да им се предоставя земя. На тази позиция решително се противопоставя Когълничану, който смята, че лишаването на селяните от земя би означавало страшна катастрофа. Водачът на либералите Йон Брътиану пък предлага да се отложи въпросът за по-благоприятно време. Така че отделните слоеве на господстващата класа не са единни по този въпрос.

Княз Куза е привърженик на възгледите на Когълничану по аграрния въпрос и през 1863 г. го поставя за пръв министър със задача да проведе аграрна реформа. Най-напред е прокаран закон за секуларизация на манастирските земи, които съставляват около една четвърт от територията на княжеството. След това правителството излиза с проект за аграрна реформа. Обаче както болярството, така и представителите на компромисно настроената буржоазия решително се противопоставят на проекта на Когълничану. Мнозинството от Народното събрание гласува недоверие на правителството. На 2 май 1864 г. Когълничану дава оставка. В същия ден княз Куза излиза с възвание към народа с обвинение срещу „олигархията“, че иска да лиши 3 милиона селяни от земя. Същевременно той предлага нов избирателен закон и провеждане на някои реформи в държавното управление. След това е проведен плебисцит, който завършва с голям успех на княз Куза. Създаденият Държавен съвет изработва въз основа на проекта на Когълничану Закон за аграрна реформа, който е подписан на 14 август с. г. от княза и влиза в сила. Селяните са освободени от феодални повинности и получават малки участъци земя срещу откуп. Размерът на участъците се определя в зависимост от

количеството на работния добитък на отделния селянин и възлиза на близо 4 хектара.

От реформата болярите в Румъния са озлобени, а селяните не са задоволени. Поради това кръгът на поддръжниците на княз Куза започва да се стеснява. Стремежът на княза за установяване на личен режим също му спечелва много врагове. Възниква силно опозиционно движение против княза, възглавено от Либералната партия начело с Йон Брътиану и Константин Росети, създаден е Таен централен комитет в Букурещ, който се заема да свали княза от престола. На 11 февруари 1866 г. Куза е заставен от група заговорници да се откаже от престола.

Превратът в Румъния е посрещнат враждебно от Портата, която се обявява против искането на либералите за повикване на чужденец на вакантния престол в Букурещ. Недоволна от преврата е и Русия и на тази основа се създават условия за известно турско-руско сближение. Турско-румънските отношения бързо се изострят. И двете страни преминават към военна подготовка. Същевременно ръководителите на преврата Брътиану и Росети търсят съдействието на българската емиграция в Румъния. Образуван е Български таен централен комитет начело с Ив. Касабов, който води преговори с представители на румънския комитет, и е създадена Свещена коалиция за общи действия против Турция. Румънският комитет ще доставя необходимите материали и ще осъществява върховното ръководство на движението. Българският таен комитет пък се задължава да образува още два централни комитета — един в България и един в Сърбия, които ще създадат свои поделения.

Веднага след свалянето на княз Куза от Букурещ са направени сондажи за установяване на съюз и със Сърбия. Гарашанин не отхвърля предложението, но протака преговорите в очакване на вътрешнополитическата стабилизация в Румъния. Изхождайки от вътрешнополитическото положение в Румъния и нейната военна неподготвеност, Гарашанин смята, че една евентуална румънско-турска война би довела до турска, а може би и до австрийска окупация на страната, което би било опасно и за Сърбия. Затова той не желае преждевременно да се свързва чрез военен съюз с новите румънски управници и ги съветва да намерят начин за помирение с Портата. Междувременно опасността от турско нападение срещу Румъния

минава. Въпросът за румънския престол е обсъждан от международна комисия. За княз е повикан принц Карл от династията на Хохенцолерните, който през май 1866 г. идва в Букурещ. Властта преминава в ръцете на съюза на едрите земевладелци и буржоазията, т.нар. чудовищна коалиция, която поверява управлението на либералите.

През 1866 г. в Румъния се прокарва нова конституция, която регламентира правомощията на държавните органи и власти — княз, камара на депутатите, сенат, правителство и пр. Законодателната власт принадлежи не само на парламента, но и на държавния глава. Установява се освен това крайно консервативна избирателна система: имуществен и образователен ценз, избирателни колегии, двустепенни избори в селските колегии, назначаване на сенатори „по право“ и пр. Преобладаващата част от населението, милиони селяни и работници, изобщо не влизат в избирателните списъци. И все пак очертава се една тенденция на превръщане на Румъния в конституционна парламентарна монархия. При такъв именно държавно-политически строй Румъния, вече обединена и изоставила крепостничеството, влиза в седмото десетилетие на XIX век с неговата голяма източна криза (1875–1878 г.), от която ще излезе като независима държава

ЧЕРНА ГОРА

ОСМАНСКАТА ВЛАСТ В ЧЕРНА ГОРА

След падането си под османска власт (1499 г.) Черна гора е включена в състава на Шкодренския санджак. В областта са учредени 5 нахии — Катунска, Риечка, Цръмничка, Лешанска и Пиешивачка. Установена е тимарска система и е въведена османска администрация. Като представител на централната власт тук резидира един турски субаша (войвода) и специален турски кадия за Черна гора. Впоследствие османските власти премахват първоначално раздадените там тимари и започват да третират цялата област като султански хас, а населението като султански поданици. Причините за тази промяна лежат преди всичко в природните дадености: „Стара Черна гора е цялата от камък… Тук трева едва расте до 10 сантиметра, докато човешкият ръст достига до два метра.“

През 1570 г. Черна гора има 30 хиляди, през 1712 г. — 50 хиляди, през 1796 г. — 80 хиляди, през 1840 г. — 120 хиляди души население. Черногорците са освободени от многобройните данъчни задължения, които съществуват в Османската империя. Те плащат като данък само по един дукат (филурия) на къща и дават военна помощ на Портата като арматоли, но само в пределите на Черна гора. Черногорците приемат заповедите на Портата и допускат на своя територия представители на османската администрация и правосъдие, но в действителност черногорското население продължава да живее и да се управлява не според турските закони, а според своето обичайно право. Нещо повече, черногорците изобщо не са рая, а напротив — в продължение на 4 столетия, от XV век до 1878 г., водят повече от 400 кампании против османците.

Всъщност Черна гора под османска власт е самоуправляваща се област със своеобразна пряка кнежинска демокрация. Всяка нахия има по няколко кнежини. Начело на всяка кнежина стои изборен кнез. Всички въпроси на кнежината се решават на кнежински събор. Всяка нахия пък има свой изборен „баш кнез“, който свиква нахийски събори

за решаване на общите въпроси за цялата нахия. Съществува и Общочерногорски събор, който се занимава с общите за областта въпроси и играе ролята на посредник между османската власт и Черна гора. От началото на XVII век вече се избира и кнез за цяла Черна гора като официален представител на тази област.

Черна гора запазва своята самостоятелност и в църковно-административно отношение. Съществува самостоятелна Черногорска митрополия в състава на сръбската църква. Нейното седалище е в Цетине. Черногорският митрополит се избира от Общочерногорския събор. Освен духовна власт той има голямо влияние и в политическия живот на областта. Цетинските владици се ползват с голям авторитет и се налагат като ръководители на черногорското население. Те играят важна роля в борбата на черногорците за освобождение и създаване на черногорска държава.

ЧЕРНОГОРСКИ ПЛЕМЕНА

През XVI–XVII век преобладават териториалните кнежини, но още през този период се формира своеобразна племенна организация. Постепенно по време на борбите с османците се стига до вътрешно сливане на кнежините и създаване на племенно и междуплеменно сътрудничество, осъществявано чрез Черногорски събор. Окончателно племенната организация се оформя през XVIII век.

Черногорските, бърдските (планинските) и херцеговинските племена се развиват от скотовъдните катуни, които първоначално са организирани на родова основа. Племето представлява териториална, икономическа, военна и религиозна общност на свободни братства. Вътре в племето най-висш орган е племенният събор на всички пълнолетни членове на племето, чиито решения са задължителни за всички. Всеки член на племето е длъжен да се подчинява на племенното право.

Управлението в рамките на едно племе се осъществява от изборни старейшини. Всяко племе има обща собственост — гори, пасбища, води и пр., но наред с това всеки член на племето има и своя собственост. В рамките на племето се запазват отделните братства, кръвни роднини, произхождащи от един прародител. Отношенията в племето и между братствата се изграждат въз основа на черногорското обичайно право. Отделните племена са в значителна степен независими едно от друго и често враждуват помежду си. Най-висша власт в племето е племенната скупщина, съставена от всички пълнолетни мъже на племето. Най-изтъкнатите племенни старейшини и първенци на отделните племена представляват общата Черногорска скупщина. Макар и да враждуват често помежду си, племената все пак се свързват в общ племенен съюз, от който през XVIII век се развива държавната организация на Черна гора.

През XVII–XVIII век в Черна гора постепенно се издига и придобива голямо значение старейшинската върхушка. Наистина, всички племенни функции в страната са изборни, обаче както за общочерногорските, така и за нахийските изборни длъжности винаги са избирани едни и същи старейшински семейства. По този начин племенните функции на практика се превръщат в наследствени, в

резултат на което постепенно укрепва своите позиции черногорската управляваща върхушка. Най-голямо влияние и политически авторитет в страната имат цетинските владици. Наред с тях в Черна гора се създава и т.нар. гувернадурски институт. Около „гувернадура“ като светски управител на Черна гора се групират недоволните от владиците черногорски първенци. Опирайки се на Венеция и Австрия, те се стремят да си осигурят господстващо положение в страната. Групата на цетинския владика обаче винаги излиза по-силна и, опирайки се на Русия, през първата половина на XIX век успява да ликвидира гувернадурския институт.

Племенната организация в Черна гора, изграждана в продължение на няколко века, е много устойчива и налага своя отпечатък върху целия живот и бит на черногорците. Освен това тя става пречка за изграждането на надплеменна държавна организация. В борбата си за извоюване на независимост на страната и създаване на черногорска държава цетинските владици дълги години трябва да преодоляват съпротивата на отделните племена и на племенната организация изобщо.

Като малка планинска област Черна гора изостава в своето икономическо развитие. Завладяването на равнинните области около Подгорица и Жабляк от османците лишава черногорците от плодородни земи, а присъединяването на Далматинското крайбрежие към Венеция (от Бока Которска до Бар) отнема възможността на Черна гора да поддържа постоянна връзка с останалия свят. Това е може би и една от причините, поради които твърде дълго остава непокътнат патриархално-племенният бит на черногорците.

Главното занятие на населението е скотовъдството, което обаче невинаги осигурява насъщния. Твърде често явление в живота на Черна гора са гладните години. Стопанството има натурален характер, макар че и тук през XVIII и XIX век има наченки на стоково-парични отношения. Търговията на Черна гора се развива главно чрез Бока Которска, където черногорците продават добитък и купуват хранителни продукти, сол, занятчийски изделия и пр. Впоследствие възникват и вътрешни пазари — Вир пазар и Риека Църноевича. Произвеждат се и стоки, предназначени само за продажба. Възниква и особена група търговци на добитък, а също и местни лихвари, които постепенно забогатяват и стават опора на държавната власт срещу

племенната организация в страната. Черногорското население изкарва прехраната си от скотовъдството и земеделието на принципа на самозадоволяването. То бавно и трудно се освобождава от установените традиции и обичаи: селскостопанските работи и домашното производство на облекло по традиция остават задължения на жената, а мъжът е борец и върши по-тежките работи, понякога се занимава с търговия, но преди всичко и над всичко поставя четничестването и воюването. Доколкото има занаяти, то те са в ръцете на чужденци, тъй като черногорците се отнасят с пренебрежение към занаятчийството.

ОСВОБОДИТЕЛНАТА БОРБА НА ЧЕРНОГОРЦИТЕ ПРЕЗ XVII–XVIII ВЕК

През XVII век османците предприемат редица опити да ликвидират черногорската автономия. Съседните на Черна гора санджак-бейове неведнъж искат извънредни даждия от черногорците за потушаване на бунтовете в Албания и други краища на Османската империя. Обаче черногорските кнезове винаги отхвърлят тези искания и опирайки се на селячеството, с оръжие защитават своята автономия, като, разбира се, подчертават, че те са покорни само на централната власт в Цариград.

Освен това по време на венецианско-турските войни през XVII век черногорците вземат страната на Венеция и заедно с населението на Херцеговина и бърдските племена участват в борбите против Турция. През 1648 г. те дори приемат венециански протекторат, но по-нататъшното черногорско-венецианско сътрудничество е прекратено поради несполуки във военните действия срещу Османската империя.

Още по-активно се ангажират черногорците във войната на „Свещената коалиция“ срещу Портата (1683–1699). Присъединявайки се към коалицията и влизайки във война, Венеция призовава и християнското население на Херцеговина, Черна гора и Горна Албания да въстане, обещавайки му освобождение. Венецианският емисар Зено успява да спечели на своя страна някои водачи на черногорските племена, в това число и цетенския владика. Същевременно са прекратени и някои междуплеменни вражди в Черна гора и черногорците вземат участие в борбите като венециански съюзници. Обаче през 1685 г. турските войски начело със Сюлейман паша навлизат в Черна гора и в битката при Вртийелка разбиват главните черногорски сили. Венецианското правителство не оказва почти никаква помощ на своите съюзници. Едва през 1687 г. венецианците превземат чрез обсада Нови, след което черногорският владика Висарион активно се ангажира в полза на Венеция, а Черногорската скупщина взема решение за общо черногорско въстание.

През 1688 г. черногорците разбиват войските на Сюлейман паша, те се изтеглят от Черна гора, а в Цетине идват венециански части. Черногорско-венецианското сътрудничество продължава до 1692 г.,

когато турските войски отново проникват до Цетине и заставят венецианците да се оттеглят.

Освободителната борба на Черна гора, започната в края на XVII век по време на войната на „Свещената лига“ против Османската империя, е продължена още по-решително през XVIII век. Началният период на тази борба е свързан с името на черногорския владика Данило Шчепчевич (1679–1735), по-късно наречен Петрович. Той се проявява като един от най-енергичните ръководители на Черна гора. Нему народното предание приписва преследването на ислямизираните черногорци — т.нар. Истрага потурица. Твърди се, че тази „Истрага“ не била извършена изведнъж, а в продължение на много години, през целия XVIII век, и че Данило Петрович бил само инспиратор и организатор на началната фаза на преследването на „потурняците“. В действителност няма документи, които да доказват, че въпросното издирване и преследване наистина се е състояло.

Черногорците непрекъснато отказват да изпълняват задълженията си към Османската империя (плащането на определения им данък). Това ги излага на постоянни нападения от страна на османците. За да се защитят от тези нападения, те създават свои въоръжени чети. Освен това още в началото на XVIII век те стават постоянни съюзници на Русия и единодушно се отзовават на руските апели за съдействие. По време на войната на Петър I срещу Османската империя от 1710 г. за пръв път се установяват руско-черногорски политически връзки. През лятото на 1711 г. в Черна гора пристигат руски представители — полковник Михаил Милорадович и капитан Ив. Лукачевич. Под ръководството на владиката Данило черногорците се включват във войната и заедно с херцеговинците постигат значителни успехи. През 1712 г. османците предприемат наказателен поход срещу Черна гора и Цетинския манастир. През 1714 г. те нападат Черна гора с още по-големи сили. Въпреки мъжествената съпротива черногорците не могат да спрат османските войски и да им попречат да стигнат до Цетине. Това е най-тежката наказателна експедиция срещу Черна гора през XVIII век, по време на която самият владика Данило напуска страната, а през 1715 г. заминава за Русия да иска помощ.

В края на 1714 г. Портата обявява война на Венеция под предлог, че подпомага черногорците. По време на тази турско-венецианска

война венецианската република използва затрудненото положение на черногорците, за да ги привлече на своя страна, и постига значителни успехи в това отношение. През 1717 г., след завръщането на владиката Данило в Черна гора, е взето решение за установяване на венециански протекторат над страната, при условие да се запази нейната вътрешна и църковна автономия. Тогава е установен и гувернадурският институт — черногорците избират един свой светски управител, наречен гувернадур. Черногорско-венецианското сътрудничество продължава до края на войната, а след сключването на По-жаревацкия мир (1718 г.) Венеция признава на владиката Данило правото на църковно управление над православните венециански поданици в Бока Которска.

Руско-черногорското сътрудничество, установено по време на войната на Петър I с Турция от 1711 г., е продължено и от наследниците на Данило Петрович. Новият владика Сава се оказва неспособен да ръководи освободителната борба на Черна гора, но той прави посещение в Петербург и съдейства за утвърждаване култа на Русия в Черна гора. Още повече в това отношение допринася неговият наследник Василие Петрович, който в действителност управлява Черна гора вместо владиката Сава. Василие Петрович на няколко пъти предприема пътуване до Русия, стреми се да запознае меродавните фактори в Петербург с проблемите в Черна гора и получава съответната подкрепа. Руското правителство редовно отпуска годишна помощ на Черна гора и обсипва с внимание и подаръци черногорските владици. През 1754 п, след завръщането си от първото пътуване в Русия, Василие Петрович обикаля цяла Черна гора, събира племенните водачи и народа, уговаряйки племената да се помирят помежду си. Заедно с това той говори за Русия като за най-силна и най-голяма държава в света и най-сигурен съюзник и опора на черногорците в борбата им с османците. Непрекъснатите руско-черно-горски връзки окрилят черногорското население в борбата му за свобода и независимост и то отказва да изпълнява задълженията си към Портата. През 1756 г. османците предприемат нов поход срещу Черна гора, но и този опит на Портата да подчини непокорното население от района завършва неуспешно. След оттеглянето на турците владиката Василие отново заминава за Русия, като иска увеличаване на руската помощ и съгласието на Петербург за създаването на един „черногорски полк“ на руска територия.

Култът към Русия през XVIII век в Черна гора е толкова силен, че дава възможност на един чужденец, Шчепан Мали, с помощта на неголяма група старейшини и калугери да се провъзгласи за руски цар и като такъв да застане начело на черногорското управление (1767–1773). Той се появява в Черна гора през 1767 г. и разпространява вестта, че е руският цар Петър III, което му дава възможността да отстрани владиката Сава и да заеме властта.

По време на Руско-турската война от 1768–1774 г. черногорците отново активно участват в борбите срещу Османската империя. В Черна гора пристига специален руски пратеник — княз Долгоруков. През 1768 г. срещу черногорците отново е предприет поход на турски войски, но тази наказателна експедиция завършва безрезултатно. Шчепан Мали обаче не се проявява като храбър войник и това се оказва пагубно за неговия авторитет. През 1773 г. той е убит.

В края на XVIII век черногорците водят тежки борби с полуавтономните шкодренски паши в Албания, които предприемат непрекъснати нападения срещу Черна гора. След смъртта на Шчепан Мали властта в страната фактически заема гувернадурът Радонич, който първоначално също се опитва да спечели благоволението на Русия, а след това се обръща към Австрия. През есента на 1781 г. в Цетине пристига австрийска делегация и австрийското правителство отпуска известна помощ за Черна гора. Във връзка с това възниква подозрение в Русия към черногорската политика и новият владика Петър I Петрович Негош (1782–1830) е изгонен от Петербург при своето пътуване в Русия.

Най-тежко се оказва положението на черногорците през 1785 п, когато шкодренският отцепник Махмуд паша Бушатли предприема поход срещу Черна гора и успява да превземе Цетине и да разруши Цетинския манастир. Владиката Петър I по това време не е в страната, племената и братствата са скарани, кръвното отмъщение взема много жертви, земите остават необработени, настъпва глад. А турските атаки следват една след друга.

По време на австрийско-турската война от 1787–1792 г. в Черна гора пристигат и австрийска, и руска мисия. Петър I Петрович успява до известна степен да помири скараните племена и братства и да възстанови престижа на митрополитската власт. Опиращата се на Австрия гувернадурска група постепенно губи позициите си.

Същевременно продължават упоритите и тежки борби срещу шкодренския паша. През 1796 г. черногорците нанасят решително поражение на турците при Круси. Самият Махмуд паша загива, а неговите войски са напълно разбити. В резултат на тази победа турската опасност временно е отклонена и се създават благоприятни условия за вътрешнополитическа консолидация на Черна гора и формиране на черногорска държава.

ИЗГРАЖДАНЕ НА ЧЕРНОГОРСКАТА ДЪРЖАВА

Процесът на създаване на надплеменна държавна власт в Черна гора се развива още от втората половина на XVIII век. Първите успехи в това отношение са отбелязани по време на управлението на Шчепан Мали. Представяйки се за руски цар, през първия период на своята власт (до турския поход срещу Черна гора през 1768 г.) той има изключителен авторитет, който не могат да разколебаят нито Венеция, нито Портата, нито дори Петербург. На Черногорския събор на 17 октомври 1767 г. Шчепан Мали формулира своите принципи във вътрешното управление: 1. Общ мир между племената; 2. Наказване с изгонване от пределите на Черна гора в случай на лично отмъщение и 3. Изгонване на крадците и разбойниците. За залавяне и наказване на крадците и разбойниците и особено на тези, които прибягват до кръвно отмъщение съгласно обичайното право, Шчепан Мали създава специален въоръжен отряд, който прераства във въоръжена сила, насочена против племенните порядки. Този отряд фактически е орган на първата надплеменна власт в Черна гора, който наказва заради кръвното отмъщение със смърт.

Решенията на Шчепан Мали и неговите мерки се приемат от черногорското население без съпротива. Това се обяснява не само с неговия авторитет, в лицето на когото населението вижда свой спасител, но и поради необходимостта да се тури край на непрестанните междуплеменни вражди и неприятните последици от тях както за сигурността и живота на всеки черногорец, така и с оглед на борбата против нахлуващите в Черна гора турски орди.

Формирането на черногорската държава се ускорява в края на XVIII век и през първата половина на XIX век от международната обстановка и от необходимостта да се организира и поддържа борбата за извоюване независимостта на Черна гора. Това става чрез провеждане на отделни реформи и узаконяване на различни нови органи на властта. Така през 1796 г. свиканата в Цетине Скупщина приема специална прокламация за съвместни политически и военни действия на всички черногорски и бърдски племена. Този акт, известен под името „стега“, е политическа платформа, въз основа на която скоро след това е създаден първият централен орган на властта в Черна гора.

През 1798 г. по решение на Скупщината е формирано „правителство суда черногорског и бърдског“. Този орган, известен под името „кулук“, се състои от 50 души, представители на всички племена, и изпълнява функциите на най-висша съдебна и изпълнителна власт. Начело на правителството се намира като шеф на държавата Петър I Петрович. Той е същевременно и върховен главнокомандващ по време на война, ръководител на външната политика на Черна гора и духовен глава в страната. При правителството е създадена специална народна канцелария начело със секретар, която ръководи администрацията. На заседанията на Скупщината от 1798–1803 г. е приет и първият черногорски закон, който предвижда смъртно наказание за кръвно отмъщение. Предвижда се и въвеждането на редовен данък на населението. Формирани са и съдилища по места като местни надплеменни органи на властта. Обаче патриархално-племенната организация се оказва твърде устойчива и създаването на нови държавни органи среща съпротивата на отделните племена и племенното самоуправление.

Черногорската държава е окончателно изградена по време на управлението на Петър II Негош (1830–1851). Решаваща помощ на черногорските ръководители в това отношение се оказва от Русия. Когато през 1830 г. умира Петър I Петрович, руското правителство, съблюдавайки да не би в Черна гора да се засили влиянието на Австрия чрез гувернадура Радонич, изпраща там двама свои представители — Иван Вукотич и Матей Вучикьевич — и двамата черногорци на руска служба. Те занасят в Черна гора една част от неизплатената руска помощ и помагат на Петър II Негош да проведе реформи и да засили борбата срещу гувернадурския институт.

През 1831 г. е формиран „правителствующи сенат църногорски и бръдски“, в който са включени най-изтъкнатие черногорски първенци, Вукотич и Вучикьевич са определени съответно за председател и подпредседател. Принципът за представителство на отделните племена в сената не е застъпен, както това е в по-раншния „кулук“. Сега членовете на сената получават заплата от държавната каса и не са представители на едно или друго племе, а действат от името на цяла Черна гора. Така със създаването на сената е нанесен нов решителен удар на патриархално-племенното самоуправление.

Наред със сената са създадени и местни органи на властта. Така наречената „гвардия“ решава някои спорове по места, а „перяниците“ са телохранители на владиката и органи на изпълнителната власт. От 1837 г. Негош назначава местни управители, т.нар. капетани, които имат широки пълномощия — в техни ръце е съсредоточена цялата изпълнителна, военна и съдебна власт в отделните области на Черна гора. Върховен и абсолютен господар на страната е черногорският владика, който одобрява решенията на по-долустоящите държавни органи, той е върховен главнокомандващ, ръководи външната политика, назначава и уволнява капетаните и пр. Гувернадурите са лишени от власт и това звание се премахва. От 1833 г. окончателно е въведен данък в Черна гора, който заедно с руската помощ от 80 хил. рубли годишно съставя държавните финанси на страната, управлявани от един казначей (касиер).

Изграждането на държавната организация в Черна гора се натъква на съпротива от страна на някои племена, особено в пограничните райони, които на няколко пъти се бунтуват против реформите. Владиката обаче последователно и методично сломява тази съпротива и постепенно ликвидира племенното самоуправление в страната. Патриархално-племенната организация е принудена да отстъпи пред формиращата се черногорска държава, която окончателно е изградена през средата на XIX век, когато наследникът на Негош, Данило Петрович (1851–1860), се провъзгласява за княз и превръща Черна гора в наследствено княжество. Сега се извършва ново административно деление на страната на капетании и се приема нов общочерногорски закон. Княз Данило Петрович и неговият наследник княз Никола(1861–1918) управляват Черна гора като абсолютни монарси.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА НА ЧЕРНА ГОРА

Успоредно с борбата за изграждане на черногорската държава продължава и борбата за извоюване на пълна независимост по отношение на Турция. След успешната битка при Круси (1796) и формирането на първите черногорски държавни органи самочувствието на владиката и населението на Черна гора значително нараства. Петър I Петрович обмисля един план за освободителна акция срещу Турция в съседните на Черна гора области. Специални интереси има владиката към Бока Которска, чрез завладяването на която Черна гора може да си осигури излаз на море. За постигане на тази цел в началото на XIX век Петър I прави опит да се опре на Наполеонова Франция. Това предизвиква временно влошаване на черногорско-руските отношения, но впоследствие в Черна гора пристига нов руски представител и черногорците са ангажирани във военните действия срещу Франция.

Поради борбите за завладяване на приморските градове Черна гора не се включва активно в помощ на Първото сръбско въстание. До по-тясно сътрудничество между сръбските въстаници и черногорците се стига едва през 1809 п, когато Караджордже напредва до Сеница, а черногорските сили обсаждат Никшич и се готвят за съединяване със сърбите.

В началото на XIX век черногорските ръководители отделят най-голямо внимание на борбата за освобождаване на Приморието, надявайки се, че ще си осигурят излаз на море. Обаче тяхното намерение е осуетено от Австрия, която според мирния договор от 1805 г. отстъпва Далмация и Бока Которска на Франция. Вестта за установяването на Наполеоновата власт в Приморието безпокои не само Черна гора, но и населението на Бока. На своята скупщина от 1806 г. в Рисан то решава да поиска помощ от черногорците, които влизат в Бока, а руска ескадра идва в Адриатика. Започват сражения с френската армия, в които черногорците активно подпомагат Русия и имат няколко отлични прояви в битките при Цавтат и Дубровник.

По това време Петър I излиза с план за създаване на славяно-сръбска държава под върховното покровителство на руския император. В състава на тази държава трябва да влязат Черна гора, Бока Которска,

Херцеговина и Далмация със столица Дубровник. Обаче Тилзитският мир отново разстройва плановете на черногорския владика. Според този договор Бока Которска е предадена на Наполеон.

След поражението на Наполеон през 1813 г. черногорските войски отново влизат в Бока Которска и е провъзгласено обединението ѝ с Черна гора. Образувано е временно общо правителство („Централна комисия“) начело с Петър I Петрович. Но и сега надеждите на черногорските ръководители за излаз на море са провалени. През 1815 г. Виенският конгрес предава Бока Которска отново на Австрия, която крепи своето господство тук до края на Първата световна война.

Неуспешното завършване на борбата за излаз на море не сломява духа на черногорците. През втората четвърт на XIX век те продължават сраженията си с османците и извоюват нови придобивки в утвърждаването на своята независимост. През 1820 г., когато османците застрашават черногорските граници при р. Морача, черногорските сили оказват решителна съпротива и им нанасят поражение. В резултат на това в състава на Черна гора влизат племената морачи и ровци.

През 30-те години на XIX век Петър II Петрович Негош успешно използва феодалните размирици в Босна и Албания за разширяване на освободителната борба. През 1841 г. между Черна гора и Австрия е подписан договор за определяне на границата между двете държави. Това е първият международен акт, с който една велика европейска сила признава черногорските държавни граници. През следващата 1842 г. Негош сключва мир с Турция, според който Черна гора се третира като „независима област“. Постигната е нова крачка към утвърждаване независимостта на Черна гора.

По време на управлението на Петър II Негош още повече се разширяват руско-черногорските връзки. Черногорският владика на два пъти посещава Русия, където му е оказан радушен прием, а руската помощ за Черна гора е увеличена. Освен това Петър II Негош е привърженик на идеята за южнославянско единство, съчувства на стремежа за културно и политическо сближение между южнославянските народи. В началото на 40-те години той води преговори и със сръбското правителство за обща борба срещу Турция и за създаване на обща южнославянска държава.

ЧЕРНОГОРСКО-ТУРСКИТЕ ВОЙНИ ОТ СРЕДАТА НА XIX ВЕК

През 50-те и 60-те години на XIX век избухват чести вълнения на сръбските селяни от Босна и Херцеговина. Като важна задача в своята програма те поставят искането за присъединяване към Сърбия и Черна гора. В същото време черногорският княз Данило се стреми към международно узаконяване на черногорската държавност и разширяване на черногорската територия. Съставна част от тази политика става подкрепата на херцеговинското население в борбата му против османската социално-икономическа и държавно-политическа система. Главното действащо лице в броженията е войводата Лука Вукалович, който действа по инструкции на черногорския княз. Черна гора активно се намесва в събитията и те прерастват в черно-горско-турски войни. Само за едно десетилетие, от 1852 до 1862 г., се водят три такива войни.

През декември 1852 г. 30-хилядна османска армия нахлува в пределите на Черна гора. Черногорците се защитават упорито, като преминават към партизанска война в тила на османците, но търпят поражение. Само намесата на Австрия и Русия осуетява окупацията на страната от силите на Портата. Австрия сама се стреми към завладяване на Босна и Херцеговина, поради което не желае умиротворяване на този район и използва случая, за да се намеси и да се представя за защитник на населението.

През 1857–1858 г. избухва ново вълнение в Източна Херцеговина. Особено силно е то в Граховската област, където населението фактически не признава османската власт. Начело на вълненията отново е войводата Лука Вукалович. Този път въстаниците и Черна гора имат значително по-големи успехи. Още в първото въоръжено стълкновение с местните османски сили в района на Требине отрядът на Вукалович постига победа, която се възприема като сигнал за разширяване на въстанието по цяла Херцеговина. Отрядът на Вукалович непрекъснато нараства, към него се присъединяват не само сръбски, но и хърватски селяни. И избухва нова черногорско-турска война. Решителната битка се разиграва при Грахово (28 април — 1 май 1858 г.), в която османските войски търпят поражение, а черногорците и херцеговинските въстаници превземат

Клобук и обсаждат Требине. Следва нова намеса на великите сили. Военните действия се прекратяват и се формира една международна комисия, която определя границата между Черна гора и османските владения на Балканите. Грахово и редица други погранични области са присъединени към Черна гора. Определянето на турско-черногорската граница с участието на европейските сили (Русия, Австрия, Англия, Франция и Прусия) на практика става ново признание на черногорската държавност. Формално Черна гора още е автономно княжество, чийто сюзерен е султанът, но в действителност води собствена политика и действа като независима държава.

Следващата трета поред турско-черногорска война от онова време е тази от 1861–1862 г. През януари 1861 г. старият войвода Л. Вукалович се прехвърля от Черна гора в племето зубци, което се извършва в споразумение с черногорския войвода Мирко Петрович, герой от битката при Грахово, баща на новия черногорски княз Никола. Наскоро след това една чета въстаници и черногорци начело с Вукалович влиза в с. Суторина. Въстанието бързо обхваща цяла Херцеговина. Племената баняни, рудиняни, пивляни, шаранци, дробняци и васоевичи въстават, като образуват свои въстанически отряди. Броят на въстаническите чети и отряди непрекъснато нараства. Подкрепяни от Черна гора, въстаниците влизат в бой с турските гарнизони и често пъти излизат победители и в схватки, в които турските части са по-многочислени от въстаническите.

Въстанието в Херцеговина от 1861 г. не остава без международна интервенция. Под натиска на великите сили Портата е принудена да се съгласи с образуването на една международна комисия за Херцеговина. За въстаналите райони заминава като представител на Портата Омер паша, който излиза със специална прокламация към въстаналото население. Прокламацията съдържа обещания за амнистия и някои отстъпки, които Портата е готова да направи. Тази прокламация е прочетена на свиканата през юни 1861 г. Скупщина на въстаналите племена и е отхвърлена като неприемлива база за преговори. В същото време заседава международна комисия в Мостар, но поради противоречията между европейските сили не се стига до решаване на проблемите, свързани с херцеговинското въстание.

Неуспехът на мисията на Омер паша и на международната комисия до голяма степен се дължи на позицията на Черна гора, която

насърчава за съпротива въстаналото население. Поради това черногорско-турските отношения навлизат през лятото на 1861 г. в критична фаза. Омер паша организира блокада на Черна гора. Стига се до отделни черногорско-турски военни стълкновения. И двете страни се готвят за война. Руската дипломация полага усилия да застави Портата да се откаже от своите намерения за война, но турското правителство отхвърля руските внушения и в началото на пролетта на 1862 г. с около 50-хилядна войска напада Черна гора.

Черногорско-турската война от 1862 г. се развива неблагоприятно за Черна гора и въстаническото движение в Херцеговина. След упорити сражения турските войски преодоляват съпротивата на черногорско-херцеговинските отряди и се насочват към Цетине. През първата половина на август 1862 г. руското правителство получава телеграма от черногорския княз: „За два дни турците ще бъдат в Цетине, а за четири дни могат да изколят цялото останало население… Нямаме средства за защита. Застъпете се веднага и ни спасете от голямото нещастие, докато още има време.“

Намесата на великите сили, преди всичко Русия и Франция, и този път спасява Черна гора от пълен разгром. В края на август 1862 г. Омер паша изпраща ултиматум на черногорския княз, в който се излагат турските условия за установяване на мир: признаване на черногорско-турската граница, установена през 1859 г., зачитане на автономията на Черна гора от Турция, даване право на Портата да изгради свои крепости по протежение на пътя от Никшич до Шкодра и да държи там свои гарнизони, изгонване от Черна гора на войводата Мирко Петрович, главнокомандващ черногорската войска, отказ на Цетине от нейната предишна политика спрямо Херцеговина и др. След това военните действия са преустановени и е сключен мир, според който се запазва по-рано установената граница между Турция и Черна гора. Херцеговинското население от пограничния район е освободено от някои задължения — плащането на десетина и третина за 6 години (три минали и три предстоящи).

Войната от 1862 г. се съпровожда с големи загуби и жертви за Черна гора — османските войски запалват 60 села и разоряват 2 манастира и 23 черкви. Според сведенията на руския консул в Шкодра от 10 черногорци 8 са в траур заради загинали близки във войната. За сметка на това престижът на Черна гора не намалява, а напротив —

европейската общественост и особено южнославянските народи със симпатия следят нейната мъжествена борба. Войните от средата на XIX век, особено тази от 1862 г., подготвят духовете за нейното превръщане в независима държава, което ще стане по време на предстоящата Източна криза (1875–1878 г.)

2. ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И НЕЙНИТЕ БАЛКАНСКИ ПРОВИНЦИИ

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ: ВРЕМЕННА СТАБИЛИЗАЦИЯ ПРИ ИСТОРИЧЕСКА ОБРЕЧЕНОСТ

РЕФОРМИ НА СЕЛИМ III И МАХМУД II

Към края на XVII век свършва възходът в развитието на Османската империя. Оттам нататък започва нейният упадък, който продължава повече от два века. Основните видими прояви на този упадък биха могли сумарно да се представят така: разложение на „класическата“ османска държавно-политическа и социално-икономическа система, отслабване на централната власт, слаби финанси, сепаратистки движения, непослушна администрация, неспокойна провинция, неуспешни войни, кървави преврати, масово разбойничество, небивала корупция и т.н. Освен всичко друго в началото на XIX век балканските народи влизат в етапа на организирано националноосвободително движение, избухват големи въстания на сърби и гърци, а международното положение на империята е неблагоприятно.

При това положение пред управляващите среди в Цариград остро се поставя въпросът за намиране на изход от задълбочаващата се криза. Едни предлагат мерки за възстановяване на реда и дисциплината в еничарския корпус и спахийската войска, а други — създаване на редовна армия, изграждана и обучавана по европейски образец. Към втората групировка се числи властващият в края на XVIII и началото на XIX век султан Селим III. Той насочва главните си усилия към създаването на редовна войска. Нейното комплектуване започва през 1794 г. Нарича се низам и джедид. През 1801 г. новият военен корпус вече се състои от десетина хиляди души. Настанени са в казарми в Левенд чифлик, недалеч от столицата. От 1802 г. се

пристъпва към наборна система на комплектуване на новата войска и през 1806 г. тя вече брои повече от 20 хиляди души. За издръжката на тази войска се въвеждат нови данъци, а обучението се води във военноучебни заведения от повикани за целта френски преподаватели.

Реформите на Селим III не засягат основите на османската социално-икономическа и политическа система. Те не премахват еничарския корпус и спахийската войска, а предписват комплектуването на редовна армия, която да съществува успоредно с еничарите и спахиите.

Въпреки това опитът за създаване на новата войска предизвиква яростна съпротива: еничари и спахии са против от страх да не бъдат разформировани, местни владетели сепаратисти са против от страх да не се наложи авторитетът на централната власт, производителното население е против новите данъци, консервативните сили в обществото обясняват неуспехите на Османската империя с изоставянето на „старите обичаи“ или прекалените „отстъпки“, които се правят на „гяурите“. Всичко това обрича реформите на Селим III на неуспех — през пролетта на 1807 г. в Цариград избухва метеж, Селим III е детрониран, събраната редовна войска се разпуска, а привържениците на реформеното движение са подложени на преследване.

Но в Сърбия се разраства въстаническо движение, а от север заплашва Русия. И отново голяма актуалност придобива искането за реформи. Обединителен център на силите, търсещи спасение за Османската империя в осъществяването на реформи, става русенският аянин Мустафа Байрактар, главнокомандващ османските войски, разположени в очакване на руското настъпление през Дунав. През лятото на 1808 г. Байрактар се отправя с войските си към Цариград, възкачва на престола Махмуд II и заема поста велик везир. На власт идва една върхушка, която търси изход от кризата в провеждането на реформи. През септември — октомври 1808 г. се взема решение за продължаване на реформи. Създава се самостоятелен корпус от 5 хиляди младежи пехотинци и кавалеристи, облечени в специални униформи и зачислени на заплата. Предстои тяхното военно обучение по европейски образец. Същевременно заплатата на еничарите се намалява наполовина. Но и от това нищо не излиза — през ноември 1808 г. избухва бунт на еничарите в столицата, новосформираният

военен корпус се разпуска, Мустафа Байрактар и други реформатори загиват, на престола остава Махмуд II, но поради съпротива на консервативните сили не може да започне реформи. Към тях той ще пристъпи след близо две десетилетия, едва след като успява да укрепи централната власт и да отстрани повечето от непокорните местни владетели отцепници и да постави на висши командни постове в еничарския корпус свои верни хора.

През май 1826 г. разширен султански съвет отново взема решение да се възстанови военната мощ на империята чрез създаването на редовна войска. Предвижда се създаването на нов пехотен корпус от войници и офицери, които задължително живеят в казарми и ежедневно се обучават. Проектът не предвижда разформироване на еничарската войска. Въпреки това през средата на юни 1826 г. в столицата избухва еничарски бунт. Участват около 20 хиляди метежници. Този път обаче силата е на страната на султана реформатор. Бунтът е безпощадно потушен, разрушени са еничарските казарми, избити са хиляди еничари в столицата и други градове на империята, еничарският корпус престава да съществува. На сурови репресии са подложени всички, свързани по един или друг начин с еничарите — орденът на бекташите, корпорациите на водоносци пожарникари, хамали и др.

След премахването на еничарския корпус султан Махмуд II премахва и спахийската войска. През 1833 г. тимарите и зиаметите са иззети от спахиите и поставени под управлението на държавата. Доходите от тези ленове вече събира държавната администрация, а спахиите получават съответен откуп. Портата изоставя също така съществуващата в Османската империя система на държавен монопол върху най-важните стоки и суровини, като допуска свободна търговия. На тази основа се сключват и първите търговски договори между османската държава и някои европейски страни. Вътрешните мита се премахват, въвежда се единна митническа тарифа, която предвижда 12% мито върху изнесените и 3% мито върху внесените стоки. Извършва се също така реорганизация на Дивана, определят се заплати на чиновниците (от роби на султана те стават държавни служители), забраняват се конфискациите, създава се особен съвет със задача да обмисля и предлага реформи и т.н. През 1839 г. се прокламира т.нар. Гюлхански хатишериф, който обещава равенство на гражданите,

мюсолмани и християни, неприкосновеност на живота, имота и честта на гражданите, справедливо разпределение на държавните данъци и т.н.

Главното предназначение на реформите очевидно е „европеизацията“ на Османската империя, нейното спасяване от чужда намеса и подялба. Те премахват най-уродливите черти на административно-политическата и военната система на империята. От особено значение се оказват реформите във военната област. На мястото на ликвидираната стара еничарска и спахийска войска се създава редовна армия. Портата наема пруски офицери за инструктори и прилага пруска система на обучение. В империята вече няма големи размирици, укрепва централната власт, нараства военната мощ. Портата започва по-успешно да се брани и срещу Русия, и срещу националноосвободителното движение на балканските народи. На всичко отгоре и западноевропейските държави все по-определено застават на страната на тази империя срещу руските домогвания към Проливите и Цариград.

КРИМСКА ВОЙНА

Възелът от международни противоречия (Русия — Османска империя, западноевропейски държави — Русия, балкански страни — Османска империя и пр.) все повече се заплита и достига определена степен на кулминация през средата на XIX век. Израз на тези противоречия именно е Кримската война (1853–1856 г.), която от руско-турска се превръща във война на една европейска коалиция срещу Русия.

Както всички руско-турски войни, така и тази война предизвиква непосредствено отражение на Балканите. Руското правителство подготвя прокламация към балканските народи за въстание. Създават се доброволчески отряди от българи, сърби и албанци в помощ на руската армия. В Търновско и Видинско започва подготовка за въстание, въстава гръцкото население в Епир, Тесалия и района на Арта, активно подпомагано от гръцкото правителство чрез изпращане на чети. Руските войски влизат в Дунавските княжества, местните князе са отстранени, учредяват се временни управленски съвети, местната полиция се присъединява към руските войски, руското командване предприема активни действия на Дунав, обсажда Силистра.

Събитията обаче тръгват в неблагоприятна за Русия и нейните балкански поддръжници насока: съотношението на силите е на страната на Османската империя и нейните западноевропейски съюзници, войната се пренася на Кримския полуостров, Русия търпи поражение, а балканските народи остават сравнително мирни — Дунавските княжества са окупирани от Австрия (1854–1856), Търновският бунт (на капитан Никола Филипов) е потушен, Сърбия не се намесва от страх да не бъде нападната от Австрия, а Гърция, притисната от Англия и Франция и Османската империя, прекратява помощта за гръцкото въстаническо движение.

Следва Парижки мирен договор (1856 г.), който коригира установеното преди това статукво във вреда на Русия: потвърждава се васалната зависимост на Влахия, Молдова и Сърбия към Османската империя. Руският протекторат над тези автономни държави се заменя с колективен протекторат на държавите, подписали Парижкия мирен

договор (Русия, Англия, Франция, Сардиния и Прусия). Бесарабия се отнема от Русия и се присъединява към Молдова под васалитета на султана. Дунав става международен воден път под наблюдение на европейските държави, а Черно море — неутрална водна територия, открита за търговски и закрита за военни кораби.

Парижкият мирен договор има не само антируска насоченост. Той гарантира независимостта и териториалната цялост на Османската империя, респ. неизменност на съществуващото държавнотериториално и националнополитическо статукво в Югоизточна Европа, което означава, че никакво национално движение на Балканите не може да очаква подкрепа от която и да било европейска държава. Напротив, открито се заявява, че европейските сили ще смятат „всеки акт и всяко събитие“, което би накърнило суверенитета и целостта на Османската империя, „като въпрос, засягащ общоевропейските интереси“.

Така Европа официално, по силата на един международен договор, си присвоява правото на намеса във всички следващи събития, засягащи съдбата на Османската империя и нейните балкански (и извънбалкански) провинции. Портата от своя страна приема „да участва в предимствата на европейското разбирателство“, което ще рече — да остане под опеката на европейския концерн и да играе ролята на равновесна сила между Русия и нейните западноевропейски опоненти за влияние на Балканите и в Близкия изток. Османската империя няма основание да бъде доволна от това положение, а още по-малко от постановленията на мирния договор за корабоплаването в Черно море и по р. Дунав, тъй като те ограничават нейния суверенитет там. При това като цена срещу англо-френската помощ във войната през март 1854 г. султанът подписва договор с Англия и Франция в смисъл те да гарантират целостта на империята му, а той да осъществи реформи. И след поражението на Русия султанът е на ход — освен засилване влиянието на западните държави в империята му трябва да осъществи обещаните реформи.

ТАНЗИМАТЪТ

Още с прокламирането на Гюлханския хатишериф от 1839 г. управляващата върхушка в Цариград обявява настъпването на нова епоха, епохата на танзимата, сиреч време на реформите. На 18 февруари 1856 г. султанът обявява т.нар. Хатихумаюн — нов декрет, който потвърждава дадените по-рано права на султанските поданици и очертава параметрите на по-нататъшните реформи в империята: пълна свобода на религията и вероизповеданията, равенство на мюсюлмани и немюсюлмани пред законите, право на собственост и имущества, достъп на немюсюлманите до обществени служби, училища, армия и пр., равно облагане с данъци без разлика на вероизповедание и религия, въвеждане на ред във финансите и държавния бюджет, реорганизация на администрацията, право на представителство на населението в управленските структури на страната, отваряне на банки, строителни работи и т.н. Въпросът пред султана и неговата Висока порта е как да се оздрави „болният човек“, как да се спасява империята, а отговорът — чрез реформи, които да европеизират и модернизират държавата, та тя да се нагоди към изменящия се свят, да стане силна и способна да отстоява себе си, своята независимост и териториална цялост.

Българската историография обикновено разглежда реформите в Османската империя от средата на XIX век като половинчати, които нищо съществено не променят. Изтъкват се при това предимно слаби страни: турската буржоазия не може да играе хегемонна роля в реформеното движение, то се ръководи от султанската върхушка и това била неговата главна слабост; Османската империя се отваря към Европа, изпада в зависимост от западните държави и става тяхна полуколония; проникват чужди стоки и капитали, които конкурират местното производство, империята задлъжнява, увеличават се данъци, влошава се положението на народните маси и други подобни.

В много отношения фактите обаче се разминават с тези оценки.

Първо. Държавата е преди всичко политическа организация, която осигурява ред и съответни условия за човешка дейност. Хората, които имат власт, са тези, които единствено могат да правят и правят реорганизации, преустройства, изменения в условията, т.е. реформи.

Начело на Османската империя през средата и втората половина на XIX век стоят султани и министри (Абдул Меджид, Абдул Азис, Мустафа Решид паша, Мехмед Емин Али паша и др.) с високо образование, владеещи чужди езици и познаващи европейския държавно-политически модел, хора, искрено отдадени на реформеното дело. Те разбират, че ако реформите не спасят империята им, няма какво друго да я спаси. И инициативите идват от тях, от султанския дворец, от Високата порта и министерствата. Съществува обаче и цяла кохорта чиновници, експерти, юристи, технически кадри, офицери, идеолози, книжовници и други анонимни реформатори, всички малко или много под влияние на европейската цивилизация и култура. Те са, които правят реформите. Мястото на буржоазията, по-слаба или по-силна, не е сред тях, в нейна компетенция е и трябва да бъде стопанската дейност. Следователно разсъжденията за „хегемонна рая“ на буржоазията в случая нямат място.

Второ. Проследени по „ресори“ на държавно-политическата дейност, резултатите от реформите показват приблизително следната картина:

ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ

Развиват се министерства (външно, вътрешно, правосъдно, финансово, по търговията, земеделието, строителството, за вакъфите, по военните работи, по религиозните дела и пр.) с множество отделни служби, които заедно със съвещателните органи (Висш съдебен съвет, Висше събрание по реформите, Държавен съвет, разни комисии) съставляват султанското правителство, един кабинет по европейски модел като централен орган на изпълнителната власт.

ПРОВИНЦИАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ

Със закон от 1864 г. империята се дели на 27 провинции (вилаети), съставени от санджаци, кази и нахии. Най-малката населена единица е селото (кварталът) начело с изборен кмет, подпомаган от съвет на старейшините. Нахиите, казите, санджаците и вилаетите се управляват от назначени управители, подпомагани от общи събрания, в които участват и представители на немюсюлманското население на съответната административна единица. С това се слага началото на определена представителност на населението в управлението на държавата. Назначава се също така съответен административен персонал за различните области на дейност — съдебни дела, данъци, пътища, мостове и т.н.

ПРАВОСЪДИЕ

Осъществява се унификация на правната система — Наказателен кодекс, Търговски кодекс, Кодекс на морската търговия, Граждански кодекс, Земеделски кодекс. Империята се снабдява с нужните закони, най-често заимствани от френското законодателство и приспособени към изискванията на времето. Създават се и светски съдилища — низами. В нахиите такъв съд е съветът на старейшините, в казите и санджаците действат апелативни съдилища, в Цариград — Държавен съвет. В съдебните органи заседават и представители на малцинственото население. Делата се гледат под председателството на кадии.

ВОЕННО ДЕЛО

Създава се редовна армия. Нейното комплектуване и обучение започва от времето на султан Махмуд II. Функционират няколко военни училища (военноинженерно, военномедицинско, училище за военни науки, военна академия). Обучението се води от френски и пруски военни специалисти. Войската се състои главно от мюсюлмани (немюсюлманите имат право да служат във войската, но могат и да се откупят, като плащат данъка бедел). През 1848 г. Османската империя има 6 армии, базирани на различни места (Цариград, Източна Тракия, Румелия, Анадола, арабските провинции, Багдад). Всяка армия има съответно командване и военни подразделения (бригади, батальони, полкове) както европейските армии от онова време. През 1870 г. на активна военна служба в султанската армия се намират 210 хиляди души, 190 хиляди са зачислени в запаса и 300 хиляди минават към опълчението.

ПРОСВЕТНО ДЕЛО

Още по времето на Махмуд II възникват първите светски училища за деца. През средата на XIX век се развива основно светско образование за юноши от 10-15-годишна възраст, а след това се отварят и средни училища с тригодишен курс на обучение за младежи. В тези училища се изучават светски науки — математика, естествени науки, философия, история, география, източни езици, френски език и пр. Времето, когато мюсюлманинът не е трябвало да учи „гяурски“ езици, е минало в историята. През 1868 г. се отваря султански лицей, възникват и първите висши училища — висше административно училище, висше педагогическо училище, висше медицинско училище и пр. Училищата са достъпни за всички поданици на султана независимо от етнически произход или религия. Малцина обаче са „другите“, които се ползват от това право — те си имат свои национални училища.

ФИНАНСИ И ДАНЪЦИ

Полагат се усилия да се премахне събирането на данъци чрез отдаването на тази дейност под аренда. През 60-те години едновременно действат по събирането на държавните вземания държавни служители (бирници, митничари и пр.) и данъчни арендатори (мюлтезими). Империята изпитва непрекъснато финансови затруднения и прибягва до пускането на книжни пари (каймета) в обращение и до външни заеми. За 20 години, от 1855 до 1875 г., тя сключва 14 външни заема, нейните дългове нарастват, разходите са повече от приходите, което сигурно води държавата към банкрут.

Премахва се светската власт на ръководителите на църковните общности, в това число и на цариградските патриарси. Те получават заплати от държавата и в компетенция им се оставят само църковно-религиозните дела.

Както се вижда, става дума не за „половинчати“, а за сериозни реформи, които в една или друга степен засягат всички държавно-политически, военни, просветни, църковно-религиозни, финансови и други структури на османското общество. И в крайна сметка Османската империя постига известна стабилизация — през средата и втората половина на XIX век тя не е това, което е била две или три десетилетия по-рано. Що се отнася до отварянето към Запада, проникването на чужди капитали и индустриални стоки в империята, засилването на западното влияние („по-луколония“), разоряването на местните занаяти и пр., то от сегашната дистанция на времето и натрупания исторически опит на човечеството може би следва да се запитаме дали това не е по-скоро плюс, отколкото минус. Защото всъщност става дума за банки, заеми, капитали и средства, влагани в строителството на жп линии, гари, пътища, трамваи, пристанищни съоръжения, училища и други обекти, необходими за просперитета на всяко общество. Това до голяма степен се отнася и за „разоряването“ на местните занаяти — конкуренцията на индустриалното производство не само „разорява“, а и подтиква към развитие и модернизация.

Заслужава тук да се постави и въпросът за „шанса“ на националноосвободителните революции на Балканите, дали той е по-добър през първите 30 години на XIX век или някога по-късно. Вярно ли е твърдението, че през втората половина на 20-те години на XIX век гърците са „безнадежно слаби“, но „великите сили спасиха въстанието и направиха държавата им“[1]. Въпросът би следвало да звучи другояче — не колко са слаби гърците, а колко е слаба или силна Османската империя. Защото в първите 30 години на XIX век тази империя е в състояние на тежка криза, следователно тогава условията за победа на една национална революция са по-благоприятни, сърби и гърци въстават и печелят. След това се правят реформи, империята се

стабилизира и „шансът“ на едно национално въстание става по-малък, отколкото преди това.

---

[1] Ст. Грънчаров, Балканският свят, с. 302. ↑

ИСТОРИЧЕСКАТА ОБРЕЧЕНОСТ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

В резултат на реформите през средата и началото на втората половина на XIX век Османската империя временно се стабилизира. Това обаче не може да промени отдавна очерталата се перспектива на историческа обреченост. И тази обреченост не се определя от съдържанието на реформите (половинчати, ограничени или сериозни), нито от това, кой играе хегемонна роля — управляващата султанска върхушка в Цариград или буржоазията в обширната империя, османска и турска или национална. Други са факторите, от които зависи бъдещата съдба на империята.

Османската империя е истинска мозайка от етноси, култури, религии и вероизповедания. За нейното оцеляване се предприемат реформи, които да обединят различните съставки на мозайката в един „братски съюз“ под жезъла на султана. Високата порта проявява по-голяма благосклонност към „другите“, надявайки се да ги приобщи. Резултатът обаче е точно обратен — реформите създават благоприятна почва не за „хомогенизиране“ на империята, а за нарастване на съпротивата на различните съставки на мозайката. Държавата се модернизира, но „помирение“ между нея и националните общности, от които е съставена, не може и няма как да се постигне. Точно това положение прави Османската империя през XIX век, века на националната идея, нациите и националните движения, исторически обречена.

Впрочем такава е съдбата на всяка многонационална империя, конгломерат от земи и народи, където има национално потисничество и господство на едни над други. Националната идея е главната сила, под ударите на която е осъдена да рухне не само империята на султана, но и империята на Хабсбургите. Същата тази идея дава живот на националните държави според принципа „за всяка нация — държава“. А и още нещо. Националната идея руши Османската империя, но заедно с това дава живот на великодържавието като политическо мислене и държавна политика на всяка новоучредявана балканска държава. И всяка национална държава ще поеме мисията на освободител и обединител на съответната нация, като ще се стреми да реализира едни или други завоевателно-хегемонистични аспирации,

т.е. да отломи колкото може по-голямо парче от султанската баница. Следователно върху територията на някога могъщата Османска империя ще никнат национални държави, които ще късат парче по парче от нея, за да го присъединяват към себе си.

Естествено, не е само това, което прави Османската империя исторически обречена. Деветнайсети век не е само век на националната идея, нациите и националните движения, а и век на имперското мислене, колониалната политика и колониализма. Султанът и неговата Висока порта отдавна са престанали да мечтаят за нови завоевания, главното за тях е запазването на статуквото такова, каквото е. Европейските велики сили обаче съвсем не мислят така, при което Османската империя влиза в сферата на техните имперско-колониални интереси: Русия — източната част на Балканите, Проливите, Цариград и пр.; Хабсбургската монархия — западната и средната част на Балканския полуостров; Франция — Алжир, Тунис, евентуално Сирия, Ливан и пр.; Англия — морския път, Египет и други османски владения в Африка и Азия; Италия — Източното Средиземноморие, Триполитания и др. На историческата сцена като претендент за част от османското наследство скоро ще излезе и Германия. Парижкият мирен договор от 1856 г. „гарантира“ статуквото на Османската империя, но докога? Още първите години след подписването на този договор ще покажат, че установеното „равновесие“ се пука по всички шевове и че „болният човек“ не може да очаква нищо добро от положението си на пресечна точка на толкова много имперски и колониални интереси.

БЪЛГАРИЯ

ОСМАНСКАТА ВЛАСТ В БЪЛГАРИЯ

България влиза в състава на османския еялет Румелия. Там са санджаците Видин, Никопол, Силистра, Пловдив, Кюстендил и др. Българинът е селски човек, рая, която работи на своята бащина по тимари, зиамети, хасове и вакъфи. Установена е османска власт със собствена администрация, но има и местна селска община и местни първенци, които с течение на времето стават „чорбаджии“. Като източноправославно население българите са част от т.нар. Рум миллет, отначало под юрисдикцията на Охридската архиепископия, а слад 1767 г. — направо под Цариградската патриаршия. Развива се силно гръцко културно влияние — много църковни служби се заемат от гърци, богуслужението минава на гръцки език, българи добиват светска грамотност в гръцки училища, развиват бизнес отношения с останалия свят като гърци и т.н. За няколко века българските земи се сдобиват и с многобройно мюсюлманско население — силно турско присъствие плюс масова ислямизация на местно население в Родопите, Македония и на други места. До XVII век Европа малко или нищо не знае за съществуването на българския славянски народ.

Разложението на османския феодализъм, прераснало в криза на цялата социално-икономическа и държавно-политическа система на могъщата някога империя, пряко засяга и българските земи — всички прояви на тази криза имат своите еквиваленти и тук. Ще отбележим само две неща: първо, отцепничество. Българския еквивалент на това явление се нарича Осман Пазвантоглу. През 1794 г. вече богат чифликчия със собствена военна сила, Пазвантоглу прогонва видинския паша и става могъщ отцепник — в продължение на повече от едно десетилетие той господства във Видинско и предприема нападения по всички посоки — Враца, Никопол, Свищов, Плевен, София, Ниш, на север от Дунав, а и на юг от Стара планина. Едва след смъртта му през 1807 г. Видинската крепост отново минава под контрола на централната османска власт. Непокорен владетел в

българските земи от онова време е и силистренският паша Исмаил ага Тръстениклията, чийто еялет включва цяла Североизточна Бъргария. Негов приемник става споменатият по-горе русенски валия Мустафа паша Байрактар.

Второ, „Кърджалийско време“. Това време е в края на XVIII и началото на X–IX век. За България то е време на кърджалийски опустошения и набези на бунтовния Пазвантоглу плюс извънредни военни данъци, болести и епидемии, а всичко заедно — всеобща несигурност. Кърджалийските банди се рекрутират главно от дезертирали войници от минаващи през българските земи османски войски. Те са неизвестно колко на брой конни отряди, съставени от разни народности (предимно турци и албанци, но и българи). Известни са имената на цяла дузина кърджалийски главатари, действали на български терен. Най-прочут измежду тях е Кара Феиз. Официалните османски власти ги таксуват като разбойници (каквито те действително са) и полагат усилия да се „отърват“ от тях, но все не успяват — в продължение на повече от две десетилетия те систематично опустошават цели райони в България.

Както се вижда, в българските земи в края на XVIII и началото на XIX век няма единна османска власт, а по-скоро е налице „многовластие“: официална централна власт на Османската империя; отцепническа власт на Осман Пазвантоглу и други паши и аяни; власт на селската община и местните първенци; разбойнически банди, незачитащи никаква власт. „Многовластието“ всъщност не е нищо друго, освен безвластие, т.е. анархия.

В същото време българите са в процес на консолидация като нация. Те имат Паисий Хилендарски с неговата история славянобългарска и хиляди участници във въстанията на сърби и гърци, както и в руско-турските войни от онова време. Ще спомена тук само българина Хаджи Христо, ръководител на конницата в гръцкото въстание, съставена предимно от българи, с право заел съответно място не само в българската, но и в гръцката история.

БЪЛГАРСКОТО „ЗАКЪСНЕНИЕ“

И така през първата четвърт на XIX век цялостното вътрешнополитическо и международно положение на Османската империя е крайно неблагоприятно — тя не може да се защити нито от националноосвободителното движение на потиснатите народи, нито от Русия, не може да брани някогашните си завоевания, териториалната си цялост. По това време условията за освободителното дело на балканските народи са добри, сърби и гърци вдигат мощни продължителни въстания и създават свои национални държави. Голямо българско въстание обаче не избухва — българи само участват във въстанията на сърби и гърци, както и в руско-турските войни.

Това участие е съществен принос в общия антиосмански фронт на Балканите от онова време. Неговите конкретни прояви биха могли най-сумарно да се представят така: формиране на самостоятелен български военен отряд, т.нар. Земское болгарское войскои през 1811 г. като съставна част на руската армия, която воюва с Османската империя, включване на българи във въстаническите сили на Караджорджева Сърбия, участие във Филики етерия и впоследствие в борбите на гърците в Пелопонес и Континентална Гърция (над 2000 души), създаване на български доброволчески корпус във Влахия за участие във войната от 1828–1829 г., въстаническо движение по Черноморското крайбрежие и в Югоизточна България в подкрепа на руската армия през 1829 г. и пр. Всичко това обаче е една спомагателна акция, до голяма степен зависима от руската политика или от действията, успехите и неуспехите на съседите. А крайният резултат е твърде неблагоприятен — Русия плете своята кошница, сърби и гърци също, а българите не получават нищо. Напротив, след приключване на войната от 1828–1829 г. и оттеглянето на руските войски оттатък Дунав в действие влиза репресивният апарат на Османската империя. И започва масово насилствено „преселение“ на българи от Североизточна България, Черноморието и Тракия, които напускат родните си огнища и търсят подслон във Влахия, Бесарабия, Южна Русия и Украйна.

През първата четвърт на XIX век българският въпрос, респ. въпросът за учредяване на българска национална държава, още не е на

дневен ред, с такъв въпрос дипломатическите канцеларии в Европа не се занимават. Главната причина затова е, че няма голямо българско въстание едновременно с въстанията на сърби и гърци. До голямо българско въстание се стига около петдесет години по-късно (април 1876 г.) и то трае десетина дни, след което е потопено в кръв. Как може да се обясни това?

Българската историография обикновено не се занимава с този въпрос или ако нещо обяснява, то е неубедително. През 1951 г. в своите „Лекции по нова българска история“ Димитър Косев писа: „Като причина за това обикновено се изтъква близостта на българските земи до турската столица, гъстата турска колонизация и присъствието на по-големи военни сили в България. Всичко това е вярно, но главната причина е друга… — българската буржоазия била още твърде слаба и не била способна да организира в национален мащаб борбата за политическо освобождение.“ В своите „Балкански измерения на Гръцкото въстание от 1821 г.“ Николай Тодоров пък допълни, че Филики етерия готвела въстание и в България, но то не избухнало, защото османските власти взели мерки.

Тези обяснения, разбира се, не са без основание, но на фона на развиващите се събития в Сърбия и Гърция звучат твърде несериозно. Защото гръцките земи, респ. районите на гръцкото въстание от 1821 г., също не са много далеч от турската столица. А пък ако става въпрос за „мерки“ на османските власти срещу въстаническите движения в България и Гърция през 1821 г., то те са несравними величини: в България — обезоръжаване и малко арести и убийства, а в Гърция — избиване на десетки хиляди, в това число и видни фанариоти, дори патриарха, почти пълно обезлюдяване на остров Хиос, унищожаване на Месолонгион и избиване на жителите му, опустошаване на Пелопонес, повсеместни погроми и необикновени жестокости. Въпреки всичко обаче гърците не прекратяват въстанието и довеждат борбата си до успешен край. А какво да кажем за слабостта на българската буржоазия, сочена като главна причина за това, че в България няма голямо въстание заедно с въстанията на сърби и гърци? Ако сравним България със Сърбия по този показател, веднага ще констатираме, че сръбската буржоазия също не е кой знае каква сила, и то не само в началото на XIX век, но дори и сто години по-късно.

Очевидно даваните досега обяснения защо няма голямо българско въстание през първата четвърт на XIX век (близост до Цариград, слабост на буржоазията, турски мерки) не отразяват вярно историческата действителност, не казват цялата истина, а само една несъществена част от нея. Главният въпрос е „узрели“ ли са българите за голямо въстание по онова време, не „узряват“ ли те по-късно от сърби и гърци за такова мащабно дело и ако е така, тогава защо? Сравнението между националноосвободителното движение на сърби, гърци и българи показа едно „закъснение“ на българите с около половин век. На какво се дължи това? Наистина има известно закъснение в материалната сфера, в производството, в силата и слабостта на буржоазията (особено в сравнение с Гърция), но едва ли това играе първостепенна роля. Главното в случая е закъснението в проникването на просвещенските идеи на времето, в това число и на закъснение в развитието на националната идея, сиреч на закъснение в духовната сфера. Това пък на свой ред се определя от геополитическото положение на България — нейният достъп до Европа е по-труден, тя достига до европейската цивилизация и култура не непосредствено, а преди всичко чрез Гърция, Сърбия или Русия. Още Боян Пенев в своите лекции по новата българска литература забелязва това и говори за западно влияние, което идва в България чрез Гърция и Сърбия и със закъснение. Той не прави връзка между по-късното проникване на европейското влияние и по-късното „узряване“ на България за голямо националноосвободително въстание, но такава връзка без съмнение съществува.

БЪЛГАРСКОТО ПРОСВЕТНО ДВИЖЕНИЕ

Заслужава във връзка с това още веднъж да подчертаем ролята на интелигенцията в развитието на обществото и по-специално в утвърждаването на националната идея. Безспорно важно е кога е отворена първата българска фабрика, респ. каква е силата и влиянието на средната класа, но още по-важно е кога е открито първото новобългарско училище и кога са излезли на историческа сцена първите български учени, учители, публицисти, писатели и духовни водачи.

И в това отношение българското общество е с няколко десетилетия по-назад от гърци и сърби. Още през XVII–XVIII век съществува цяла мрежа от гръцки училища, които разпространяват светски знания не само в Гърция, но и извън нейните предели, в това число и в българските земи. (Обучението, разбира се, е на гръцки език, а училището — проводник на гръцка пропаганда.) Още през XVIII век и пречанските сърби имат свои училища, в това число и гимназии, възникват сръбски културни центрове, създава се сръбска интелигенция, която усвоява идеите на европейското Просвещение и ги разпространява сред сръбството. През 1808 г. в Белград се основава Велика (висша) школа, през 1810 г. — семинария, през 1813 г. във Виена започва да излиза вестник „Српске новине“, чието издаване продължава до 1822 г. В България по това време и все до 1835 г. има само килийни училища.

Всъщност през първата четвърт на XIX век българското население е почти изцяло неграмотно. Доколкото има грамотни и просветени люде, то те са възпитаници на чужди училища, главно гръцки. Начало на движението за ново светско училище поставя д-р Петър Берон със своя „Рибен буквар“, излязъл от печат през 1824 г. Решителен прелом обаче настъпва едно десетилетие по-късно, когато едно след друго се откриват нови български училища: 1835 г. — Габрово, 1836 г. — Казанлък, Копривщица, 1840 г. — Плевен, 1843 г. — Враца, 1845 г. — Свищов, 1850 г. — Пловдив, и пр. За около 15–20 години цялата страна се покрива с мрежа от училища, в това число девически, класни и средни, които стават разсадник на светски знания и националноосвободителни идеи. До началото на 70-те години на XIX

век техният брой надхвърля 1500. Наред с училищата изключително ползотворна културно-просветна и националнопатриотична дейност развиват българските читалища като самодейни културно-просветни институции. Епохата от 30-те до 70-те години на века „отглежда“ много способни и влиятелни организатори на просветното дело, учители, автори на учебници, читалищни дейци, художници, резбари и др. Тази епоха „ражда“ и бележити творци на новобългарската литература, тя ще зачене и българските революционери, тя ще отгледа и великия апостол на българската свобода Васил Левски, а също така и първите български политици на новото време.

И чак след всичко това ще стане възможна българската национална революция, т.е. българско националноосвободително въстание от голям мащаб. Положението в Османската империя обаче вече не е същото както през първата четвърт на XIX век.

Другата особеност на българската действителност е влиянието на Цариградската патриаршия и гръцкото духовенство в българските земи. Още от XV век се установява практика патриаршеският престол в Цариград да се заема срещу подкупи и „подаръци“. И започва повсеместна търговия с духовни длъжности, увеличаване на данъци и такси, злоупотреби, грабежи и безчинства, с една дума — обогатяване на гръцкото духовенство за сметка на българското паство. Освен това гръцките владици изхвърлят църковнославянския език от богослужението, развиват гръцка просвета, стават проводници на гръцка и гъркоманска пропаганда.

И естествено българите се противопоставят на всичко това. През 1824 г. избухва конфликт между врачанските първенци начело с Димитраки Хаджи Тошев и тамошния владика грък Методий.

Впоследствие, в края на 30-те и през 40-те години на XIX век борбата срещу гръцкото духовенство в България придобива масов характер и става движение: в Търново, Шумен, Самоков, Видин, Стара Загора, Пловдив, Пазарджик, Хасково, а също така и в Македония местните първенци — чорбаджии, търговци, занаятчии, представители на интелигенцията, се обявяват срещу гръцките свещенослужители; гласове на протест срещу злоупотребите на гръцкото духовенство в България издига българската емиграция в Румъния и Русия; в движението се включва българската колония в Цариград, османската столица става център на съпротивата срещу гръцкото духовенство по българските земи, а начело застават Неофит Бозвели и Иларион Макариополски.

Движението против гръцкото духовенство в България, разбира се, не е само и единствено българо-гръцки спор или конфликт. То има много по-дълбок смисъл. Народите в Османската империя се делят на „миллети“, при което българите изобщо не са признати като народ, те са съставна част на гръцкия „миллет“. Появилата се и укрепваща българска нация не може повече да се примирява с това положение, тя се стреми към самоопределение и еманципация и трябва да се разграничи от гръцкия „миллет“. Първата стъпка в тази насока е именно прогонването на гръцките владици от българските земи,

отделянето на българската църква от Цариградската патриаршия, развитието на българско национално съзнание и българска национална пропаганда. И през 1845 г. Неофит Бозвели и Иларион Макариополски подават от името на българския народ изложение до Портата със следните искания: 1. В българските земи да се назначават български владици, които да получават заплати и да се избират и сменят от народа; 2. Българите да имат свои представители при Портата в Цариград; 3. Да се построи българска църква в Цариград начело с български владика. Както се вижда, става дума за признаване на българския народ като отделна нация в Османската империя.

В решаването на този въпрос участват различни сили и фактори:

Първо, българският народ, неговото движение против гръцкото духовенство в българските земи, за отделяне на българската църква от Цариградската патриаршия. През 40-те години на XIX век то е в подем, по време на Кримската война заглъхва и след известна стагнация в края на 50-те и началото на 60-те години достига своята кулминация. То се развива като легално движение, което в своите действия се позовава на реформените актове на Османската империя от средата на XIX век. През 1850 г. е отворена българска църква в Цариград и организирана българска църковна община като ръководен център на движението. През 1856 г. постъпва молба до султана, авторите на която от името на „шест милиона и четиристотин хиляди българи“ искат да се даде на българския народ правото да си избира един върховен църковен началник и един върховен граждански началник, с други думи, освен църковна самостоятелност българите да получат и административна автономия. През 1858 г. църковното настоятелство на българската църква в Цариград избира Иларион Макариополски за свой владика. На 3 април 1860 г. по време на великденската църковна служба България отхвърля властта на Цариградската патриаршия чрез една народна демонстрация — по споразумение с цариградските българи владиката не споменава името на патриарха, а накрая на литургията се изпява похвална песен за султана. Този акт се приема от българите като начало на възстановяването на самостоятелна българска църква, което предстои да се утвърди от султана.

Второ. Цариградската патриаршия, гръцкото духовенство в българските земи. То е непосредствен противник на българските искания, а главното средство на противодействие — оклеветяване на

българите пред властите, заменяне на свалените гръцки владици с други гърци, репресии. През 1845 г. Цариградската патриаршия арестува и изпраща на заточение в Атон и двамата водачи на българското църковно движение, Бозвели и Макариополски, където първият умира (1848 г.), а вторият остава 5 години. При това патриаршията работи против българските искания както пред Портата, така и пред Русия. Благоприятен материал затова предоставя пребиваването на полски емигранти в османската столица, които съветват султана да задоволи българските искания с цел да ги спечели на своя страна в евентуална бъдеща коалиция срещу Русия.

Трето. Портата. Тя играе ролята на арбитър, заема неопределена позиция и протака. В неин интерес е да привлече българите на своя страна и да ги противопостави на Русия. Затова от време на време ръководните фактори в Цариград показват благосклонно отношение към българите. Те обаче не искат да настройват и патриаршията срещу себе си — по-добре българо-гръцкият спор да продължава колкото може по-дълго. Портата не осъжда „Българския Великден“, но и не прави нищо, за да узакони акта от 3 април 1860 г. И трябва да мине още едно десетилетие в безплодни срещи, разговори, събори, заседания на комисии и пр., докато се стигне до султанския ферман от 1870 г. за учредяване на Българската екзархия.

Четвърто. Униатското движение. През 1859 г. един от българските дейци, Драган Цанков, основава вестник „България“ в Цариград, който започва пропаганда за възстановяване на българската църква с подкрепата на католицизма. През декември 1860 г. Цанков връчва молба до папата с предложение за сключване на уния между българската и католическата църква. Водят се преговори, подписва се съответен документ, създава се българска униатска църква, призната както от Портата, така и от папата. Смята се първоначално, че това е само тактически ход — натиск върху Портата и патриаршията да признаят „Българския Великден“. Става ясно обаче, че униатското движение има антируска насоченост и не помага за разрешаване на българския църковен въпрос, поради което участниците в него започват да се отдръпват и то заглъхва.

Пето. Русия. Тя симпатизира на българите, защото държи на тяхната подкрепа в евентуална бъдеща война с Османската империя, но е против отделянето им от Цариградската патриаршия. Все до

средата на 60-те години руската дипломация стои на позицията за запазване на единството на източно-православната църква в империята под ръководството на Цариградската патриаршия. Тя порицава „Българския Великден“ (акта от 3 април) и настоява за помирение на българи и гърци под похлупака на патриаршията. През 1866 г. обаче избухва въстание на о. Крит, влошават се гръцко-турските отношения, а Русия упражнява натиск върху съответните фактори за решаване на българския църковен въпрос. Започват дълги преговори, а крайният продукт е султанският ферман от 28 февруари 1870 г. за създаване на самостоятелна българска църква под името Българска екзархия.

БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ

Борбата за българска просвета и самостоятелна църква е само един етап в българското националноосвободително движение. В хода на тази борба се развива българското национално съзнание и българите стават нация, която започва да търси своята свобода и независимост в рамките на собствена национална държава. Решаването на тази задача не може да се постигне само с легалните средства на борба за собствена просвета и църква. Историческият опит показва, че националните революции на потиснатите народи са главният „вътрешен“ фактор, който руши османската социално-икономическа и държавно-политическа система. Основният белег на тези революции е въоръжената борба, стигаща до размерите на общонародното въстание. През средата и втората половина на XIX век и българите тръгват по този път — възниква развиващо се по възходяща линия организирано българско националноосвободително движение.

Като първа проява на този нов етап може би следва да се приеме Велчовата завера от 1835 г. Две са главните основания за подобна квалификация.

Първо, става дума за един замисъл да се вдигне голямо българско въстание с център старата българска столица Търново, без да се разчита много-много на някаква помощ от външни сили. Второ, започва сериозна предварителна подготовка, създава се нелегална мрежа от организатори и съмишленици, полагат се клетви, събира се оръжие, кроят се планове и пр. В много отношения съзаклятието напомня гръцкото етеристко движение от предходните десетилетия. Сега не става въпрос за участие в нечие антиосманско надигане или война, а за самостоятелно въстаническо въоръжено действие. Главни организатори и ръководители на заверата са търновският търговец Велчо Атанасов Джамджията и котленецът Георги Мамарчев, капитан от руската армия, кмет на държания от руснаците гр. Силистра. В заговора са посветени много хора от Търново, Елена, Трявна, Враца и други градове, а ръководството се осъществява от Плачковския манастир край Търново, станал резиденция на неговите ръководители. Замисленото въстание обаче не се реализира — съзаклятието е

разкрито, заловените организатори и водачи отиват на бесилото или на заточение, а въстание не избухва.

След провалянето на този опит избухват много селски бунтове и въстания в Берковско, Белоградчишко, Царибродско, Пиротско, Нишко и Видинско, сиреч по цялото протежение на източната сръбска граница с Османската империя в дълбочина на отделни места до стотина километра. Най-голямо от тези въстания е това от 1850 г. във Видинско, което обхваща цяла Северозападна България. Селяните въстават срещу т.нар. господарлъци: някогашните еничарски първенци са превърнали мирийските земи в свои частни владения, селянинът губи своята бащина и става длъжник на двама господари — местния чифликчия и държавата. Те искат премахване на чифлишкото земевладение, искат земята си, обвиняват местните господари в злоупотреби и беззакония, настояват в християнските села да не се допускат аги и субаши, но същевременно декларират лоялност към султана и империята му. Те излагат исканията си пред султанския пратеник Али Риза паша, изпращат и своя делегация в Цариград, която да търси защита „от царя и царския везир“, и след като получават съответни обещания, се разотиват по домовете си. Всичко това напомня на сръбския бунт срещу еничарите от 1804 г., с тази разлика, че с този бунт сърбите започват своята национална революция, докато селските въстания в Северозападна България завършват със скромни социално-икономически придобивки, без да прераснат в нещо повече.

През следващите години обаче положението съществено се променя: през 60-те и 70-те години на XIX век вече никой не въстава в името на едни или други отстъпки под скиптъра на султана, а за неговото прогонване от българските земи, за национално развитие в собствена държава. Българското националноосвободително движение вече има своя идеология и програма, чиято основна характеристика се определя от задачата за ликвидиране на османската социално-икономическа и държавно-политическа система и възстановяване на България като независима държава. Тази задача се приема като нещо, без което не може, което рано или късно трябва да стане. Въпросът е как да се постигне това, с какви средства и по какъв начин? Отговорът на този въпрос, който дават идеолозите, водачите и организаторите на българското националноосвободително движение, съвсем не е еднозначен.

През първите две десетилетия след Кримската война България вече има значителен потенциал интелектуалци и революционери, които непрекъснато се множат. Мнозина от тях временно пребивават като емигранти в Румъния, Русия или Сърбия, други са в Цариград, трети — пръснати по българските земи като учители, културно-просветни дейци и будители. България има и немалко богати хора, част от които също често пребивават в чужбина. Цариград, Букурещ, Одеса, Браила, Белград, Нови Сад и други градове стават средища, където се срещат и общуват помежду си представители на различни български интереси и поколения. Там се публикуват български литературни творби, издават се български вестници, установяват се контакти с външни фактори и сили, създават се организации, кроят се планове и т.н. В тия именно среди се твори българската националноосвободителна идеология и програма, която непрекъснато се доразвива, обогатява и избистря.

Първият въпрос в случая е как да се постигне българското освобождение — по мирен начин или чрез въоръжена борба. В българското националноосвободително движение битуват две течения — на „старите“ и на „младите“. Първите предпочитат еволюцията, по-умерените легитимни действия, мирните форми на борба и в крайна сметка освобождение, постигнато в резултат на някакви реформи или международни комбинации. За разлика от тази „философия“ „младите“ възприемат въоръжената борба като единствено възможно средство за постигане на българското национално освобождение. Историческата действителност показва, че Османската империя от само себе си няма да рухне, нито пък може безкрайно да се чака някой отвън да дойде и да я разруши, та българите да си направят своя държава. Това отлично се разбира и от много представители на имотните среди в българското общество (търговци, чорбаджии, предприемачи, манифактуристи и пр.), които също се включват в различните освободителни начинания. Всъщност от втората половина на 60-те години насетне в българското националноосвободително движение все по-определено доминира революционната линия на „младите“.

Налагането на тази линия обаче още не решава всичко. Стои въпросът за тактиката на въоръжената борба. От времето на Кримската война докъм края на 60-те години в българското националноосвободително движение господства т.нар. четническа

тактика. Неин автор е големият политически деец на своето време Георги Раковски. Основните жалони на неговите разбирания могат да се резюмират така: подготвят се български военни формирования (чети) на територията на съседни държави, които в определен момент влизат в българските земи и вдигат народа на въстание; ръководството се осъществява от единен център на въоръжена борба; българското въстание се съчетава с определени действия на външни сили, чиято политика има антиосманска насоченост.

Раковски оглавява революционно-демократическото крило в българското националноосвободително движение. Той не е кабинетен учен и теоретик, а човек на действието. През 1860 г. идва в Белград и със съдействието на сръбското правителство през 1862 г. основава българска легия, в която се записват около 600 млади български революционери. Създава се и едно „Привременно българско началство“ като ръководен орган на движението и представител на българския народ пред външния свят. Очаква се сръбско-турска война, с която трябва да се съчетае българското въстание. Намерението на Раковски е легията да тръгне по билото на Стара планина от запад на изток и да стане ядро на мащабно въстание — до 500 хиляди въстаници, от които 100 хиляди добре въоръжени. Нищо подобно обаче не се случва: сръбско-турският конфликт се урежда по мирен начин, а легията се разпуска. Единствен отглас в България е т.нар. Хаджиставрева буна от лятото на 1862 г. — чета от 70 младежи се опитва да излезе в Габровския балкан, но е разбита и разпръсната.

След разпускането на легията и провала на опитите за въстание в Търновско-Габровския район повечето от българските легионери и революционери се озовават в Румъния. Непостигнал нищо от дипломатическата си мисия в Гърция и Черна гора и недоволен от великодържавната политика на Атина и Белград, в румънската столица пристига и Раковски. И отново пристъпва към подготовка за четническо нахлуване в България. През 1866 г. под негово ръководство в Букурещ е създадено „Върховно българско тайно гражданско началство“ от 7 души като политически и военен орган на въоръжена борба. Съставен е и устав, озаглавен „Привременен закон за народните горски чети за 1867-мо лято“. Подготвят се за преминаване на юг от Дунав и две чети — едната начело с Панайот Хитов, другата начело с Филип Тотю.

В същото време в Белград се създава „Български комитет“ начело с Л. Каравелов, който подготвя чета от български емигранти на сръбска територия (около 600 доброволци). Четниците се събират край Зайчар и една част от тях минават на българска територия. В последния момент обаче от Белград идват нареждания до съответните гранични власти акцията да се спре, а преминалите границата да се върнат обратно. Никакъв актив не успяват да отбележат и добралите се до Балкана четници на Панайот Хитов и Филип Тотю. През 1867 г. умира и Раковски, без да може да види реализирани предначертанията си.

Успоредно с „Гражданското началство“ на Раковски в Букурещ и „Българския комитет“ на Каравелов в Белград действа и т.нар. Добродетелна дружина, наричана от съвременниците й „комитет на старите“. Тази организация представлява богатата част на българската емиграция, има умерено консервативни разбирания и съгласува своята дейност с политиката на Русия. В унисон с руската балканска политика през 1866–1868 г. Добродетелната дружина води преговори със сръбското правителство за образуване на обща българо-сръбска държава (Югославянско царство). Тя участва в подготовката и екипирането на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю (пролетта на 1867 г.) и уговаря със сръбското правителство създаване на Втора българска легия в Белград — военно училище, в което в продължение на няколко месеца (септември 1867 — юни 1868 г.) се обучават около 200 български революционери на военна наука. И този път обаче сръбско-турският конфликт се урежда мирно, Българската легия се разпуска, а от предполагаемото „Южнославянско царство“ не излиза нищо. С това и ролята на Добродетелната дружина в българското националноосвободително движение започва да намалява, още повече че тя се отдръпва от активна подкрепа на четническото движение — в приготовленията за формиране на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г. „старите“ не участват и смятат изпращането й в България за нецелесъобразно.

През 1866 г. в Букурещ възниква още една организация на българското националноосвободително движение — т.нар. Български таен централен комитет (БТЦК). Тя заема мястото на своеобразен център между революционно-демократическото течение на „младите“ и реформисткото течение на „старите“. Става дума всъщност за едно

либералреволюционно течение в националноосвободителното движение, което мисли да реши българския въпрос с всички възможни средства — преговори и политически комбинации или революционно действие, възстановяване на „българското царство самостоятелно, под зависимостта на Портата или конфедерация (съюз) със съседни народи“. В унисон с така обявената програма през 1866 г. комитетът е в „Свещена коалиция“ с детронаторите на княз Куза в Румъния, през 1867 г. предлага създаването на българо-турска дуалистична монархия, а през 1868 г. подпомага организирането на въстаническата чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. През 1869 г. БТЦК изчезва от сцената, а основните му кадри минават към революционно-демократическото крило на българското националноосвободително движение.

През лятото на 1868 г. българската революционна емиграция в Румъния прави още един опит да постигне освобождението на България чрез въоръжено въстание, провокирано от четническа дейност. Повечето от участниците във Втората българска легия се записват в нова чета начело с Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Нейната подготовка е дело на различни среди на българската емиграция. Особено активна дейност в тази насока развива радикалното крило на БТЦК начело с Ив. Касабов. Прокламация от името на „Привременно правителство в Балкана“ призовава народа на въстание, Адрес до посланиците на великите сили в Цариград апелира за международна намеса, а Мемоар до султана заплашва, че ако не се даде самостоятелност на българите, те ще последват четата. Нищо подобно, разбира се, не се случва: османските власти са осведомени, от минаването си през Дунав до връх Буздлуджа четата води няколко сражения, загива цветът на българската революционна емиграция, а въстание не последва. Става ясно, че без предварителна организация и продължителна подготовка на народа вътре в страната голямо въстание не е възможно. Главната слабост на четническата тактика се оказва тъкмо това, че не държи сметка за готовността на народа за въстание или по точно, че надценява тази готовност.

Тази слабост по всяка вероятност се разбира от много български революционери от онова време. Открояват се и двама титани на българската национална революция, които разработват и налагат нова тактика на националноревюлюционна борба — единият е Васил

Левски, другият — Любен Каравелов. През 1869–1870 г. те обединяват и организират революционно-демократическите сили на България в стройна конспиративна комитетска организация, която започва да готви бъдещото българско въстание „отвътре“. Тази организация се нарича Български революционен централен комитет (БРЦК). Седалището му е в Букурещ, председател — Любен Каравелов, а печатен орган — вестник „Свобода“ (по-късно „Независимост“). Букурещ е само външен център на БРЦК, истинската организация е вътре в страната, където в стихията си като организатор действа Левски. За около две години под неговото непосредствено ръководство страната се покрива с мрежа от тайни революционни комитети — около 500 на брой. Създава се и вътрешен ръководен център на организацията — „БРЦК в Българско“, със седалище в Ловеч.

Наред с изграждането на организацията по-нататъшно развитие търпят идеологията и програмата на българското националноосвободително движение. Целта е освобождение на България. Общата революция е единствено възможният начин за постигане на тази цел. Тя се осъществява от българския народ, от неговите „естествени сили“, без чужда намеса, но и без да се изключва възможността за взаимодействие и съюз с външни сили. Революцията започва само след като народните сили са достатъчно подготвени, за да могат да доведат делото до победен край. България се изгражда като демократична държава, в която има демократични свободи, национално равноправие и толерантност — „българи, турци, евреи и др. щат бъдат равноправни във всяко отношение, било във вяра, било в народност, било в граждански отношения, било в какво било. Всички ще спадат под един общ закон, който по вишегласие от всички народности щат се избере“ — пише Левски в „Наредата“ (устава) на революционната организация. Към това Каравелов ще прибави, че „трябва да наредим своята държава сами според най-добрите наредби у просвещените народи, т.е. у американците, белгийците и швейцарците“, а приетата през 1872 г. програма на БРЦК ще уточни, че българите искат да живеят в добросъседски отношения със сърби, черногорци и румънци и желаят да образуват с тях „федерация из свободни земи“.

Успешно наченатата подготовка за българската революция „отвътре“ обаче секва: в края на 1872 г. бива заловен Димитър Общи,

изпратен от БРЦК в Букурещ за помощник на Левски, следват разкрития и масови арести, в ръцете на властите попада и главният организатор на комитетската мрежа, апостолът В. Левски, който на 19 февруари 1873 г. увисва на бесилото. Цялата вътрешна организация е сериозно разстроена и изпада в криза. И както обикновено в такива случаи става, възникват разногласия, появяват се съмнения, има объркване и несъгласуваност в действията. Едни искат незабавно да се върви към въстание, други показват склонност към връщане към четническата тактика, трети се притаяват в изчакване на по-спокойно време за съживяване и активизиране на организацията. През март 1873 г. по инициатива на Търновския комитет се свиква събрание на вътрешните комитетски дейци, които обсъждат мерки по възстановяване и укрепване на организацията. БРЦК в Букурещ пък назначава Атанас Узунов за заместник на Левски. И едва да потръгне работата, следва нов провал — Ат. Узунов и много други комитетски дейци от Южна България са заловени и изведени на подсъдимата скамейка. Това предизвиква нов упадък в организацията, който трае дълго. Едва през август 1874 г. Русенският комитет е упълномощен като централен за вътрешността на България, а за заместник на Левски е определен Стефан Стамболов, чиято апостолска дейност също скоро е преустановена. Кризата обхваща и БРЦК в Букурещ — настъпва разрив между Каравелов и Ботев. Вместо „Независимост“ Каравелов започвала издава сп. „Знание“, а Ботев — вестник „Знаме“, който става орган на БРЦК. Оздравяване обаче все не настъпва. Букурещкият БРЦК, чийто ръководител става Ботев, решава още през есента на 1875 г. да вдигне въстание в България, но е направен само неуспешен опит в Старозагорско, последван от нови арести и репресии.

След всичко това БРЦК в Букурещ изпада в нова криза. Членовете му се обвиняват едни други за претърпените несполуки, а Хр. Ботев подава оставка. Новодошлите от България апостоли обаче са убедени, че народът е готов за въстание и че борбата трябва да се продължи. Решени отново да влизат в огъня, те се събират в румънския град Гюргево и след дълги обсъждания (ноември — декември 1875 г.) вземат важни решения: Основава се нов Български централен революционен комитет — Гюргевският; Да се подготви ново въстание в България, което да започне на 1 май 1876 п; България се разделя на 4 революционни окръга — Търновски, Сливенски, Врачански и

Пловдивски (Панагюрски); За всеки революционен окръг се определя по един главен апостол и по двама помощници; Всички незабавно трябва да заминат за местоназначенията си в България. Задачата им е да съживят революционните комитети и да основат нови, да въоръжават комитетската организация, да водят агитация, с една дума — да подготвят и да ръководят въстанието.

По-нататък събитията сладват своя предначертай ход и поставят България в центъра на голямата източна криза от 1875–1878 г.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

ОСМАНСКАТА ВЛАСТ В БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

В териториално-административната система на Османската империя Босна е самостоятелен еялет със столица отначало Сараево (до 1703 г.), след това Травник (от 1703 г. до 1851 г.) и накрая отново Сараево. От втората половина на XV век до ден днешен на босненска територия съжителстват ислямът, източното православие и католицизмът като три църкви и религии на местното население. След падането на Босна под османска власт много босненски богомили, феодали и селяни приемат исляма, а други си остават източноправославни християни или католици Впоследствие на босненска територия периодично идват заселници от земите, които Османската империя губи в полза на Хабсбургите. В резултат на това съотношението между трите църкви и религии постоянно варира, но все пак в рамките на определени граници. През средата на XIX век мюсюлманите са 37,3%, източноправославните — 44,9%, а католиците — 16,5%. Нито една от трите общности няма определена територия — всички са навсякъде, църковно — религиозната карта на областта прилича на леопардова кожа. В повечето случаи босненските мюсюлмани са от славянски произход и не знаят турски език. Има, разбира се, и представители на централна администрация, мюсюлмани от други краища на империята. Като привилегировано население босненските мюсюлмани са лоялни към османската власт, източно-православните симпатизират на Сърбия и Черна гора, а католиците — на Хабсбургската монархия и Хърватия.

Приелите исляма босненски феодали се числят към висшата административна и военна бюрокрация. Те не губят земята си и получават титлата бег, бей. Техните земевладения стават бейлъци. Там селянинът е в положение на „кмет“, рая (християнска и мюсюлманска), сиреч работи в бейлъка по договор с неговия собственик като наемател. За бейовете се казва, че са „по-турци и от турците“; феодаликонсерватори, които освен тежкия ангариен труд си

присвояват дори до 40% от реколтата на кмета. Друга категория земевладение и земеползване са т.нар. агалъци. Става дума за имения на спахии и еничари, в които земевладението и земеползването се основава на османската тимарска система — селянинът работи своята „бащина“ при определени плащания в полза на държавата и на съответния ага.

През XVII век Босна придобива особено положение в Османската империя. Като пограничен район тя непрекъснато е застрашавана от Австрия, Венеция и други противници на Портата и често пъти със собствени сили, без особена подкрепа от Цариград, воюва срещу европейските сили. Това повишава самочувствието на босненските бейове и еничари и те се стремят да разширяват своите привилегии. На базата на самоотбраната те извоюват самоуправление спрямо Портата и твърде неохотно се подчиняват на бейлербея на Босна.

Местната босненска аристокрация поначало се числи в състава на османската армия. Държателите на тимари и зиамети, спахиите, са основната воена сила на областта. Освен това на босненска територия периодично се заселват големи групи еничари. През XVIII век Сараево, Мостар и Травник вече са едва ли не еничарски градове. А има и трета група босненски военни — т.нар. капетани. Те имат наследствени феодални имения — капетанлъци, и отговарят за охрана на границите на еялета. През средата на XVIII век капетанлъците са близо 40 на брой и имат на разположение около 24-хилядна войска.

В Босна и Херцеговина, както и в другите области на Османската империя, още от XVII век се развива процесът на разложение на военноленната система. Тимарите и зиаметите постепенно преминават във владения на лица, които не участват във войните и не изпълняват съответната служба. От началото на XVII век се налага практика, потвърдена и със султански ферман, леновете на убити по време на война спахии да се наследяват от техни близки. Освен това бързо се развива процесът на създаването на чифлици. В изоставените земи и обезлюдените поради война, глад, болести и пр. села се заселват предимно християни от други области и се установяват чифлигарски отношения.

През втората половина на XVIII и първата половина на XIX век чифлишки стопанства създават и еничарите, което е свързано с

безогледното ограбване имотите на селяните и непрекъснатите своеволия и беззакония. Еничарските главатари заграбват не само селски, но често пъти и някои спахийски владения и се превръщат в едри земевладелци. Успоредно с отслабването на авторитета на централната власт расте силата на местните управници и еничари, които действат самоволно и не зачитат властта на представителите на Портата. Процесът на разпадане на военноленната система особено се засилва през първата половина на XIX век, когато се създават едри чифлишки стопанства, а богатите и влиятелни босненски бейове повеждат открита борба срещу централната власт за отстояване и разширяване на своите привилегии.

БОРБА НА БОСНЕНСКИТЕ ОТЦЕПНИЦИ СРЕЩУ ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ

Опитите за реформи в Османската империя се посрещат враждебно от привилегированите елементи в Босна и Херцеговина. Бейовете и ходжите там тълкуват реформите на Портата като отстъпки пред християнската рая. По този начин те въвличат в борбата срещу реформите и значителна част от населението на Босна и Херцеговина, фанатизираните мюсюлмански маси. Затова в края на XVIII и началото на XIX век възниква остро противоречие между босненските феодали и централната власт в Цариград.

Това противоречие временно бива притъпено от избухналото сръбско въстание. Застрашени от революционното движение на селячеството, Портата и босненските управници временно се помиряват. Както Цариград, така и босненските феодали са заинтересовани да потушат сръбското въстание. Обаче Босна все пак твърде неохотно се отзовава на султанските позиви за война против Сърбия. Неуспехите на Портата в борбата й срещу Сърбия, особено отстъпките, които тя прави на сърбите след 1815 г., Босна окачествява като слабост, предизвикана от реформите. За усмиряването и подчиняването на Босна през 1820 г. пристига Джелаледин ага като представител на Портата. Много непокорни бейове и управители са избити. Обаче след заминаването на Джелаледин ага от Босна (1821 г.) тук отново се възцарява анархия и пълно господство на местните власти.

През 1826 г. Портата ликвидира еничарския корпус и започва организирането на съвременна армия. Босненските еничари обаче не се подчиняват на султана и вдигат въстание. Център на тяхната съпротива става гр. Сараево, наричан еничарска република. Еничарите от редица градове на Босна се присъединяват към еничарите от Сараево. Но липсата на единство между тях дава възможност на новия босненски везир да залови група ръководители на еничарското въстание, след което бунтът на еничарите е потушен.

Външнополитическите трудности на Турция, войната с Русия от 1828–1829 г., както и бунтът на шкодренския паша срещу Портата улесняват босненските отцепници в усилията им да запазват своите привилегии. Сега ръководството на съпротивата минава в ръцете на

най-едрите босненски бейове, които искат да се прекрати провеждането на реформи и Портата да престане да се меси в работите на Босна. За ръководител на движението е избран от най-едрите босненски земевладелци Хюсеин Градашчевич. В началото на 1831 г. въстаниците нападат Травник, завземат властта и предявяват искане за автономия на Босна.

Стремейки се към обединяване на своите сили с тези на шкодренския паша, босненските отцепници извеждат през 1831 г. своите войски на Косово поле. Тук през юли с. г. става сражение между отцепниците и редовната султанска войска. Босненците извоюват победа над правителствените войски, след което Портата обещава на Хюсеин Градашчевич да го назначи за босненски везир. Подобни обещания обаче се дават и на други босненски земевладелци, което е резчетено с оглед по-нататъшното задълбочаване на противоречията в лагера на отцепниците.

След битката на Косово поле Хюсеин Градашчевич отвежда войската си обратно в Босна и без да чака потвърждение от Цариград на даденото му обещание, се обявява за босненски везир. През 1832 г. обаче пристига нова турска армия на границите на Босна и се приближава към Сараево. Този път правителствените войски нанасят решително поражение на босненските бунтовници, превземат Сараево и Травник и довеждат на власт нов валия на Босна.

Разгромът на Хюсеин Градашчевич не означава окончателна ликвидация на отцепническото движение на босненските феодали. Те саботират провеждането на танзимата в Босна и с всички сили се противопоставят на султанските реформи. Особено силна е тази съпротива през 1848–1850 г. За окончателно усмиряване на босненските феодали пристига със султански войски Омер паша Латас, който в открити боеве с бейовете от Посавина, Босненска Крайна и Херцеговина им нанася пълно поражение. Мнозина от тях, около 6000, са избити, а други около 400 бейове са оковани във вериги и откарани в Цариград.

По своя характер движението на босненските феодали е насочено срещу реформите на султанското правителство и за запазване и консервиране на техните привилегии. То увеличава анархията в Османската империя, отслабва централната власт и обективно спомага

за успеха на освободителните движения на балканските народи, което, разбира се, в никакъв случай не се желае от босненските отцепници.

Разложението на военноленната система и създаването на чифлишкото стопанство влошава положението на раята в Босна и Херцеговина. Селяните чифлигари дори нямат свои къщи и често живеят като наемници в къщите на агите. При това чифлик-сахибията може да прогони селянина от земята и къщата, без последният да може някому да се оплаче. По време на сръбските въстания и във връзка с участието на босненските феодали в походите срещу Сърбия са увеличени реквизициите в Босна и Херцеговина. Феодалната анархия, продължила през цялата първа половина на XIX век, също се отразява отрицателно върху селското стопанство. Танзиматът и другите реформи почти нищо не дават на трудовия народ, правата, които според реформите му се предоставят, остават в повечето случаи фиктивни, докато задълженията на селяните се изпълняват.

Тежкото икономическо положение на босненските селяни и притесненията, на които са подложени, предизвикват тяхното брожение. Още в началото на XIX век угнетените селски маси в Босна и Херцеговина възприемат въстаническата програма, която им предлагат някои политически дейци, дошли от Сърбия за подготовка на въстание. По време на Първото сръбско въстание някои сръбски въстанически части преминават на територията на Босна и намират активна подкрепа от страна на босненските селяни. Оживяват своята дейност хайдушките отряди, особено в планината Козара и в района на Сараево. През есентта на 1804 г. избухват и селски вълнения. През лятото на 1805 г. избухва въстание в Херцеговина. През 1806–1809 г. селски вълнения избухват и в Посавина и Босненска Крайна.

Селското движение в Босна и Херцеговина се разгръща с нова сила през 30-те години на XIX век. През 1833 г. един отряд от селяни и селски попове от района на Босненска Градишка начело с Павле Твърдкович преминава в Сърбия. Тук отрядът е екипирай и през февруари 1834 г. прави опит да вдигне въстание в Босна. Но княз Милош, вече взел 6-те нахии, не желае да влошава отношенията си с Турция и не подкрепя движението.

По същото време избухва селско въстание в Посавина. Начело на селските маси тук застава поп Йовица Илич. Въстават селата от

Дервентския край. Създава се отряд от около 500–600 души, който на 10 март 1834 г. извоюва победа в сражение с турски сили. Въстанието обаче остава изолирано и силите на дервентските и банялукските феодали го разгромяват.

По своята същност селското движение в Босна и Херцеговина е антифеодално движение. Селяните се бунтуват срещу цялата аграрна система и особено срещу установилите се чифликсахибийски отношения. Главният спор, около който се води борбата между селянина кмет и чифлик-сахибията, е въпросът за размера на ангарията и натуралната рента. Селяните водят борба главно срещу така наречения кулук (ангария) в стопанството на чифлик-сахибията, както и срещу безправието, злоупотребите и високия размер на натуралната рента.

Селското движение обаче има повече или по-малко стихиен характер. То е лошо организирано и не прераства в общонародно въстание, а се изразява в отделни бунтове, вълнения и протести, които местните феодали с помощта на централната власт лесно потушават.

Главната причина за това трябва да се търси в ниската степен на обществено-икономическо развитие. Наистина и в Босна и Херцеговина, както и в другите райони на Османската империя, се формира млада интелигенция и местна буржоазия, която постепенно се превръща в носител на националноосвободителните идеи. Обаче капиталистическите отношения тук са още в зародиш, а за местна национална буржоазия (сръбска или хърватска) със самостоятелна икономическа и политическа програма не може да се говори.

В действителност националноосвободителното движение в Босна и Херцеговина се развива преди всичко под влияние на националноосвободителните идеи, идващи от Сърбия и Черна гора. Влиянието на Сърбия и Черна гора в Босна и Херцеговина нараства особено през средата на XIX век. Редица учители, свещеници, търговци и войводи установяват контакт с управляващите среди в Белград и Цетина и започват да играят ръководна роля в босненско-херцеговинското националноосвободително движение. Немалка роля за разгръщане на това движение изиграват „Начертанието“ на Гарашанин и усилията на Черна гора да разшири своята територия за сметка на съседните османски владения.

След усмиряването на босненските отцепници от Омер паша Латас през 1850 г. положението в Босна особено много не се променя. Наистина Портата полага усилия за осъществяване на известни реформи в аграрните отношения, но не постига забележителни резултати. Местните земевладелци и представителите на централната власт са загрижени за консервиране на съществуващата система в аграрните отношения и за нейното приспособяване към новите обществено-икономически процеси, а не за радикалното решение на аграрния въпрос. Издадената през месец сафер (втория месец от годината на арабското летоброене) 1859 г. наредба отново потвърждава съществуващото положение, като определя размера и характера на селските задължения към земевладелците — от 1/5 и 1/3, а на някои места дори до 1/2 от своето производство като натурална рента. Освен това Саферската наредба запазва ангарията в полза на земевладелеца в ония райони, където е установен по-малък размер на натуралните повинности. Земевладелецът няма право да изгони селянина от чифлика си, при условие че последният изпълнява задълженията си. Отношенията между земевладелеца и селянина се уреждат чрез писмен договор, написан на език, разбираем за двете страни.

По този начин Саферската наредба на практика узаконява аграрните отношения в Босна такива, каквито са те и дотогава. Същевременно нараства икономическото значение на градовете, появяват се първите фабрични предприятия, разширяват се външнотърговските връзки, развиват се стоково-парични отношения, осъществява се по-нататъшна диференциация в селото, възникват местна буржоазия и интелигенция и пр. В най-незавидно положение е селячеството. Селяните страдат не само от насилията, консерватизма, корупцията и пр. на босненските феодали, които малко се придържат към наредбите в областта на аграрните отношения, но и от експлоатацията на османската държава. Събирането на данъци, мита и пр. чрез системата на предварително откупуване се съпровожда с безогледно ограбване на населението. Често пъти откупилите правото да събират десятъка в полза на държавата вземат 1/5 и дори 1/3 част от реколтата на селяните. Всичко това води към по-нататъшно обезземляване на селяните. Ето защо селячеството, подложено на засилена експлоатация и оставено без перспектива за стопански напредък, остава главната революционна сила, заинтересувана от

ликвидирането на икономическия, политическия и националния гнет на османската феодална система.

Не по-малко недоволна от тази система е и местната буржоазия, която се бори за създаване на условия за свободно и бързо развитие на капиталистическите отношения, за гарантиране на личността и имуществото и извоюване на граждански и национални свободи.

Националноосвободителното движение в Босна и Херцеговина през 50-те и 60-те години на XIX век в основата си остава движение предимно на селячеството. Естествено, и в това движение важна роля се пада на местната буржоазия — търговците, дребните предприемачи, занаятчиите, както и представителите на интелигенцията и духовенството. Главно от тези среди Гарашанин набира своите тайни агенти и създава организации за реализиране на своя план, прокламиран с „Начертанието“ от 1844 г. Не по-малко влияние в Босна и Херцеговина упражнява Черна гора. Самото съществуване на княжеството и неговите войни с Турция вдъхват надежда и оказват революционизиращо въздействие върху населението от Босна и Херцеговина.

Главните програмни искания на босненско-херцеговинското националноосво-бодително движение са исканията за ликвидиране на националния гнет. Тайните комитети в Босна, създадени от Гарашанин още през 40-те години на XIX век, съставят протести и меморандуми против турското управление. Тези документи са изпращани на европейските правителства, на султана и на местните власти в Босна или пък се публикуват в сръбската и австрийската преса. Някои от тези документи съдържат основните положения на националноосвободителната програма на босненско-херцеговинската буржоазия. Такъв е например меморандумът от 1 май 1850 г., излязъл от средите на католическото духовенство, от кръга около Иван Юкич. В този документ са изложени редица искания: за равноправие между гражданите независимо от вероизповедание; християните да не се наричат повече рая; премахване на хараджа и ангарията и други облекчения; свобода на вероизповеданията; право на строеж на църкви и училища; реформи на църковното управление; свобода на търговията и занаятчийството; свобода на дружествата за стопански и културни цели и т.н.

В началото на 1858 г. една депутация от босненски селяни начело с Ристо Йовичич предава чрез турския посланик във Виена петиция, адресирана до султана, с която селяните искат ликвидиране на читлуците, т.е. даването на третина, премахване на системата на откуп за десятъка, изравняване на християните с мюсюлманите по отношение на техните военни задължения и пр.

Молбите и изложенията на представители на босненското селячество, адресирани до султана, по разбираеми причини са твърде умерени и не съдържат главните пунктове в програмата на босненско-херцеговинското националноосвободително движение — ликвидиране на цялата османска икономическа и политическа система и присъединяване на Босна и Херцеговина към Сърбия и Черна гора. За сметка на това пък социалната и националната програма на националноосвободителното движение напълно ясно се очертава в хода на босненско-херцеговинските въстания през втората половина на века.

През 50-те и 60-те години на XIX век борбата на босненско-херцеговинското селячество против социалния и националния гнет намира израз в непрекъснатите въоръжени въстания. Само за едно десетилетие (1852–1862) в Босна и Херцеговина избухват четири въстания с повече или по-малко изразен националноосвободителен характер. Тези в Източна и Югозападна Херцеговина завършват с черногорско-турски войни, а едно, това от 1858 г., е в Босненска Крайна и Посавина.

През лятото на 1858 г. антифеодалното движение там прераства във въоръжено въстание. Център на въстаническото движение в Босненска Крайна е село Иванска в Крупската нахия. Важна роля в борбата на селяните от този край още от края на 1857 г. играят някои национални дейци и хайдути, като Ристо Йеич, Петър Пейица Попович, Петър Гарача и Симо Чосич, които се стремят да придадат по-организиран характер на борбите и да им дадат определена националноосвободителна насоченост. Особено активен е Ристо Йеич, който се опитва да заинтересува известни среди в Сърбия и Черна гора за съдбата на населението в Босна.

След първите сблъсквания от май 1858 г. селяните от Иванска и околните села, където християнското население живее в компактна маса, започват да се организират. Те се снабдяват с оръжие и създават

свои укрепени позиции, а семействата и имуществата си прехвърлят на австрийска територия. В същото време започва организирането на башибозуците за разправа с въстаналите райони. В началото на юли 1858 г. в този край пристига Кяни паша, изпратен от Портата за усмиряване на населението.

Въстаниците от Босненска Крайна създават големи въстанически отряди и имат намерение да разширят въстанието преди всичко в околиите Бихач и Ключ. За тази цел Ристо Йеич потегля с около 500 души към Бихач, но при село Доляни е нападнат от един турски отряд и разбит. С около 150 души той се прехвърля на австрийска територия, където е принуден да предаде оръжието си. Жадните за мъст и плячка турски орди унищожават селата и избиват християнското население по поречието на р. Уна.

През втората половина на юли 1858 г. са разбити и другите отряди на въстаниците. Те водят упорито боеве с башибозуците и редовната турска войска, но въоръжението им е лошо, а съотношението на силите явно не е в тяхна полза. При това австрийските власти от Военната граница се държат резервирано или неприязнено към въстаниците, а политиката на Сърбия е твърде пасивна. Русия пък след Кримската война и Парижкия мир още не е готова за решителни действия на Балканите.

Обаче поражението на въстанието в Босненска Крайна през юли 1858 г. още не означава умиротворение на Босна. През есента на същата година въстание избухва в областта Посавина. И тук борбата започва по повод на насилственото събиране на третината и десятъка и прераства във въоръжено въстание. Начело на селските маси застават някои свещеници, кнезове, търговци и хайдути, като Стефан Аврамович, хаджи Петко Ягодич, поп Стоян и др. За да обезглавят съпротивата на селяните срещу насилията при събирането на десятъка и третината, властите започват да затварят сръбските първенци. В отговор на това през август 1858 г. Петко Ягодич образува въстанически отряд от около 1000–1500 души, организират се въстанически лагери и започва подготовка за съпротива. Решителните сражения с редовната османска войска и башибозуците се водят през октомври 1858 г., по време на които въстаническите отряди са разбити.

След поражението на въстанието в Босненска Крайна и Посавина през 1858 г. и издаването на Саферската наредба през 1859 г.

в Босна настъпва временно затишие, което трае около 15 години, до голямата източна криза от 1875–1878 п, започнала с ново въстание в Босна.

АЛБАНИЯ

АЛБАНСКОТО ОБЩЕСТВО

Съвременната историография приема, че албанците са потомци на някогашните илири — автохтонно население по Далматинското крайбрежие и западната част на Балканския полуостров. Османското нашествие ги заварва в днешните им земи в две групи племена — геги в средната и северната част и тоски в южната част на страната. Говорят различни диалекти, границата между които минава по реката Шкумби. Разделени са и по религиозен признак — гегите са католици, под духовната юрисдикция на папата в Рим, атоските са източноправославни, под върховенството на гръцката патриаршия в Цариград. Между геги и тоски съществува стара взаимна и едва ли не наследствена вражда. Населението изкарва прехраната си от скотовъдство, земеделие, по малко занаяти и търговия, по малко крайморски поминък и пр. Жизненият стандарт е на крайно ниско ниво — схлупени каменни къщи, съвместно битуване по няколко семейства под един покрив, недохранване, никаква хигиена, паразити, болести, голяма смъртност, но и голяма раждаемост, родово-патриархално мислене и поведение, обичайно право и кръвно отмъщение.

Османското владичество изменя физиономията на албанското общество преди всичко в църковно-религиозната област — към двете предишни вероизповедания, православие и католицизъм, сега се прибавя ислямът като нов претендент за духовен пастир на народа. Онова, което придава специфика от османско време до ден днешен, е масовата ислямизация на населението, осъществена главно през XV–XVIII век. Най-напред тя започва в градските селища, където се установява османска администрация или се заселват мюсюлмани колонисти, а след това обхваща и албанското село.

В резултат на това Албания става страна на три църкви и религии — ислям, източно православие и католицизъм. Средната част на страната е почти изцяло ислямизирана, на юг по крайбрежието на Химара остават малко албанци източноправославни християни, а на

север в областта на племето мирдита и в някои планински местности на Шкодренския пашалък — малко албанци католици. Според едно сведение на белгийския консул в Солун през 1888 г. гегите мюсюлмани възлизат на 370 хиляди души, тоските мюсюлмани — на 250 хиляди души. В същото време източноправославните албанци са останали 150 хиляди души, а албанците католици — 235 хиляди души.

Главните фактори, които обясняват масовата ислямизация на албанците, биха могли да се резюмират в следното. Първо, политиката на ислямизация на османската държава. Тя се осъществява преди всичко чрез данъчната и социално-иконо-мическата дискриминация на немюсюлманите — всеки, който иска да преуспее, да направи някаква кариера, да плаща по-малко данъци, изобщо да подобри социалния си статус, трябва да стане мюсюлманин. Става дума в случая за икономическа принуда и косвено насилие. Друг стимул за преминаване към исляма стават „дарениятa“, които получават новопомохамеданчените — ритуални дрехи или парични суми за закупуването им, а нерядко и други помощи. Прилага се, разбира се, и пряко насилие — като проява на религиозен фанатизъм или като метод за умиротворяване на проявилите се в нелоялност към османската власт села и райони. Второ, албанската религиозно-психологическа специфика. Многовековното съперничество между римската и византийската църква на албански терен довежда албанците до известно религиозно безразличие — те не страдат от особени задръжки от религиозно, морално-етично и психологическо естество при преминаването им към новата религия. Трето, геополитическото положение. Албанците са на границата на Османската империя с Венеция, водят се чести венецианско-турски войни, на албанска територия развива акитвна дейност и пропаганда католическата църква, а албанците показват немалко признаци на нелоялност към султана. И Портата засилва натиска върху тях за приемане на исляма. Главното средство си остава икономическата принуда чрез увеличаването на поголовния данък (джизие), който се събира само от немюсюлманското население на империята. Така албанците попадат между Османската империя и Венеция като между чук и наковалня. Крайният резултат е известен — Венеция постепенно губи битката с Османската империя в Албания, а албанците в основната си маса стават мюсюлмани.

Особеност на албанското общество от XVII–XVIII век откъм неговата духовно-религиозна сфера е и т.нар. криптохристиянство (скрито християнство): новопомохамеданчените обикновено не изоставят веднага предишните си вероизповедания. Официално те изпълняват предписанията на Корана, но неофициално, в домашна среда, продължават да се придържат към християнските празници, обреди и обичаи. Това тайно изповядване на християнството обаче се преследва както от османските власти, така и от църковните институции — никоя религиозна догматика не допуска двуверие, всички държат на своята „чистота“. За католическите духовни пастири криптохристияните са „богохулници“, католическото племе мирдита заетавя всеки свой член, приел исляма, да напусне областта. Не по-малко непримирим е ислямът — приелият веднъж тази вяра при никакви обстоятелства не може да се откаже от нея.

Може в случая да се констатира, че криптохристиянството не надхвърля рамките на първото поколение новопомохамеданчени. Следващите поколения губят всякаква връзка с религията на предците си, сливат се с потомствените мюсюлмани и стават усърдни последователи на мохамеданската вяра. Нещо повече, с течение на времето Албания става балканска провинция на империята със собствени паши и бейове, влизащи в състава на османската господстваща класа. Албанците, наричани арнаути (Южна Албания заедно с Епир турците наричат Арнаут), се превръщат в синоним на войнственост и преданост, влизат като охрана и прислуга в съприкосновение с висши османски сановници, проникват и в султанския двор, а също и в армията, прославят се като отлични бойци и стават опора на османската власт в борбата й за защита на империята от националноосвободителните движения на другите народи. Някои от тях се издигат и до най-високи постове в османската администрация, в това число и до поста велик везир.

Османският период от историята на Албания води до важни промени и в нейната демография. Албанците вече не са само геги или тоски, а един „мюсюлмански“ народ, сиреч османлии. В Османската империя немюсюлманите се числят към отделни „миллети“, отграничаващи се помежду си по религиозен признак. Албанците, естествено, не спадат към никой от тях (гръцки, еврейски, арменски). Това на практика означава, че се задълбочава разделението на

албанския народ на различни религиозни общности и се тласка една от тях, най-голямата, към сливане с останалите мюсюлмани османци в империята. Освен това албанският народ се пръска в различни посоки в рамките на Османската империя и извън нея. Възникват албански колонии в българските земи (Източните Родопи, Разградско), в Континентална Гърция и Пелопонес, по островите в Средиземно море, в Румъния, в Мала Азия, в Египет и пр. Едно сведение от средата на XIX век твърди, че албанците в Османската имеприя по това време възлизат на 1 милион и 600 хиляди души, от които около 200 хиляди живеят на територията на тогавашното Кралство Гърция. Същевременно в самите албански земи идват и неалбанци — гърци, власи и пр.

В резултат на „великото преселение“ на сърбите през 1690 г. областта Косово бива обезлюдена. Султанското правителство няма сметка от безлюдни територии и заселва там приели вече исляма албанци. Оттогава именно започва албанизацията на Косово и Метохия, област, наричана още Новопазарски санджак и Стара Сърбия. В компактни маси албанци се настаняват и в пределите на Австрийската империя и още повече на Апенинския полуостов. Тук те започват да идват още по време на войната на Скендербег с Османската империя — около 200 хиляди албанци тогава намират убежище в Неаполитанското кралство, в Сицилия и Калабрия. Там те се наричат арбереши, запазват своя език и култура и оказват силно влияние върху албанското общество за запазване на неговата идентичност и по-сетнешна национална изява.

Става ясно впрочем, че чрез приемането на исляма албанското общество се интегрира в Османската империя и става важен фактор в нейната по-сетнешна история. Освен това в османския период от своята история албанският етнос значително разширява територията, която населява. Особени промени в обществено-политическата организация на албанците, техния бит и култура обаче не настъпват. Труднодостъпните планински райони на Албания остават извън обсега на османската власт. Там господства племенната организация. Първична еденица на обществото е голямото домакинство, задруга. Няколко домакинства образуват братство, а няколко братства — племе. Отношенията между домакинствата, братствата и племената, както и между отделните хора, се основават на обичайното право, т.нар. Закон

на Лека Дукагини. Съществува общо племенно събрание, което решава възникващите вътрешни проблеми. Решенията му подлежат на утвърждаване от пашата, чието седалище е в град Шкодра. Има и посредник между племената и пашата — булюбаша. Племената излъчват и военни ръководители, байрактари, които водят своите байраци на война. Обществото е твърде примитивно, тотално неграмотно, подчинено на предаваните по наследство неписани закони и обичаи, в това число и кръвното отмъщение.

АЛБАНСКИЯТ СЕПАРАТИЗЪМ

Както навсякъде в обширната империя, така и в албанските земи през втората половина на XVIII век османската социално-икономическа и държавно-политическа система е в пълно разложение. Класическата тимарска система се разпада, тимарите, зиаметите и хасовете изчезват, земите минават в собственост на бивши спахии и местни властници, които основават чифлишки земевладелски стопанства, а селяните губят своята стара бащина и се превъплътяват в изполичари, арендатори и аргати на чифликчиите. Добрали се до големи богатства и неограничена власт, местните първенци престават да зачитат разпоредбите на султана и Портата и стигат до сепаратизъм и открита война с центъра. В края на XVIII и началото на XIX век Албания познава двама такива свои големци — единият, владетел на Шкодра от фамилията на Бушатлиите, другият — Али паша в Янина.

Бушатлиите идват на власт в Шкодра около 1756–1757 г. Опирайки се на собствена въоръжена сила, Мехмед бей Бушатли успява да си издейства султански ферман за заемане на длъжността мютесариф (административен управител) на Шко-дренския санджак. За кратко време той побеждава владетелите на съседните санджаци (Елбасан, Охрид, Дукагин), получава титлата паша и става фактически господар на целия албански север. Портата не успява да го победи в открита война и организира отравянето му (1775 г.), но властта в областта минава в ръцете на втория му син Кара Махмуд Бушатли. Срещу него султанът предприема военна наказателна експедиция (1786 п), след това изпраща войски на румелийския бейлер-бей, след това на босненския паша, но все не успява да си възвърне властта над Северна Албания. Неуспехите на Портата до голяма степен се дължат на подкрепата, която местното албанско население предоставя на Махмуд Бушатли, а това пък на свой ред се обяснява с факта, че местният владетел не допуска султански бирници и чиновници на своя територия.

Освен със султана Махмуд Бушатли години напред воюва и с Черна гора с цел да разшири владенията си за нейна сметка. През 1785 г. той успява да превземе черногорската столица Цетине и да разруши Цетинския манастир. Същевременно шкодренският владетел

установява контакти и с Австрия, Русия и Франция. През 1795 г. той приема в Шкодра един френски консул и няколко военни специалисти, изпратени му от Наполеон. Една година по-късно обаче черногорците нанасят решително поражение на неговите войски в паметната за тях битка при Круси (1796 г.) — войските му са напълно разбити, а пашата загива. По този начин всъщност черногорците свършват работа, която султанът в продължение на 20 години не успява да свърши. Управител на Шкодренския пашалък сега става Ибрахим Бушатли (брат на загиналия Махмуд), който управлява до края на живота си (1810) като верен на султана мютесариф. Така временно се възстановява централната султанска власт в Северна Албания. Това обаче няма да продължи дълго, защото през следващите две десетилетия Бушатлиите отново ще надигнат глава и ще откажат послушание.

Другият албански отцепник, Али паша, започва кариерата си като водач на група албански мартолози, няколко години броди по Южна Албания и Епир, натрупва определено богатство и успява през 1785 г. да се добере до титлата паша и поста мютесариф на санджака Трикала. Три години по-късно Али вече е утвърден със султански ферман за управител на Янинския санджак. По това време Янина е голям град (25 хил. жители) и център на търговия и занаятчийство в Епир. Оттук именно започва възходът на новопоявилия се самостоятелен владетел — територията си той постепенно разширява във всички посоки и става независим от централната власт владетел на Южна Албания, Епир и Тесалия. Властта си Янинският паша утвърждава и в областите Химара и Сули, разположени близо до брегове на Йонийско море и ползващи се с автономни права в Османската империя.

Две са основните средства, с които Али паша упражнява властта в своя обширен Янински пашалък: богатството и въоръжената сила. Негова собственост са десетки села и стотици чифлици, в касите му се стичат огромни приходи от данъци, търговски операции, производствени дейности, подаръци и пр., които добре се управляват. Богатството позволява да се държи на заплата добре екипирана постоянна въоръжена сила — около 8 хиляди бойци. На младини сам разбойник, в своята зряла възраст, вече като управител на обширна област, Али паша тръгва да изкоренява разбойничеството — срещу разбойниците и грабителите в неговите владения се действа с

максимална строгост (обезглавяване, обесване, набиване на кол и пр.). И в крайна сметка разбойничеството значително намалява или съвсем изчезва. Освен това се строят мостове, пресушават се блата, издигат се модерни сгради. Всичко това има своето значение както за владетеля, така и за поданиците му: по-голяма сигурност, подобряване на условията за стопанска дейност и търговия, а оттам и за понататъшно увеличаване на богатствата на владетеля; повишаване на авторитета на местната власт за сметка на центъра в Цариград, масова подкрепа на управлението на пашата от страна на албанското население. Съвременник на Али паша не без основание твърди, че „в цялата територия под негово влияние султанските фермани се ползват с малко уважение, докато едно писмо с подписа на Али предизвиква неограничено подчинение“. И още — „всички албанци… говорят с възторг и готовност за своя сънародник и в сравнение с него подценяват качествата на други паши“.

Въпреки това обаче и Али паша не се издига до нивото на водач на албанския народ за свобода и независимост. Неговото движение не е нито освободително, нито национално, а отцепническо движение на обикновен османски владетел. В края на XVIII и началото на XIX век както отцепникът, така и неговите поданици са още твърде далеч от националната идея. Албанците много повече от българите закъсняват в приемането и усвояването на тази идея. Причината за това очевидно е особеното положение на Албания: османска власт, влияние на гърцизма чрез Цариградската патриаршия, на Запада чрез католицизма и особено на Османската империя чрез исляма, включването на мнозинството от албанците в османо-мюсюлманския миллет. Затова, когато сърби и гърци въстават като модерни нации за своята свобода и независимост, а българите им помагат, албанците се представят като ревностни пазители на целостта на империята и подпомагат усилията на властите за потушаване на въстанията.

През първите десетина-петнайсет години от началото на XIX век Али паша е на върха на своята мощ, но перспективите да се задържи задълго като независим владетел започват да намаляват — на власт в Цариград идва силен султан реформатор (Махмуд II), който се съюзява с шкодренския владетел Мустафа паша Бушатли срещу янинския отцепник. Войната продължава дълго и завършва в началото на 1822 г. с пълно поражение на Али паша. Няколко години по-късно Портата

стига до открит конфликт и с шкодренския владетел Мустафа паша Бушатли, престанал да се подчинява на разпоредбите на централната власт. През 1830 г. избухва война, следва обсада на крепостта Шкодра, пленяване на отцепника и край на албанския сепаратизъм.

НАЧАЛО НА АЛБАНСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

След ликвидирането на албанския сепаратизъм се възстановява авторитетът на централната власт в Албания: подчинена на Портата държавна администрация (в много случаи чужда, комплектувана не от местни жители), преброяване на населението, въвеждане на ред в данъчното облагане (включително повишаване на данъците, особено за планинците скотовъди), събиране на доброволци за формиращата се редовна армия и пр. Еничари вече няма, спахии също, но местните земевладелци чифликчии никой не закача. В техни земи работят безимотни селяни като арендатори и изполичари. Реформите в Османската империя с нищо не променят положението на селяните земеделци или скотовъдци. Икономическата неразвитост, прекалената бедност и повсеместният консерватизъм — това са някои от основните характеристики на Албания от онова време. В страната господства патриархален бит и култура, а албанците продължават да вървят подир племенните си водачи, байрактари и местни първенци. Те са разделени на три конфесии, които съжителстват помежду си, но за консолидирането им като нация още не може да се говори. Единственото, което напомня за албанската идентичност, е говоримият език, но и той е в две наречия, без собствена азбука, литература и граматика.

През 30-те и 40-те години на XIX век в Албания възниква съпротива срещу реформите в Османската империя. Две са основните дейности на властите, които предизвикват брожения и бунтове: данъчните тежести и набирането на донаборници за формиращата се редовна армия. Въстанически движения в страната се развиват през 1835 г., през 1842–1843 г. и през 1847 г. Най-голямо е това последното — въстаниците прогонват турските бирници, превземат Делвино и Берат и се насочват към Янина. Понякога властите отлагат събирането на данъците или рекрутирането на младежи за войската, но при всички случаи са крайни победители и постигат своето, при което прибягват и до сурови мерки и жестокости. Съпротивата в Албания срещу реформите на Махмуд II и неговите последователи придобива характер на селски бунтове без никакви перспективи за прерастване в някакво албанско „национално“ движение.

В Албания под османска власт се развива и просвета. Първите си крачки тя прави още през първата половина на XVIII век. За това способства подемът на градчетата и създаването на търговско-занаятчийска прослойка, особено в Южна Албания. Най-значителен културно-просветен център в албанските земи става Воскопоя (Москополис). През 1710 г. тук се открива основно училище, през 1740 г. — печатница, която издава книги на гръцки, турски, латински език, а през 1744 г. — средно училище, т.нар. Нова академия. В тази именно „академия“ преподават или получават образование и албански мислители и просветни дейци, преводачи на религиозни книги на албански език, радетели за създаване на албански литературен език. В действителност обаче „академията“ не е албанска, а гръцка, или по-скоро космополитна. По това време Воскопоя е голям процъфтяващ и самоуправляващ се град, огнище на православна гръцка култура, а произведенията на албански език (мюсюлманска религиозна литература) се пишат с арабски, гръцки или латински букви. Наистина, през втората половина на XVIII век се правят опити за създаване на албанска азбука, но те не успяват. При това Воскопоя не устоява на постоянните албански разбойнически нападения — в края на XVIII век е разорен, а неговите културно-просветни богатства са унищожени.

Всъщност за албанска национална просвета през XVIII век не може да се говори. За начало на албанското просвещение и национално възраждане по-скоро може да се приеме първата половина и средата на XIX век. Пръв негов виден представител е Наум Векилхарджи (1779–1866). Намирайки се в тесни връзки с националнореволюционните и просветителските кръгове на другите балкански народи, в това число и с д-р Иван Селимински, той възприема идеята за развитие на албанско национално просвещение, съставя албанска азбука и през 1844 г. печата албански буквар в Цариград. Но поради преследванията на османските власти и съпротивата на чуждите пропаганди в Албания (османска, гръцка, католическа) инициативата му не получава широко разпространение — в Албания още няма национална интелигенция, издигнала се над конфесионалната разединеност, която да възприеме и наложи азбуката на Векилхарджи.

Друг виден деец на албанското национално възраждане става Константин Кристофорди (1830–1895). По негова инициатива през 1864 г. в Цариград се свикват няколко събрания на албански дейци,

които обсъждат идеята за създаване на албанско просветно дружество, въвеждане на албански език в училищата и приемане на единна албанска азбука. Поради възникналите спорове и тогава тези най-важни въпроси на албанското просвещение и възраждане остават без отговор. Началото обаче се поставя и дава своите плодове през следващите няколко десетилетия. Съществен принос в това дело имат албанските колонии в чужбина — те са, които пренасят и внедряват на албанска почва просвещенските идеи на времето, в това число и албанската национална идея. След преодоляването на много пречки и предубеждения в края на XIX и началото на XX век и албанците (мюсюлмани, католици и православни) стигат до обединяването си в единна албанска нация.

3. АВСТРИЙСКАТА ИМПЕРИЯ И НЕЙНИТЕ БАЛКАНСКИ ПРОВИНЦИИ

ХАБСБУРГСКАТА МОНАРХИЯ: ОТ ПРОСВЕТЕН АБСОЛЮТИЗЪМ И ЦЕНТРАЛИЗЪМ ДО АВСТРО-УНГАРСКИ ДУАЛИЗЪМ

РЕФОРМИ НА МАРИЯ ТЕРЕЗИЯ И ЙОСИФ II

В началото на XIX век Хабсбургската монархия е огромна средноевропейска и балканска държава. Освен наследствените владения на Хабсбургите в границите на тази държава влизат Чехия и Словакия, Унгария и Хърватия със Славо-ния, Словения и Далмация, в това число Дубровник, Военната граница, както и голяма част от Полша. След ликвидирането на Венеция и подялбата на нейното балканско наследство между османския султан и австрийския император на Балканите остават да господстват двете чужди империи — Османската и Хабсбургската, едната в отстъпление и криза, другата в настъпление и разширяване на своята балканизация. Границата между тях излиза на Дунав, върви по река Сава и заобикаляйки Босна, завива на юг и югоизток, като достига Адриатика, южно от Дубровник.

В много отношения двете империи си приличат: и двете са твърде пъстри, съставени от много земи и народи с различен държавно-политически статут, различни религиозни вярвания и църковни институции, и двете имат свои провинции на Балканите, но и извън тях, и двете са нехомогенни и имат области със смесено население, и двете са абсолютни монархии и т.н. В много отношения обаче те се и различават: империята на Хабсбургите далеч изпреварва тази на османците както в икономиката и политиката, така и в развитието на светското образование, просветното дело, науката и изкуството. Австрийската империя е държава на просветния абсолютизъм, а Османската — държава на султанския абсолютизъм,

едната е Европа, другата — Ориент, в едната дискриминация по отношение на част от населението се осъществява на религиозна основа, в другата — на народностна и социалнокласова основа, и в двете се осъществяват реформи, но разликата във времето между тях е равна на цяло едно столетие, и т.н.

Онова, което дава преднина на Австрийската империя пред Османската, е своевременното реагиране на настъпващите промени, своевременното реформиране на тази империя. Мария Терезия (1740–1780 г.) и Йосиф II (1780–1790 г.) осъществяват реформи, които засягат цялата държава и до известна степен я обновяват. Целта е да се премахнат или притъпят вътрешните антагонизми, да се постигне административно-политическа централизация на властта, да се ограничи влиянието на църквата, да се развият просветата, търговията и манифактурата, да се въведе по-добър ред в данъчната система, в крайна сметка — да се засили империята икономически, политически и военно според модерните за онова време идеи на просветния абсолютизъм. Става дума всъщност за следното:

Аграрни отношения — облагане на едрите земевладелци с данъци и даване лична свобода на селяните. Селянинът не става собственик на земята, която обработва, но феодалът не може да го прогони от нея. Селянинът е свободен да избира местожителството си, да се залавя за търговия и занаяти, да посещава училища и пр. Ангарията на селяните в полза на феодалите (тлака) се заменя с точно фиксирани парични плащания. Осъществява се преброяване на населението и се води статистика на имотите, ограничават се своеволията и насилията на феодалите, определя се големината на земеделския участък на селянина и неговите задължения.

Търговска и стопанска дейност — премахват се феодалните ограничения за пътуване и размяна на стоки, въвеждат се единна парична система и единна митническа тарифа, строят се пътища, които свързват Подунавието с Адриатика, насърчава се развитието на търговията и занаятите, отварят се рудници и корабостроителници, създава се „Ориентална компания“ за бизнес в Изтока и пр.

Военна област — премахват се привилегиите на феодалите във военното дело, вече не само те и техните потомци могат да правят военна кариера, това право и възможност получава всеки поданик на императора. Осъществява се реорганизацията на Военната граница.

Нейната хърватска част се дели на регименти, а те от своя страна на батальони, компании и общини, местното самоуправление се премахва и се замества с централизирана военноадминистративна власт, действат строги военни съдилища, офицерите получават високи заплати и привилегии, а немският език става задължителен. Сръбската част на границата пък се дели на Потиски дистрикт със седалище в Бечей и Великокикиндски дистрикт със седалище в Кикинда. Извършва се разграничаване между гражданското и военното управление в Славония и Срем. Навсякъде се съкращава местното самоуправление за сметка на централизацията на властта и военната дисциплина.

Църковно-религиозни отношения — издава се „Патент на толерантността“ (1781 г.), по силата на който различните вероизповедания в империята са в положение на равнопоставеност. Църквата се подчинява на държавата, описва се църковното имущество, ограничават се приходите на висшето духовенство, предоставят се църковни имоти за просветни и културни нужди, регулират се различни църковни въпроси (пости, празници, такси и пр.) и т.н.

Просветно дело — създава се т.нар. Терезианум — елитно училище за подготовка на високообразовани и предани на династията на Хабсбургите хора, училищата стават държавни и разпространяват светска просвета, насърчава се проникването на идеите на европейското Просвещение, отварят се професионални и технически училища, функционират университети и академии, основават се издателства, издават се списания, възникват научни дружества и т.н.

Съдебна система — започва унификация на съдебното дело и правото. Създава се Висша съдебна камара като ръководен орган на съдопроизводството. Забраняват се изтезанията на обвиняемите по време на следствието, прекратява се съдебното преследване на вещици.

Управленска система — целта на реформената дейност на Мария Терезия и Йосиф II е да се превърне империята от своеобразна федерация на слабо свързани помежду си феодалносъсловни провинции в единна централизирана държава. Остава все пак делението на общата държава на австрийска и унгарска част. Към австрийската част се числят наследствените територии на

Хабсбургите, както и Чехия, Словения и Военната граница, а към унгарската — всичко останало, в това число „Триединното кралство Хърватия, Далмация и Славония“.

Вътрешното управление на австрийската част на империята се предава в компетенция на специална висша държавна институция, наречена „Обединена дворска канцелария“, която функционира от 1761 г. до 1848 г. Създават се освен това още два други висши държавни органа — Дворска финансова камара и Държавен съвет. Местните автономни органи на самоуправление навсякъде губят предишното си значение, като се заменят с административно-бюрократичен апарат, подчинен на централната власт. Политиката на централизация на държавата се съчетава с политика на нейната германизация — немският език става официален език за австрийската част на империята, а тези от чиновниците, които не го знаят, се задължават в определен срок да го научат.

В унгарската част на империята най-висша власт е унгарският „Наместнически съвет“. През 1790 г. Виенският двор признава Унгария за „свободна държава“ в рамките на общата империя. Част от тази „свободна държава“ е и Хърватия. Тя още има свой Бан, но той е само посредник между унгарската висша власт в лицето на унгарския Наместнически съвет и Хърватия. Унгарските управляващи среди, също както и техните колеги от Виена, се стремят да хомогенизират унгарската част на империята чрез поунгарчване на нейното неунгарско население. И следват усилия за налагане на унгарски език като задължителен за поданиците на унгарската корона.

Понемчване и поунгарчване от днес за утре, разбира се, не става. Напротив, опитите на властите от Виена и Будапеща в тази насока само противопоставят народите едни на други и увеличават вътрешните антагонизми в империята. Освен това поради съпротива на феодалната аристокрация и католическата църква много от реформите на Йосиф II биват изоставени, но и много от тях влизат в сила и се изпълняват. От особено значение за оцеляване и укрепване на империята, за нейния икономически и културен напредък е налагането на централната власт над феодалния партикуларизъм. Още по-голямо значение в случая има увеличаването на нейната стопанска и военна мощ предвид възникналата в края на XVIII век сериозна опасност в лицето на Наполеонова Франция от запад.

ХАБСБУРГСКАТА МОНАРХИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК. РЕЖИМЪТ НА МЕТЕРНИХ

Австро-руско-турската война от 1788–1791 г. е последната война, която Хабсбургската монархия води с Османската империя. През следващите повече от две десетилетия тя е в смъртна хватка с Наполеонова Франция и търпи поражение след поражение. В резултат на това Хабсбургите временно губят много свои владения на запад, в това число Италия, Словения, голяма част от Хърватия с Далмация, а също и част от Военната граница. В крайна сметка Европа в лицето на Англия, Австрия, Прусия и Русия надделява над Наполеон, Виенският конгрес (1815 г.) възстановява европейското „равновесие“, а Хабсбургите отново господстват над Словения, Хърватия, Военната граница, Далмация и Дубровник.

След Виенския конгрес на границите на Хабсбургската монархия се установява мир, който трае повече от три десетилетия. През това време империята е в „Свещен съюз“ с Русия и Прусия, чиято цел е запазването на санкционираното от Виенския конгрес в Европа статукво. Налага се принципът на легитимизма, засилва се влиянието на католическата църква, главна „опасност“ за европейските монарси и техните поддръжници, консерватори и реакционери, са свободомислието, либерализмът и революцията. Един от основните стълбове на тази политика е Виенският двор, а първа фигура край императора там е княз Клеменс Метерних, външен министър на империята от 1809 г. до 1848 г. През 1821 г. той става и канцлер „на императорския дом, двор и държава“.

Консервиране на установеното положение не е цел само на външната политика на империята. Такава е и нейната вътрешна политика — никакви промени, никакви освободителни движения, никакви нови идеи, никакъв либерализъм, всесилна полиция, строга цензура, управление чрез наредби и декрети, постоянен надзор над местни органи и власти — това са някои от основните характеристики на Метерниховия режим. Опора на този абсолютистки реакционен режим стават едрите земевладелци, дворяните, католическата църква и силовите органи на държавата. Поддръжка на режима предоставя и унгарското дворянство, срещу което получава част от властта и

облагите от това. И отново се развихря маджаризаторската им политика. Унгарският сейм в Пожун (Братислава) през 1825 г. лансира теорията за Унгария на Короната на Свети Стефан като „единна политическа нация“. Приложението на тази теория на практика води до насилствено разширяване на унгарския език и култура за сметка на славянското население в унгарската част на империята. Управляващите кръгове в Будапеща настояват унгарският език да стане официален език в земите на Короната на Свети Стефан и да се изучава в училищата. През 1830 г. е прокаран и закон в този смисъл, одобрен от Виенския двор. Подобна политика, само че в полза на германизма и с по-слаби темпове, следват и управляващите среди във Виена по отношение на ненемското население на хабсбургските владения на империята.

Този режим, разбира се, забавя обновителните процеси в империята, развиващи се от десетилетия преди това, но не може да ги спре. Феодализмът като социално-икономическа система постепенно си отива, което води до съкращаване на социалната опора на политическата реакция и монархическия абсолютизъм. През първата половина и средата на XIX век вече не става въпрос само за стоково-парични отношения, търговия, занаятчийство и манифактури, а за много повече: развитие на индустрия, оформяне на промишлено-индустриални области и центрове (Чехия, Словения), начало на промишлено-индустриална революция с всички произтичащи от това следствия. Режимът на Метерних не може да предотврати „отглеждането“ на противостоящи сили, способни да го свалят.

Най-сумарно тези сили биха могли да се представят така:

Селячество: то е най-многобройният бунтовнически елемент в държавата. Селяните са лично свободни, но искат да станат собственици на земята, която обработват и на която живеят, сиреч да се отърват от всякакви задължения към земевладелците. Буржоазия: тя става икономически все по-силна, не приема абсолютизма и консерватизма в икономиката и политиката и се стреми да наложи либерализма като мислене, поведение и управление. Част от дворянството, т.нар. либерални дво-ряни. И сред дворяните като рожба на отиващия си феодализъм се появяват немалко хора с авангардистки настроения, мисли и действия, които не одобряват Метерниховия режим и възприемат либерализма като по-перспективна политика и

практика. Интелигенция: Хабсбургската империя става родина на много науки и изкуства, в това число мощна славистика, Виена, Прага, Нови Сад, Загреб и други градове стават и големи културни средища, там се раждат идеи и движения, всички малко или много подкопаващи устоите на съществуващия режим. Работници, дребни занаятчии и разни бедни градски съществувания като недоволно население, готово да се включва в бунтовнически действия с всякаква програма, включително най-радикална и лява.

Нарастват антагонизмите в империята и на национална основа. Доминиращите нации, немци и унгарци, се стремят да германизират или маджаризират многомилионно славянско население. Това население обаче вече е консолидирано в отделни нации, които имат свои национални програми и ратуват за национална еманципация и свобода. Ето един пример: през 1790 г. се свиква сръбска Народна скупщина в Темишвар (сега Тимишоара в Румъния), която заявява, че сърбите от Унгария трябва да получат такива права, каквито имат другите народи в Европа. Иска се освен това създаване на отделна от Унгария сръбска административна държавна единица под името Илирия, гарантиране на национални и религиозни права за сърбите, сръбски национален характер на техните училища и пр. Не остават по-назад в отстояването на своята национална идентичност и другите народи на империята. Тъкмо поради това маджаризаторската и германизаторската политика на управляващите среди в Будапеща и Виена няма шансове да успее.

РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1848 Г.

През 1848 г. почти цяла Европа е обхваната от революции, започва т.нар. пролет на народите. Революционните събития, разбира се, не отминават и империята на Хабсбургите. На 13–14 март 1848 г. във Виена започва манифестация и въстание и режимът на Метерних бързо се сгромолясва: предрешеният доскоро всемогъщ канцлер бяга зад граница, провъзгласява се свобода на печата, обявява се създаването на Национална гвардия, обещава се свикване на Райхстаг (парламент) и приемане на демократична конституция. На 15 март с.г. движението се прехвърля в Унгария и скоро обхваща цялата империя. Императорът Фердинанд I приема исканията на унгарските либерали за създаване на самостоятелно унгарско правителство начело с умерения либерален граф Батияни. Следват публикуване на проект за нова конституция (23 април 1848 г.), парламентарни избори и откриване на заседанията на Райхстага във Виена (юли 1848 г.). Освен обещаната конституция парламентът приема и закон за премахване на феодалните повинности на селяните, но не безвъзмездно, а срещу откуп. Подобно решение взема и унгарският сейм.

През пролетта и лятото на 1848 г. императорският двор и подкрепящите го сили са в състояние на уплаха и отстъпление. Скоро обаче се окопитват. През септември 1848 г. императорът публикува декрет за разпускане на унгарския сейм. Същевременно срещу унгарската революционна армия се насочват австрийски войски под командването на хърватския Бан Йелачич. На 6 октомври 1848 г. във Виена избухва ново въстание в защита на революцията, но срещу въстаниците се съсредоточава императорска армия начело с фелдмаршал Виндишгрец, която на 1 ноември влиза в столицата. Формира се ново контрареволюционно правителство, започва необуздан терор, Райхстагът се разпуска, революцията в австрийската част на империята търпи поражение и се прекратява.

С това положението на Унгария рязко се влошава. През януари 1849 г. австрийските войски влизат в Будапеща, а унгарското правителство се установява в Дебрецен. На 14 април 1849 г. Унгария провъзгласява независимост, а правителството възглавява Ференц Кошут. По това време тя има около 170-хилядна революционна армия,

с която Хабсбургите трудно могат да се справят. Те обаче си намират съюзник в лицето на руския император Николай I. През май 1849 г. една руска армия влиза в Унгария, друга — в Трансилвания. През лятото на 1849 г. се водят тежки сражения, крайният резултат от които е потушаването на революцията. Някои от водачите на унгарската революция, в това число и Ференц Кошут, заминават в емиграция, други, в това число и много военни, а също и първият унгарски министър-председател, граф Батияни, са екзекутирани, трети пълнят затворите. Тържествува контрареволюцията.

Опирайки се на щиковете, императорският двор начело с новия император Франц Йосиф (1849–1916) веднага след потушаването на революцията пристъпва към налагане на абсолютизма и централизма в управлението на обширната империя. През 1851 г. е отменена октроираната на 25 април 1848 г. и никога неприложена в политическия живот на страната конституция. В цялата империя се възстановява абсолютистки режим, който по името на министъра на вътрешните работи Ал. Бах бива наречен „Бахов абсолютизъм“.

Октроираната конституция от пролетта на 1848 г. изхожда от принципа на централизма в държавното управление на монархията, но все пак обещава свободи и автономни права на националните райони. След 1851 г. всички прояви на местно самоуправление са ликвидирани. При това Виенският двор отново се връща към политиката на германизация — обучение на немски език в училищата, попълване на чиновническия апарат с немци и понемчени поляци, чехи и др., подигравателно наричани „Бахови хусари“, обявяване на немски език в учрежденията за официален, въвеждане на строга цензура, преименуване на населени места, забрана на политическа дейност и пр.

Установяването на „Баховия абсолютизъм“ все пак не означава, че в областта на икономическите отношения империята се връща към времето отпреди революцията. Напротив, сега селяните могат чрез откуп да се освобождават от феодалните си задължения, а промишлено-индустриалното развитие бележи нов напредък. През 1850 г. са премахнати митническите граници в империята, в това число и с Унгария. През 1851 г. са премахнати и редица ограничения за вноса и износа. Започва строителство на жп линии, разширява се вътрешният пазар, налагат се капиталистически отношения и в областта на

селското стопанство. Въпреки това Виенският двор няма основание за успокоение. Империята не успява да се стабилизира. Главният проблем си остават вътрешните антагонизми, особено тези между Австрия и Унгария. Значителна роля в случая през 50-те и 60-те години на XIX век играят и външни фактори.

АВСТРО-УНГАРСКИЯТ ДУАЛИЗЪМ

През 50-те и 60-те години на XIX век австрийската политика търпи редица поражения. По време на революцията от 1848–1849 г. между Австрия и Русия съществува съюз, но съществува и съперничество относно османското наследство. Когато през 1853 г. Русия окупира Дунавските княжества, Виена протестира и в ултимативна форма иска изтегляне на руските войски от Влахия и Молдова. Тя повежда преговори с Англия и Франция, които завършват с договор за съюз. Австрийските войски окупират Дунавските княжества, но Австрия не е в състояние да се присъедини към европейската коалиция във войната срещу Русия. След Парижкия мир тя се оказва в изолация и е принудена да изтегли войските си от Влахия и Молдава. Мечтата за разширяване на империята и за превръщане на Дунав в австрийска река изчезва, австро-руският съюз се разпада, а Франция започва да се сближава със Сардиния и да подкрепя обединителното движение в Италия.

Съпротивата на Виенския двор срещу обединителното движение в Италия довежда до ново поражение: през 1859 г. обединените сили на Сардиния и Франция нанасят съкрушителен удар на австрийската армия при Солферино. Австрия е принудена да се откаже от Ломбардия и Средна Италия. Създадената под ръководството на италианския демократ Гарибалди национална армия овладява Папската област, Сицилия, Неапол и Умбрия. През ноември 1861 г. се образува нова държава, Италия, включваща в пределите си почти всички италиански области.

През 1866 г. Хабсбургската империя търпи ново поражение — този път от Прусия. В битката при Кьониггрец (Храдец Кралове в Чехия) австрийската армия е разбита, а Австрия трябва да се откаже от каквото и да било по-нататъшно участие в германската политика. Съперничеството относно обединението на Германия се решава в полза на Прусия.

Военният неуспех на Австрия във войната й със Сардиния и Франция през 1859 г. и свързаните с това икономически и политически трудности намират най-широк отзвук в Унгария. Кипежът е толкова силен, че във Виена основателно се опасяват от нова 1848 г. Настъпва

известно брожение и в други национални райони на империята. Всичко това заставя Хабсбургите да правят отстъпки. През лятото на 1859 г. Ал. Бах е отстранен. През есента на 1860 г. императорът обявява т.нар. Октомврийска диплома — нова октроирана конституция, която обещава граждански свободи и политически права, както и известно самоуправление на Унгария и другите национални райони на империята. Появата на този документ веднага активизира политическия живот в цялата държава — започва отстраняване на всичко свързано с „Баховия абсолютизъм“ и политиката на германизация.

На преден план и сега излиза въпросът за бъдещото устройство на държавата. И отново политическата борба е между двете главни направления — централизма и автономизма, едното се защитава от австрийския двор, другото от ръководителите на националните движения. През 1862 г. живеещият в емиграция унгарски деец Лайош Кошут предлага свой план за дунавска конфедерация, в която да влизат Унгария, Хърватия, Трансилвания, Сърбия и Румъния. Този международен съюз трябва според Кошут да се ръководи от един съюзнически съвет, като столиците на отделните държави стават по за една година последователно неговото седалище.

Унгарските господстващи класи обаче не приемат този план, а се стремят към съглашение с Хабсбургите и подялба на властта с австрийския двор.

Политическата борба относно бъдещото държавно устройство на империята в началото на 60-те години завършва с победа на централизма. През февруари 1861 г. австрийският двор обявява т.нар. Февруарски патент, по силата на който държавата трябва да се организира като конституционна централистична монархия. Документът предвижда монархията да има централно правителство и парламент за цялата държава, като се запазват и местните парламенти по национални райони.

„Февруарският патент“ също остава неприложен. В състава на империята Унгария е най-силният и опасен противник на централизма и абсолютизма и Хабсбургите са принудени да се съобразяват с това. Те търсят пътища за компромис и възприемат курс на отстъпки пред Будапеща. В резултат на това през 1867 г. се постига съглашение за реорганизация на Хабсбургската монархия на дуалистична основа: в

империята се обособяват две парламентарни държави — Австрия и Унгария, независими една от друга по отношение на вътрешното управление. Като „общи дела“ се смятат само външната политика, военните работи и свързаните с тях финанси, както и митническият съюз, който трябва да се подновява на всеки 10 години. Австрийският император е и крал на Унгария. За воденето на общите дела във Виена се учредяват общи министерства, контролирани от комисия, избрана от парламентите на Австрия и Унгария с равен брой членове. Унгария поема част от държавните дългове и плаща 30% от общите разходи.

След тази реорганизация Чехия, Словения, част от полските земи и част от Хърватия (п-в Истрия, Далмация и Военната граница) влизат в състава на австрийската част на империята, а всичко останало (Словакия, Хърватия, Славония, Войводина, градът Риека, Трансилвания) — в унгарската част. Общата държава след 1867 г. вече се именува Австро-Унгария.

Съглашението от 1867 г. в действителност означава съюз на господстващите класи и управляващите среди във Виена и Будапеща за политическа стабилизация и укрепване на империята като велика средноевропейска и балканска сила. Този съюз дава възможност на дунавската монархия да преодолее кризата от 60-те години и временно да се приспособи към икономическото и политическото развитие на Европа от края на XIX и началото на XX век.

За разлика от Османската империя през XIX век Хабсбургската монархия не изглежда да е „болен човек“. Напротив, в нейните предели се развива модерна за онова време промишленост, тя има висока материална и духовна култура и се представя, поне от формална гледна точка, за правова конституционна държава. Освен това тя е сериозна военна сила и активно участва в голямата политика. Пред нея не стои въпросът за защита на статуквото, поне що се отнася до балканската част на империята, а по-скоро за по-нататъшна експанзия и нови завоевания. Следователно трудно е да се предрече нейната скорошна гибел. Подобно нещо през XIX век почти никой не предвижда и никой не се кани да дели наследството J.

И все пак налице са немалко признаци за нестабилност. Вековната борба между централизма и автономизма, респ. федерализма в Хабсбургската империя, е в основата на тази нестабилност, която от време на време прераства в остра криза.

Националната идея е тази, която движи огромни маси и цели народи, от които е съставена империята. Както показва историческият опит, националната идея руши всяка многонационална държава. В един момент историята решава огромни многонационални империи вече да няма и една след друга те изчезват.

ХЪРВАТИЯ

ХЪРВАТИЯ В КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК

Многовековното чуждо господство на Балканите има тежки последици за Хърватия с дългосрочно действие в няколко направления. Първо, разпокъсване на хърватските земи. Хърватия се състои от няколко области (Банска Хърватия, Славо-ния, п-в Истрия, Далмация с Дубровник, Военна граница) с различни господари, които често се сменят. До началото на XIX век част от хърватските земи е под властта на Венеция, друга — в пределите на Хабсбургската монархия, а дълго време до господство над хърватските земи се домогва и Османската империя. От началото на XIX век до 1814 г. в Далмация се разпорежда Наполеон, а след това — Австрия. Хабсбургите са пълни господари и във Военната граница. Същинска Хърватия със Славония пък е в подчинение на Унгария. Оттук и неизменното искане на хърватите за обединение на хърватските земи, проблем, който занимава много поколения хърватски политически дейци и държавници.

Второ, смесване на огромни човешки маси на хърватска територия. По време на Кандийската война (1645–1669 г.) многобройно население православни християни се установява в Далмация под венецианска власт, което образува ядрото на по-сетнешния сръбски етнически елемент около Задар и Шибеник. По същото време много хървати и черногорци се преселват на п-в Истрия, в района на гр. Пула. По време на следващата голяма война, тази на „Свещената лига“ срещу Османската империя (1683–1699 г.), многохиляден поток косовски сърби залива Славония и Южна Унгария. Там се настаняват и много немци и унгарци, в това число и много влиятелни и богати унгарски фамилии. Преселванията продължават на тласъци десетилетия наред и водят до съществени изменения на етническия състав на населението в хърватските земи във вреда на хърватския етнос.

Трето, ограничаване на хърватската държавност, опасност от ликвидиране на хърватската държавноисторическа традиция и право. В стремежа си за централизация на Австрийската империя Хабсбургите непрекъснато ограничават автономните права на Хърватия. На хърватска територия от края на XVI век трайно се организира една особена област, Военната граница, отделена като самостоятелно тяло под властта на Хабсбургите и независима от Кралство Хърватия. Освобождаваните от османска власт хърватски земи след успешни войни с Портата се присъединяват не към „Кралството“, а към Военната граница. Австрийските власти приемат сръбски бежанци на хърватска територия, като им предоставят съответни привилегии, срещу намеренията на хърватското (и унгарското) дворянство да ги превръща в зависими селяни. След отвоюването на Далмация от Венеция и Наполеон тя също остава вън от Кралство Хърватия като австрийска провинция.

Централизаторската политика на Хабсбургите насочва хърватските първенци към сътрудничество и единодействие с Унгария. Същевременно хърватската държавност в империята е застрашена от унгарското дворянство, което се стреми да наложи своята хегемония над Хърватия. Този стремеж се проявява най-напред в искането за уеднаквяване на хърватското с унгарското законодателство. За да се защитят от унгарската хегемония, хърватите търсят опора във Виена. През 1712 г. Хърватският събор приема т.нар. Хърватска прагматическа санкция, с която се признава правото на Хабсбургския дом да наследява хърватския престол и по женска линия. В специална декларация хърватите подчертават, че по отношение на Унгария Хърватия е напълно свободна, че някога тя е била в уния с нея, но по собствено желание, а не по принуда. Като награда затова Виенският двор гарантира на Хърватия нейните държавни права и упражнява натиск върху Унгария тя също да признае „Хърватската прагматическа санкция“.

„Хърватската прагматическа санкция“ десетилетия наред е опорен пункт на „хърватското държавноисторическо право“. Тя обаче се оказва слабо оръжие, което не може да защити хърватската държавност нито от централизаторската и германизаторската политика на Хабсбургите, нито от опитите за налагане на унгарска хегемония. Наистина, няколко жупи от Военната граница и отнетите по-рано

владения на Зринските и Франкопаните се включват към хърватската държавна територия, но същевременно Хърватия е разделена на няколко окръга, управлявани от кралски комисари, а банската власт в Загреб губи по-раншното си значение. Става ясно, че Виенският двор държи сметка повече за Унгария, отколкото за Хърватия: градът Риека е обявен за „автономен град на Короната на Св. Стефан“, образуваното през 1767 г. отделно автономно хърватско правителство („Кралско вече“ под председателството на хърватския Бан) през 1779 г. се премахва, а неговите функции поема унгарското правителство. Застрашено повече от германизма и централизаторската политика на Хабсбургите, хърватското дворянство приема по-малкото зло — Унгария. През 1790 г. Хърватският събор решава Хърватия със Славония да остане в подчинение на унгарското правителство. Това решение, разбира се, съвсем не означава, че Хърватия прекратява съпротивата си срещу унгарския хегемонизъм и национален експанзионизъм. Напротив, хърватско-унгарският антагонизъм остава и се задълбочава — на искането за единна унгарска нация от Карпатите до Адриатика се противопоставя хърватското държавноисторическо право, което отстоява политическото равноправие на Хърватия в рамките на хърватско-унгарската общност под похлупака на общата империя.

ИЛИРИЗМЪТ

През първата половина на XIX век възниква силно хърватско национално движение. Разложението на феодалните отношения и проникването на капитализма в Хърватия, формирането на хърватска нация, повдигането на националното съзнание — ето главните предпоставки за разрастване на това движение и за засилване на съпротивата както срещу режима на Метерних, така и срещу маджаризаторската политика на унгарското дворянство. Носител на тази съпротива са млади хърватски интелектуалци, произхождащи от редовете на буржоазията или от икономически пропадащото дворянство. А главната движеща сила на борбата са народните маси — селяни, занаятчии, студенти, дребна буржоазия, работници.

Първата половина на XIX век дава на света видни представители на славянската наука като П. Шафарик, Ян. Колар, Е. Копитар, В. Караджич и др. Идеята за славянска етническа, историческа и езикова общност, която те развиват, прониква дълбоко в хърватското общество, става основа на хърватското национално възраждане. Един от представителите на хърватската интелигенция, видният поет, историк и лингвист на своето време Людевит Гай, става проводник на тази идея в Хърватия и родоначалник на движението, получило известност под името „Илиризъм“.

Илиризмът възниква през средата на 30-те години на XIX век. По своя състав Илирийското движение не е еднородно. В него участва значителна част от дворянството, хърватската интелигенция, част от търговско-промишлената буржоазия, много чиновници, свещеници и др. Виден ръководител на движението наред с Л. Гай е граф Янко Драшкович, дворянин и аристократ.

Илирийското движение си поставя за задача да развие националното съзнание не само сред хърватите, а сред всички южни славяни. То се противопоставя на маджаризаторската политика на унгарското дворянство и излиза главно с националнокултурна програма: признаване и употреба на хърватски език, създаване на общ книжовен език и правопис за всички южни славяни и пр. Единството на езика и правописа трябва според ръководителите на Илиризма да създаде културно единство, въз основа на което пък трябва да се

изгради националното единство на южните славяни. Идеолозите на Илиризма смятат южнославянските народи за един-единствен илирийски народ и издигат идеята за създаване на „Велика Илирия“. В състава на тази „Велика Илирия“ Драшкович включва словенските земи, Хърватия и Славония с Военната граница, Далмация с Дубровник, Южна Унгария, Сърбия, Босна и Херцеговина, Македония, Албания, Черна гора и България.

В организационно отношение Илирийското движение е твърде неоформено, без строги организационни и програмни норми. Още през 30-те години в Илиризма се очертават две направления: буржоазно-дворянско начело с Людевит Гай, което обединява напредничавото дворянство, буржоазията, интелигенцията, част от духовенството и студентството, и консервативно направление начело с Янко Драшкович, към което гравитира голяма част от дворянството и духовенството, както и някои аристократи. И двете направления са далеч от революционните методи на политическа борба. Ръководителите и идеолозите на Илиризма не се опират на угнетените селски маси и очакват с помощта на реакционните сили на империята (императора, княз Метерних и пр.) да постигнат известни успехи в борбата срещу маджаризаторската политика на Унгария.

Илирийското движение развива активна културно-просветна дейност. През 1835–1836 г. започва издаването на „Илирске народне новине“ и списание „Даница илирска“. Основани са читалища, издателско дружество „Матица илирска“, което издава книги на хърватски език, и пр. Всичко това упражнява своето влияние върху Хърватския събор, който през 1847 г. решава да се въведе хърватският език в администрацията.

Въпреки своята обща южнославянска програма Илирийското движение си остава преди всичко хърватско националноосвободително движение. В политическо отношение неговата програма се свежда до две искания: 1. Обединение на хърватските земи (Хърватско, Славония, Далмация, Военната граница, Истра, Риека) в една държавноправна единица; 2. Разширяване самоуправлението на Хърватия по отношение на Унгария.

Още през 30-те години на XIX век в Хърватия се формират и първите политически партии. Противниците на Илиризма създават т.нар. Маджаронска партия, съставена от едри земевладелци и

свързани с империята представители на буржоазията. Тази партия ратува за засилване на връзките на Хърватия с Унгария. Представителите на Илиризма пък образува т.нар. Народна партия. През 40-те години на XIX век в Илирийското движение се формира и демократично течение, което поставя въпроса за демократични изменения, за избирателни права и демократизация на Хърватския събор, за свобода на печата, създаване на отделно хърватско правителство и пр. Тази програма се възприема от народните маси, чиято роля в политическия живот на Хърватия бързо расте.

РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1848 Г.

Преплитането на социалния гнет с националното потисничество в Хабсбургската монархия обуславя преплитане и на класовата и националната борба. Масите въстават срещу феодалните порядки за Социално-икономическо освобождение. Селяните от различните националности — сърби, хървати, чехи, немци, унгарци — се борят срещу феодалния строй, а заедно с това и за извоюване на национални права. Представителите на германската либерална буржоазия искат създаването на обединена Германия, италианците вдигат въстание за освобождение, чехите поставят въпроса за автономия в рамките на една реорганизирана на федеративен принцип Австрия, унгарските революционери водят борба за пълна независимост.

Южнославянските народи на Австрийската империя също поставят въпроса за своите национални права. При това националното движение на отделните народи в Австрийската империя поставя въпроса не само за освобождение на тези народи от австрийския гнет. Не по-маловажен, особено през втория етап на революцията през 1848 г., става и въпросът за взаимоотношенията между самите народи, влизащи в състава на империята. Това с особена сила важи за взаимоотношенията между сръбското и хърватското националноосвободително движение, от една страна, и унгарското — от друга, които се оказват на противоположни позиции.

Обществено-икономическото развитие в Австрийската империя следователно поставя за непосредствено решаване редица проблеми: ликвидиране на феодалните отношения, премахване на националното потисничество, създаване на национални държави и отстраняване на пречките за по-нататъшно развитие на капитализма. Революционните сили — селячеството, работниците, студентите, дребната буржоазия — се борят за революционно-демократическо разрешаване на тези проблеми. Австрийският двор, феодалната аристокрация, едрите земевладелци и висшата администрация, т.е. силите, свързани със съществуващия строй и режим, са главното препятствие пред революционното движение. А в лагера на буржоазията преобладаващо влияние имат представителите на едрия капитал, които се страхуват от революцията и се стремят към компромис с австрийския двор.

Мартенските събития от 1848 г. във Виена дават тласък на революционните движения и в Хърватия. Вестите за падането на Метерниховия режим се посрещат с ентусиазъм. Навсякъде селяните въстават срещу представителите на феодално-бюрократичната администрация, прекратяват плащането на каквито и да било данъци, завземат общините, унищожават документацията за техните задължения и на отделни места пристъпват към разпределяне на земевладелските земи и инвентар. Освен това се съставят многобройни „Народни искания“, които се изпращат на Хърватския събор в Загреб, на бана или пък на други депутати. В тези „Народни искания“ се настоява за пълно ликвидиране на феодалната система, за премахване на всички феодални задължения и данъци, за снабдяване на безимотните селяни със земя за сметка на имениятa на феодалите и църквата, за пълна свобода на търговията и занаятите, установяване на народна власт на базата на народното самоуправление и т.н.

Сръбското и хърватското селячество, както и унгарското и словенското селячество се бори главно срещу феодалните порядки. През първия етап на революцията националните противоречия все още не се проявяват отчетливо и отстъпват на по-заден план. Хърватските, сръбските и унгарските селяни се борят като бедняци и дребни селяни против едрите земевладелци, но заедно с това, и то главно поради националистическата пропаганда на отделните нации, постепенно започва все по-остро да се чувства националната поляризация, която впоследствие прераства в открита национална вражда и ожесточена война.

Активно участие в събитията от 1848 г. взема, разбира се, и местната буржоазия. Най-влиятелна в Хърватия по това време е Народната партия и особено представителите на нейната левица — Богослав Шулек, Людевит Вукотинович и др., които издават вестниците „Словенски юг“ и „Приятел пука“. На 25 март 1848 г. ръководителите на Народната партия и хърватските либерали свикват т.нар. Велика народна скупщина в Загреб, която избира за хърватски Бан граничарския полковник Йосип Йелачич, офицер на австрийска служба. Освен това Скупщината излиза с програмен документ, в който са формулирани хърватските „народни искания“. Поставя се въпросът за обединяване на Далмация и Военната граница с Хърватия и Славония в „Триединно кралство“, иска се създаване на автономно

хърватско правителство, отговорно пред Хърватския събор, въвеждане на хърватския език като официален в администрацията, училищата, църквата и пр., както и разширяване на избирателните права. Наред с това „Народните искания“ предвиждат свобода на словото, свобода на вероизповеданието, право на обучение, организации, събрания, петиции, равенство на гражданите пред съда и законите, въвеждане на общо данъчно облагане, освобождаване на селяните от феодални повинности и пр. Всички тези искания трябва да бъдат осъществени в рамките на общата империя — Скупщината изразява своята вярност към унгарската корона и династията на Хабсбургите. На 26 март 1848 г. една делегация от 400 души потегля от Загреб към Виена, за да връчи „Народните искания“ на Виенския двор.

Още през март 1848 г. хърватската буржоазия проявява сериозно безпокойство във връзка с революционните искания на селячеството. В Загреб, Карловац и други градове възниква Национална гвардия, чиято задача е да защитава обявените свободи, но и да ограничава народните вълнения. На 25 април Бан Йелачич издава манифест, с който се отменят феодалните задължения на селяните, а два дни след това, на 27 април — документ за създаване на полеви съдилища срещу всички, които посягат на чуждо имущество без разрешение на съответните власти.

През втория етап на революцията в Австрийската империя, етапа на нейното развитие по низходяща линия и поражение, все повече се изострят националните противоречия в империята, в това число и хърватско-унгарските противоречия. Освен с някои социално-икономически промени през юни 1848 г. Хърватският събор се занимава и с въпроси от държавноправен и национален характер. Съборът предлага да се реорганизира Австрийската империя като федерация на равноправни общности, ползващи се с вътрешна автономия. Хърватия и Славония трябва да запазят своята връзка с Унгария, но на основата на свободата и равенството. Отхвърлят се всякакви компетенции на Унгария във вътрешното управление на Хърватия, а Йелачич е тържествено въведен на поста Бан на страната. Върховната власт според решенията на събора следва да се предаде на държавно вече начело с бана. Съборът отново се изказва за обединение на Хърватия и Славония в „Триединно кралство“. Освен това съборът

излиза с декларация за солидарност с Всеславянския конгрес в Прага и за тесен съюз на „Триединното кралство“ със Сръбска Войводина.

Унгарското правителство обаче продължава да третира Хърватия като територия, принадлежаща на Унгария. То не признава решенията на Хърватския събор и не иска да удовлетвори хърватските национални искания. В отговор на тази позиция в Хърватия започва широка национална пропаганда, която подготвя общественото мнение за война срещу унгарската революция.

Революционните движения в Австрийската империя през 1848 г. се ръководят от няколко национални центъра с различни тенденции и цели, като в повечето случаи ръководството е в ръцете на умерени политици, страхуващи се от разгръщане на революционната борба. Това дава възможност на австрийския двор да маневрира и да използва едни народи срещу други.

През март — април Виена непрекъснато маневрира, като показва готовност ту за подкрепа на хърватските национални искания, ту за приемане на унгарските предложения. Впоследствие Хабсбургите насърчават противниците на унгарската революция, но не изпълняват и националните искания на сърби и хървати в империята. Едва след като сръбското и хърватското национално движение сигурно е насочено в изгодна за австрийския двор посока — против революцията, Виена формално решава да изпълни най-важните национални искания на хърватите. Банът Йелачич е назначен от императора и за началник на Военната граница и управител на Далмация и Рийека. По този начин привидно е извършено обединение на хърватските земи, като единството олицетворява Бан Йелачич. Фактически това означава поставяне и на Хърватия под австрийска власт, тъй като банът не е в зависимост от Хърватския събор, а в зависимост от Виена.

От лятото и есента на 1848 г. хърватското националноосвободително движение главно поради националните вражди и националистически изстъпления се превръща в резерв на австрийския двор за потушаване на революцията. В началото на септември 1848 г. Йелачич обявява война на Унгария, преминава река Драва и начело на десетки хиляди хърватски войски се включва в контрареволюционния лагер. Поради упоритата съпротива на унгарските революционни войски на 29 септември той е принуден да отстъпи към австрийската граница. На 1 ноември неговите войски

разгромяват избухналото още на 6 октомври въстание в австрийската столица. С това съотношението на силите преминава решително в полза на контрареволюцията.

ХЪРВАТСКОТО НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 50-ТЕ И 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

След поражението на революцията от 1848 г. главните политически сили в Хабсбургската монархия — придворната аристокрация, австрийската буржоазия, дво-рянството и част от либералната буржоазия в Унгария, Чехия и Хърватия, са готови да приемат и оправдаят възстановяването на абсолютизма и централизма в империята. А силите на революцията са слаби, разбити и неорганизирани, много от водачите им — избити или избягали в емиграция. В края на 1849 г. по-голямата част от Средна Европа е заета от австрийски военни части. Най-надеждните от тях са разположени в Унгария и Ломбардия за сподавяне на националните движения там. Виенският двор по образния израз на един съвременник по това време има четири опори: изправена армия, седящо чиновничество, коленичещи свещеници и пълзяща тайна полиция.

Въпреки всичко това през 50-те и 60-те години настъпват редица промени, които засягат и Хърватия. Селяните се освобождават постепенно от феодални повинности, настъпва процес на диференциация, неколкостотин едри земевладелци владеят около една четвърт от земята, селяните задлъжняват към земевладелците, градските търговци и лихвари, ускорява се процесът на разслоение сред селячеството, настъпват промени и в градското стопанство, но в сравнение с Чехия, Словения, Австрия и Унгария индустриалното развитие на Хърватия изостава. Най-изостанал район в случая се оказва Далмация — там промишлеността е в зачатъчно състояние, а селското стопанство почива на полуфеодални форми на стопанисване при голяма разпокъсаност на поземлените участъци.

„Баховият абсолютизъм“ не се натъква на особена съпротива в Хърватия, Й. Йелачич продължава да е Бан на страната, но не представлява нищо повече от един императорски наместник. Хърватският събор вече не се свиква и се прекратяват всякакви политически акции. Това не означава, разбира се, че Хърватия се е примирила. Напротив, хърватските национални сили само временно се притаяват, а когато в началото на 60-те години Хабсбургската монархия изпада в криза, те отново се раздвижват.

Наскоро след провъзгласяването на „Февруарския патент“ се свиква в Загреб Хърватският събор (1861), който да определи становището на Хърватия спрямо Виена и Будапеща. В разискванията е отразено желанието за обединяване на хърватските земи в едно цяло, но заедно с това се появяват и сериозни разногласия. На този събор фактически се очертават отделни политически партии, които започват да играят все по-важна роля в политическия живот на Хърватия през втората половина на XIX век. В Хърватския събор от 1861 г. мнозинство има Илирската народна партия. В нея обаче се очертават три групи: десница, в която важна фигура е Иван Мажуранич и която се бори за постигане на известен компромис с монархията; център — с най-виден представител Й. Щросмайер, който е за широка вътрешна автономия на Хърватия и е привърженик на идеята за южнославянска взаимност и единство; левица — начело с Анте Старчевич и Еуген Кватерник, която излиза с радикална политическа програма за самостоятелност на Хърватия. Тази програма се основава на историческото държавно и народностно право на Хърватия и се възприема от дребната буржоазия, интелигенцията и богатия слой в селото. Това крило от Народната партия впоследствие се организира в самостоятелна партия, наречена Партия на правото (Правашка партия).

Въпреки разликата между отделните групи, представени в Хърватския събор, при решаването на въпроса за изпращането на хърватски представители в централния парламент надделява схващането, че Хърватия въобще не трябва да изпраща такива представители във Виена. В отговор на това през февруари 1861 г. австрийският двор разпуска Хърватския събор и образува във Виена специална Хърватска канцелария начело с Иван Мажуранич, на която са предоставени известни пълномощия относно вътрешното управление, образование, правосъдие и пр.

Настъпва раздвижване в политическия живот и на Далмация. През 60-те години на XIX век представителите на сръбската и хърватската интелигенция в Далмация отново излизат с искане за обединение с Хърватия и употреба на народния език в администрацията и училищата. При поддръжката на част от земевладелците, търговската и селската буржоазия те създават Народна паритя, която пропагандира идеите на парламентаризма и

демократичните свободи. С подкрепата на Щросмайер през 1862 г. тази партия започва да издава свой вестник „Народен лист“ в Задар.

Против Народната партия се обявява италианската и италианизираната буржоазия, както и някои едри земевладелци и чиновници от Далмация, които не знаят сърбохърватски език. Те излизат с лозунга за „автономия“, като заявяват, че далматинците не са хървати или сърби, а особен народ. Австрийските власти подкрепят тези именно „автономисти“.

ХЪРВАТСКО-УНГАРСКОТО СПОРАЗУМЕНИЕ ОТ 1868 Г.

Австро-унгарското споразумение от 1867 г., осъществено без и независимо от обществено-политическите движения в другите национални райони на империята, се посреща враждебно от обществеността на Хърватия. На 1 май 1867 г. се насрочва свикване на Хърватския събор, който според създателите на австро-унгарското споразумение трябва да избере свои делегати, които да присъстват на коронацията на австрийския император за унгарски и хърватски крал. По този начин Виенският двор смята да застави Хърватия да приеме свършения факт. Същевременно водачът на Народната партия Й. Щросмайер е повикан на аудиенция при императора и не е допуснат да участва в работата на Хърватския събор. Въпреки това Хърватският събор отказва да приеме австро-унгарското съглашение и да изпрати свои делегати за участие в коронацията. Поради това той бива разпуснат.

Като не успява да принуди Хърватския събор, в който мнозинство има Народната партия на Щросмайер, да приеме унгарската хегемония над хърватските земи, унгарското правителство назначава за хърватски Бан маджарона барон Левин Раух. Същевременно се налага нов избирателен закон. На новите избори за събор в Хърватия мнозинство получават привържениците на Маджаронската партия. От 66 депутати в събора 34 са чиновници.

Този събор избира една делегация, която води преговори с Унгария и през 1868 г. сключва унгарско-хърватско споразумение. Според това споразумение Хърватия си остава в рамките на Унгария, но получава известна вътрешна автономия, като има свой държавноправен статут — събор, Бан, хърватско правителство и пр.

Обаче банът и другите органи на хърватската автономна власт са поставени в зависимост от унгарското правителство. Споразумението не предвижда обединение на хърватските земи, искане, под знака на което се развива хърватското национално движение през XIX век. Далмация остава и по-нататък под властта на Австрия, а Риека и Междумурието — под унгарска власт. По въпросите за финансите, търговията, съобщенията, отбраната и пр. Хърватия не получава автономия — тези въпроси остават в компетенция на парламента в

Будапеща, като към съответните унгарски министерства са образувани отдели за Хърватия.

Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г. предизвиква общо недоволство в Хърватия. Против споразумението е най-силната политическа партия по това време — Народната партия. При следващите избори тя отново получава мнозинство в Хърватския събор, но този събор е разпуснат още преди откриването му. Особено активна дейност против Хърватско-унгарското споразумение развива Партията на правото начело с Анте Старчевич и Еуген Кватерник. Ръководителите на тази партия постепенно изоставят традиционната хърватска политика на лавиране между Виена и Будапеща и тръгват по линията на по-откритата борба за извоюване на независимост на Хърватия.

Най-активен в това отношение е Кватерник. В борбата си против Австрия той търси подкрепа от различни места: Франция, Италия, Русия, чешки, полски и унгарски революционери емигранти. Най-големи надежди обаче Кватерник възлага на граничарите от Военната граница, които се вълнуват поради слуховете за предстоящото нейно разтурване, за тяхното разоръжаване и превръщане в бедни селяни. Кватерник се надява, че едно открито въстание в Хърватия, подкрепено от Военната граница и Далмация, ще доведе до осъществяване на неговия идеал — независима и обединена хърватска държава. С помощта на свои близки сътрудници и приятели — А. Ракияш, П. Върдоляк, В. Бах, Р. Чуич и др., в началото на октомври 1871 г. Кватерник се опитва да вдигне въстание във Военната граница с център село Рако-вица. Още в началото на бунта е образувано „хърватско народно правителство“ начело с Кватерник и е издадено възвание към народа, в което се казва, че всички народни сили трябва да се насочат за „освобождаване на народа от швабско-маджарското господство“.

Бунтът не е добре организиран и не взема широки размери. В основната си маса граничарите от Военната граница остават верни на Хабсбургската монархия. Бунтът в Раковица и нейната околност е бързо потушен, а Кватерник загива.

След бунта на Кватерник унгарските управляващи среди проявяват по-голяма готовност за известна ревизия на Хърватско-унгарското споразумение от 1868 г. Десницата на Народната партия

начело с Ив. Мажуранич също е примиренчески настроена към това споразумение и е готова да го приеме. През 70-те години тя оперира с лозунга за „реална политика“. Центърът в Народната партия също се отказва от главните точки на своята програма и възприема идеята за ревизия на Хърватско-унгарското споразумение. Самият Щросмайер се съгласява в края на 1871 г. и началото на 1872 г. да участва в преговорите с унгарското ръководство.

През 1873 г. е постигнат хърватско-унгарски компромис за ревизия на споразумението от 1868 г. Тази ревизия не изменя по същество положението на Хърватия в рамките на Унгария, но създава условия за известно смекчаване на политическото напрежение. Хърватия получава право да използва 45% от финансовите средства за вътрешни нужди. Сега Щросмайер се оттегля от активна политическа дейност, а партията на Мажуранич си осигурява подкрепата на унгарските власти и след като през 1873 г. получава мнозинство в Хърватския събор, идва на власт.

Управлението на Мажуранич (1873–1880) осъществява редица реформи, насочени към модернизация на държавното управление. Същевременно са постигнати известни успехи в областта на просветната политика — намаляване на контрола на църквата над училището, откриване на нови училища и институти, включително и на университета в Загреб (1874 г.). Освен това по време на управлението на Мажуранич се разиграват изключително важни външнополитически събития на Балканите, които намират своето отражение и в Хърватия. По време на въстанието в Босна от 1875 г. населението на Хърватия искрено подпомага въстаниците със средства и доброволци. Руско-турската война и освобождението на България пък се посрещат почти от всички слоеве на населението с особено въодушевление. Непрекъснато нарастват надеждите за собствено национално освобождение. А окупацията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария предизвиква всеобщо недоволство и разочарование. Заедно с това се проявява и стремежът на хърватската буржоазия за присъединяване на Босна и Херцеговина към Хърватия.

Обаче от разиграли се през 1875–1879 г. събития на Балканите Хърватия не получава нищо. Единствена придобивка, осъществена по време на управлението на Мажуранич, е присъединяването на територията на Военната граница към Хърватия (1881 г.).

Преустройството на Австрийската империя на дуалистична основа и вътрешнополитическите борби относно по-нататъшната съдба на южнославянските народи в Австро-Унгария предизвикват раздвижване на политическите сили и в Далмация. Борбата тук се води между двете партии: Народната и Автономистката, които сочат две различни линии в политическото развитие на Далмация. Народната партия излиза с лозунги за обединение на Далмация с Хърватия, докато италианската и италианизираната буржоазия, представена от Автономистката партия, оперира с лозунга за автономия. Поради реакционния избирателен закон и подкрепата на австрийските власти изборите за Далматинския събор през 1867 г. биват спечелени от автоно-мистите и тази консервативна група проваля акцията за присъединяване на Далмация към Хърватия. Независимо от това Народната партия постепенно засилва позициите си и на следващите избори (1870 г.) постига победа над автономистите. Но Далмация и по-нататък си остава австрийска провинция с твърде ограничени автономни права. След укрепването надуализма в Австро-Унгария Народната партия не снема лозунга за обединение на Далмация с Хърватия, но на практика постига само частични отстъпки.

През втората половина на XIX век значително разпространение в Далмация получават идеите на южнославянската взаимност и единство. Но докато през 60-те години далматинските хървати и сърби излизат в единен фронт, през 70-те години и тук прониква хърватска и сръбска националистическа пропаганда. Бързо се разпространява идеологията на правашкото движение на А. Старчевич. Великохърватите не признават правата на сърбите в Далмация. Това води до изостряне на сръбско-хърватските отношения и създаване на отделна Сръбска народна партия (1879 г.), която се обявява против присъединяването на Далмация към Хърватия. Сред сръбското население се лансира идеята за обединение на всички земи, населени със сърби, в една обща сръбска държава. Великосръбството и великохърватството влизат в остра схватка, която ще сложи отпечатък върху цялото по-нататъшно историческо развитие на сърби и хървати.

СРЪБСКА ВОЙВОДИНА

„ПРЕЧАНСКИТЕ СЪРБИ“

Понятието „пречанин“, „пречански сърбин“ възниква още в османския период на балканската история. Така сърбите — поданици на султана, започват да наричат своите сънародници, преминали на австрийска територия и станали поданици на австрийския император. По данни на военно преброяване общият брой на сърбите в пределите на Хабсбургската империя през 1851 г. възлиза на повече от един милион и 400 хиляди души. През първата поливина на XIX век те вече са мнозинство от населението на областите Банат, Бачка, Бараня и Срем, които получават общото име Сръбска Войводина или само Войводина. Освен сърби там съжителстват помежду си и много други народности — унгарци, немци, румънци, словаци и пр. Пречанските сърби живеят при два различни държавно-политически статута: един за Военната граница, друг за районите с гражданско управление, т.нар. Провинциал. И в единия, и в другия случай те запазват и отстояват своята автономия в управлението на вътрешните си работи. До края на XVIII век духовен, политически и културно-просветен обединител на сръбството е сръбската православна църква. Пречанските сърби имат своя източноправославна митрополия с резиденция в Сремски Карловци, епископии и редица сръбски църковни общини в империята на Хабсбургите. Особена роля в църковния и политическия живот на сърбите играят народно-църковните събори, които решават различни църковно-просветни и политически въпроси на сръбството. Главната фигура тук е сръбският митрополит (след 1848 г. патриарх), който назначава, съди, потвърждава търговски и занаятчийски статути и пр.

Източноправославната църква на Пречанските сърби, първоначално дадените им привилегии, тяхната църковно-училищна автономия — това безспорно са едни от факторите за оцеляването на сръбството на територията на Хабсбургската монархия. Друг фактор сигурно е развиващата се сръбска национална идея. Всъщност Пречанските сърби никога не скъсват връзките си с останалото

сръбство, въпреки всички изпитания те никога не губят своята религия, език и народностна памет. Напротив, и те, както и сърбите от Османската империя непрекъснато се самозареждат и себепатриотизират със спомени от минали времена, с легенди и приказки за Душан Силни, Косово поле, Милош Обилич, Сибинянин Янко или Кралевич Марко.

Освен това Пречанските сърби се възползват от реформите на Мария Терезия и Йосиф II, за да открият свои училища и да развият сръбската просвета и наука на територията на Австрийската империя — повечето от сръбските селища там имат свои основни училища, откриват се сръбски гимназии, възникват сръбски културни центрове (Виена, Сремски Карловци, Нови Сад, Земун), създава се сръбска интелигенция, която усвоява идеите на европейското Просвещение и ги разпространява сред сръбството. Там именно се отглежда сръбският интелектуален елит, който постепенно измества сръбската православна църква от ръководството на духовния и политическия живот на Пречанските сърби.

Особено важна предпоставка за възникване на сръбското национално движение във Войводина е проникването на капитализма и появата на сръбска буржоазия. Наистина, Банат, Бачка, Бараня и Срем остават земеделски райони, където индустрия през първата половина на XIX век още няма, но се развиват занаятчийство и търговия, възникват градски средища, които се откупват от феодални и военни задължения и стават свободни кралски градове. Там се развива градски живот, там намират прием лозунгите на Френската революция, а оттам те се разпространяват и сред граничарското и селското население. И постепенно започват да се променят понятията за обществото и държавността, за дворянството и църквата, за съсловията и властите. Още през 1688 г. се появява сръбска светска държавническа концепция за създаване на „Илирско царство“ начело с потомци на някогашните сръбски деспоти. В началото на XIX век тази концепция се трансформира в искане за създаване на „славяно-сръбско царство“. Сръбската държавническа концепция от онова време още не владее умовете на Пречанските сърби, но реализирането на една част от нея — учредяването на собствена самостоятелна териториална държавна единица в рамките на Хабсбургската монархия — е въпрос на непосредствена политика и практика.

РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1848 Г.

Сръбското национално движение във Войводина е насочено главно срещу абсолютисткия режим на Метерних. Против този режим са, разбира се, и унгарската буржоазия и унгарското либерално дворянство. Въпреки това между сръбското и унгарското национално движение не се постига единодействие, тъй като Унгария се противопоставя на националноосвободителното движение на другите народи в унгарската част на империята. Ръководителите на унгарското национално движение, борейки се против Австрия, се стремят да подчинят сърбите от Войводина на своята власт. Това води до противопоставяне на сръбското (и хърватското) национално движение на унгарското, което се оказва в полза на Хабсбургската реакция.

Събитията от пролетта на 1848 г. бързо въвличат в своята орбита и Пречанските сърби. Още в първите дни на революцията населението на войводинските градове въстава срещу съществуващото военно и гражданско управление. В Панчево и Земун е свалена военнобюрократичната власт и на 22 март 1848 г. е прокламирано присъединяването на граничарските градове към областите с гражданско управление. В Нови Сад революционният комитет на гражданите провъзгласява равноправие независимо от народност и вероизповедание и създава своя гвардия. Подобни акции има през март — април 1848 г. и в други градове от Войводина.

Разгръща се широка кампания за съставяне на петиции. В края на март и началото на април 1848 г. в различните войводински градове са свикани народни скупщини, които съставят петиции с искания пред австрийските власти за отделни отстъпки. Петицията на Новосадската скупщина от 29 март например иска въвеждане на сръбски език, свобода и равенство на вероизповеданията, възстановяване на правата на събора да се разпорежда в църковно-училищните въпроси, право на сърбите да заемат чиновнически места, пълна собственост на граничарите върху земята и пр. Както се вижда, тази петиция по-малко се занимава със социално-икономическите въпроси, а засяга преди всичко национални и църковно-религиозни искания.

За разпространението на сръбската национална програма във Войводина има благоприятна почва, тъй като селячеството в основната

си маса е сръбско, а помешчиците — унгарци. Затова борбата против унгарския гнет се схваща от селячеството като борба за ликвидиране господството на феодалите земевладелци. Твърде важна роля в това отношение играе и отрицателното отношение на унгарското правителство към сръбските национални искания. Тезата на унгарските представители за съществуването само на един-единствен народ в Унгария, тяхната националистическа позиция безспорно е важна предпоставка за изостряне на националните вражди във Войводина.

В такава обстановка на непрекъснато изостряне на отношенията между сръбското национално движение и Унгария през май 1848 г. в Сремски Карловци се свиква голяма Народна скупщина, съставена от представители на всички сърби от Унгария и Хърватия. Скупщината решава да поиска създаването на „Сръбска Войводина“, включваща в своя състав Банат, Бачка, Бараня и Срем, включително и територията на сръбската Военна граница. Същевременно е прокламиран политически съюз между „Сръбска Войводина“ и „Триединното кралство“ (Хърватия, Славония, Далмация). Избран е граничарският полковник Стефан Шупликац за първи войвода, а митрополитът Раячич е провъзгласен за патриарх. Избран е и главен комитет от 50 души, който трябва да ръководи изпълнението на приетите решения до свикването на общ народен събор. Начело на този комитет застава Джордже Стратимирович, привърженик на идеята за федеративно преустройство на Хабсбургската монархия.

Унгарските власти обаче обявяват всичко това за незаконно, в резултат на което още повече се изострят сръбско-унгарските противоречия. И от едната, и от другата страна закипява трескава подготовка за война, която скоро става факт. Някои градове и селища по няколко пъти минават от ръце в ръце. Особено тежки боеве се водят около Сентомаш (наречен по това време Сърбобран), Вършац, Бечкерек и др. В събитията се намесва и Сърбия, като подпомага движението на войво-динските сърби с пари, оръжие и доброволци. В Белград е създаден „Демократичен панславистки клуб“, чиито членове заминават за Войводина. Събрани са и много доброволци (от 5 до 8 хиляди души), които получават издръжка от сръбското правителство, за да се бият по бойните полета оттатък Дунав и Сава в защита на сръбската автономия. Техен командир става Стефан Кничанин,

съветник в Сърбия и доверено лице на Гарашанин. Като емисари на княз Александър Караджорджевич и Илия Гарашанин действат и сръбските политически мъже Стоян Симич и Стефан Стефанович, които често пътуват за срещи и разговори с патриарха Раячич и командващия сръбските доброволци във Войводина Ст. Кничанин.

Крайният резултат от сръбско-унгарската война от лятото и есента на 1848 г. би могъл да се изрази с българската поговорка „Двама се карат — трети печели“. Третият в случая е Австрия, Хабсбургите. Ръководните фактори във Виена привидно допускат обединение на хърватските земи чрез личността на Бан Й. Йелачич и признават „Сръбска Войводина“, но не като самостоятелна автономна държавна единица, а като област под австрийско управление. Сръбското национално движение от своя страна става резерв на австрийския двор за потушаване на унгарската революция. В същата насока действа и хърватското национално движение, а накрая се намесва и Русия и всичко се подрежда в полза на Хабсбургите. Обективно и Сърбия им прави голяма услуга, макар намерението на Гарашанин да не е такова — той изпраща Кничанин и сръбските бойци във Войводина да отстояват автономията на Пречанските сърби, а не да спасяват Хабсбургската империя. Затова и отказва след разгрома на унгарците през 1849 г. да приеме предложения му австрийски орден.

СЪДБАТА НА ВОЙВОДИНА СЛЕД РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1848 Г.

По време на революцията от 1848 г. Виенският двор създава отделна от Унгария административно-териториална единица под името „Сръбска Войводина и Тамишки Банат“. В състава на тази единица са включени и някои несръбски национални райони, за сметка на което пък Срем остава в рамките на Хърватия, а Петроварадински окръг — в състава на Военната граница. Дори центърът на сръбската патриаршия Сремски Карловци не влиза в състава на Сръбска Войводина. След поражението на революцията Войводина временно остава да съществува като отделна административна единица (до 1860 г.). Виенският двор обаче успява временно да задуши почти всички прояви на сръбско национално движение в тази област.

След революцията от 1848 г. областите на Пречанските сърби (Банат, Бачка, Бараня и Срем) си остават сравнително изостанал селскостопански район. Доколкото се развива промишленост, то тя е представена почти изключително от дребни предприятия, занимаващи се главно с преработка на селскостопански суровини: мелници, спиртоварни, консерви, обувки и пр. Значителна част от предприятията имат сезонен характер и експлоатират неквалифицирана и нископлатена работна сила. През 1870 г. общата мощност на машините в предприятията на Войводина не надминава 2 хил. конски сили. При това както в другите южнославянски земи на Хабсбургската монархия, така и във Войводина австрийският и унгарският капитал имат привилегировано положение. Сръбската буржоазия е твърде слаба и влага своите капитали не толкава в промишлеността, колкото в търговията, земеделието и банковото дело и кредита. Тя не оказва сериозна съпротива на Баховия абсолютизъм, но не приема провеждания от Виена курс на отстъпки пред Будапеща за сметка на сръбските национални завоевания. И когато през 1860 г. Войводина е ликвидирана като отделна административна единица и обявена за съставна част на Унгария, сърбите протестират. През 1861 г. те свикват конференция на представители на сръбската църква и либералната буржоазия в Сремски Карловци, чието главно искане е да се възстанови Войводина, която да включва областите Срем, Банат, Бачка и Бараня и част от Военната граница.

От средата на 60-те години на XIX век сръбското население от Войводина все по-определено подкрепя позициите и лозунгите на либералната буржоазия начело със Светозар Милетич. Сега ръководството на борбата за национално признаване, автономия и политически права на сърбите в империята преминава от висшето духовенство към Либералната партия. Заедно с това центърът на политическия живот на сърбите се премества от Сремски Карловци в Нови Сад.

Известни изменения в политическия живот на Войводина настъпват и след австро-унгарското споразумение от 1867 г. Съгласно това споразумение Войводина не е възстановена като самостоятелна административно-политическа единица и остава в рамките на Унгария. Нова вълна на маджаризация на неунгарското население залива тази област. В такива условия през 1869 г. се свиква конференция на сръбските представители във Велики Бечкерек, на която най-силно влияние имат представителите на сръбската либерална буржоазия начело със Светозар Милетич. Тази конференция учредява Сръбска либерална партия и приема нейната програма.

Програмата на Либералната партия изисква утвърждаването на национални административни и избирателни окръзи там, където съответните националности имат мнозинство, свободно ползване на родния език в административно-служебните дела, обучение на роден език и пр. Тя изхожда от предпоставката за съюз на сръбската либерална буржоазия с унгарската либерална опозиция и с другите угнетени народи — румънци, словаци, унгарци. В областта на външната политика Либералната партия си поставя за задача да води борба против завоевателната политика на Австро-Унгария на Балканите и против намесата на други държави в освободителното движение на балканските народи под турска власт. Социално-икономически искания в програмата на партията не са включени.

Създаването на Либералната партия представлява крачка напред в обединяването на сръбските национални сили за борба срещу икономическото ограбване, националното потисничество и реакционните режими. Обаче унгарските власти предприемат редица мерки с оглед задушаване на политическата активност и ликвидиране на националното движение във Войводина. На особено преследване е подложен политическият водач на войводинските сърби Светозар

Милетич. Преследванията и затворите правят своето. Милетич е физически и духовно изтощен и е принуден да напусне политическата арена. Заедно с това все по-подчертано избухват противоречия в самия лагер на сръбската буржоазия във Войводина. Едни изтъкват като необходимост политиката на сътрудничество с Будапеща. Те се опитват да създадат и своя партия със самостоятелна програма, но поради съпротивата на привържениците на Милетич този опит не успява. Други пък агитират в полза на идеята, че борбата за запазване на църковната автономия е най-добрият път за предпазване на сръбското население от маджаризация. При това църквата, заинтересована за запазване на своите имения и привилегии, се стреми без особени сътресения да съгласува църковноправославните и националните си чувства с политиката на Виена и Будапеща. Няма единство и в самата Либерална партия. В нея постепенно се очертава групата на по-умерените, които още през 70-те години на XIX век се обединяват около Михаил-Полит Десанчич и вестника „Браник“. По-радикалните елементи от Либералната партия се обединяват около Яша Томич и образуват Сръбска радикална народна партия. Това разцепление се отразява неблагоприятно върху националното движение във Войводина и дава възможност на унгарските власти да засилят маджаризацията на населението. Така политическата борба във Войводина постепенно замира и е сведена всъщност до въпросите на църковното самоуправление.

СЛОВЕНИЯ

ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ

До края на XVIII век Словения неизменно принадлежи към австрийската част на Хабсбургската монархия. Наполеоновите войни на границата между двата века, XVIII и XIX, временно променят това положение: през 1797 г. изчезва Венеция от политическата карта на Европа, а нейните владения по Далматинското крайбрежие минават под австрийска власт. През 1805 г. Наполеон побеждава Австрия и отнема бившите владения на Венеция (южната част на п-в Истрия и Далмация) от нея (По-жунски мир). През 1806 г. Франция образува от Далмация отделна френска държавна област, управлявана от генерал-губернатор със седалище в Задар. Разделена е на 4 административни окръга (Задар, Шибеник, Сплит и Макарска) и 17 кантона. Управлява се от наместнически съвет, който има няколко отдела — за вътрешни работи, просвета, правосъдие, финанси и пр. Губернатор на областта става Наполеоновият генерал Мармон.

През 1807 г. към тази област французите присъединяват Бока Которска, а през 1806 г. — Дубровник (Тилзитски мир). Формално Дубровнишката република прекратява съществуването си през 1808 г. През 1809 г. Наполеон завладява Словения (Западна Корушка, Кранска, Горица, Триест), част от Хърватия и от Военната граница (Шьонбрунски мир). Така Наполеон откъсва Австрийската империя от Адриатика. От завладените южнославянски територии той създава отделна административна единица, наречена „Провинция Илирия“, подчинена на френското правителство под непосредственото управление на генерал-губернатор, чието седалище е в Любляна. Създава се съвсем нова администрация, извършва се ново административно деление (дистрикт, кантон, градска и селска община), съдебната власт е отделена от изпълнителната, въведен е принципът на равноправие на съсловията и гражданите пред закона, както и при изпълнението на техните задължения (данъци, военна служба, задължителен граждански брак и пр.), осъществяват се и

някои мерки в полза на селяните, пресушават се блата, организират се панаири, строят се пътища, провъзгласява се свобода на търговията и занаятчийството.

Развива се просветното дело, влиза в употреба словенският език, местни кадри заемат обществени служби и постове, афишира се словенската национална идентичност.

След поражението на Наполеон през 1813 г. Словения се връща под властта на Хабсбургите. Словенските земи стават австрийско „Словенско кралство“, в състава на което до 1822 г. влизат и части от хърватските територии до р. Сава. Словения е разделена на различни териториално-административни единици (Кранска, Корушка, п-в Истрия, Триест), подчинени пряко на Виена. Селската община е не само административно-управленска, но и данъкоплатна единица. Френският език, въведен в администрацията на френската „Провинция Илирия“, се замества с немски (в Далмация служебен език става италианският). Властите осъществяват описване и класификация на имотите и създават модерен кадастър, който се използва до най-ново време. Както в цялата империя, така и в словенските земи в продължение на няколко десетилетия вилнее духът на абсолютизма и реакцията, чийто синоним става канцлерът Метерних.

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Словения е най-развитата в икономическо отношение област от южнославянските земи под австрийска власт. Тук още през XVI век възникват манифактурни предприятия, развиват се градове, занаятчийство, търговия, рудодобивна промишленост и пр. През първата половина на XIX век старинните предприятия от манифактурен тип вече изчезват под ударите на конкуренцията на фабриките и заводите. Развива се по-нататък промишлеността: рудодобивна, металообработваща, питейна, текстилна, строителна, дървообработваща, хартиена, стъкларска и пр. Любляна, Марибор, Целе, Йесеница, Търбовле и други градове стават големи промишлени центрове. През 50-те години на века се строи жп линията Виена — Любляна — Триест, която придобива важно значение в икономиката на Словения, а Триест става голям индустриален и търговски център. Важни позиции в икономиката на Словения както и по-рано държи чуждестранният капитал — австрийски, немски, отчасти френски и английски.

Промишленото развитие на Словения води до промени в социалната структура на обществото. Нараства градското население, заето в разни занаятчийски работилници, манифактурни предприятия, фабрики, търговия и услуги. Възниква и местна буржоазия, сравнително слаба — най-големите собственици на манифактури и индустриални предприятия са чужденци, а словенските занаятчии, дребни търговци и индустриалци си остават зависими от тях. Що се отнася до селското стопанство, то словенският селянин е в още по-неблагоприятно положение. Той е лично свободен, но не може да се откупи и да обзаведе собствено просперираща стопанство. Пред него има само две възможности — да продължи да работи земята, на която живее, като изпълнява феодалните си задължения към земевладелеца (ангария, парични плащания), или да отиде в града и да стане работник. При това както капиталистите, така и земевладелците на територията на Словения в мнозинството си са чужденци. И тук както в много други области на Хабсбургската монархия социалното потисничество се преплита с национално, най-често социалното и

националното потисничество се олицетворява от едно и също лице — чужденеца капиталист, земевладелец или чиновник.

НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ

Започналият още в края на XVIII век процес на преодоляване на немското културно и политическо влияние чрез развитие на словенско национално просветно движение бележи значителен успех по време на френската окупация на словенските земи и особено през първата половина на XIX век. Абсолютизмът на Метерних не се оказва в състояние да спре този процес. През 30-те и 40-те години прогресивните сили в словенското общество все по-настойчиво поставят въпроса за ликвидиране на феодалните отношения, селячеството активно се включва в борбата срещу земевладелците и феодалната аристокрация, на политическата сцена се появява нова сила — работническата класа. Наред с борбата против социалния гнет се води и борба срещу националното потисничество. Редица народни будители и писатели като Матия Чоп, Урбан Ярник, Антон Сломшек, Валентин Станич, Станко Враз, Лнез Блайвайс, Франц Прешерн, Фран Миклошич и др. съдействат със своята обществена и културна дейност за окончателното формиране на словенската нация и за разгръщане на словенското национално движение.

Това движение обаче не е единно. В него се оформят два лагера: консервативен и демократичен. Консервативната група има подкрепата на висшето духовенство, чиновничеството, еснафството и пр. Привържениците на консервативния лагер в словенското национално движение поставят въпроса за известни отстъпки относно въвеждането на словенския език в училищата и администрацията и смятат, че всички въпроси трябва да бъдат решавани в сътрудничество с властите. Те се страхуват от антифеодалното движение и от развитието на промишлеността и нарастването на пролетариата. През 1843 г. един от ръководителите на консервативната група, Янез Блайвайс, започва да издава вестник под наслов „Новице“.

Демократичната група в словенското национално движение има демократично-национална програма. Начело на тази група е поетът Франц Прешерн, който през 1833 г. излиза със стихотворението „Здравица“ и започва да издава списание „Кранска пчела“. Групата на Прешерн поставя като крайна задача на националноосвободителното движение въпроса за извоюване на пълна независимост и

самостоятелност на словенския народ и ратува за свобода и равноправие на всички народи. Тази група е на страната на селячеството в борбата му за ликвидиране на феодалните порядки в Словения.

Известно разпространение в Словения намират и идеите на Илиризма. Най-последователен проводник на тези идеи сред словенския народ е Станко Враз. Привържениците на Илиризма в Словения доказват, че за литературен език в страната трябва да се въведе илирийският език (т.е. хърватският), а за селяните трябва и по-нататък да се издават книги на словенски език. Но като хърватско национално движение Илиризмът не може да пусне дълбоки корени в Словения.

Оживление в националнополитическата дейност на Словения предизвиква революцията от 1848 г. На 16 март работниците от Любляна и други градове излизат на улицата. Разгръща се силна антифеодална борба на селяните. В Словения също се създава национална гвардия. Представители на интелигенцията от отделни градове (Виена, Грац, Любляна) образуват дружества под името „Словения“ и излизат със своя програма, основното съдържание на която съставляват исканията за политическо обединение на словенските земи в една административно-политическа единица Словения, която да има свой парламент (събор) в Любляна, равноправие на словенския език в администрацията и училищата, откриване на университет в Любляна и пр., т.е. програма за административно-културна автономия на словенските земи в състава на империята. Програмата намира израз в лозунга за „Обединена Словения“ и е насочена против великодържавните планове на германската буржоазия за създаване на Велика Германия, включваща в състава си и словенските земи. Тази програма не предвижда отделянето на словенските земи от Хабсбургската монархия, а изхожда от идеята за нейното преустройство и запазване на нейната цялост.

Следващото поредно активизиране на словенските национални сили е свързано със събитията от 1859–1861 г. в Австрийската империя (Октомврийската диплома и Февруарският патент). Разгръща се широко движение против политиката на германизация, за въвеждане на словенския език в администрацията и в училищата.

В Марибор, Любляна, Триест и други градове възникват своеобразни клубове-читални и за кратко време се създава цяла мрежа от литературни, просветни и гимнастически дружества.

В словенското национално движение през 60-те години ясно се очертават двата лагера: консервативен начело с Янез Блайвайс, Лука Еран, Антон Сломшек и др., който се стреми да укрепи сред народа консервативната идеология като щит срещу разпространението на демократични и революционни схващания. Против тази линия водят борба либералите, представители на търговско-промишлената буржоазия начело с Фран Левстик, И. Юрчич, А. Томшич и др. През 1866 г. либералите от Марибор скъсват с десните лидери и основават вестник „Словенски народ“. Те подкрепят исканията за преобразувания в Австрийската империя, настояват за демократизация на политическия живот, отново издигат лозунга за „Обединена Словения“ като автономна единица в монархията и пр. Заедно с това либералите съчувстват на идеята за южнославянско сближение и виждат в нея сериозна сила срещу германизацията и австрийското господство.

Политическите борби в Хабсбургската монархия от края на 60-те години на XIX век, по-точно нейното преустройство на дуалистични основи, отново активизират националните сили в Словения. През периода 1868–1871 г. либералното крило в словенското национално движение организира редица митинги под лозунга за обединение на словенските земи, за равноправие на словенския език, за намаляване на данъците. Този период на митингите постепенно отминава, без особени постижения, а през 70-те години австро-унгарският дуализъм укрепва. Представителите на либералното течение в словенското национално движение минават на по-умерени позиции, постепенно изоставят либерализма и се сближават с консервативния лагер. Настъпва нов период на т.нар. съгласие между либерали и консерватори, под знака на което се развива Словения през следващите години.

ТРАНСИЛВАНИЯ

ХАБСБУРГСКАТА ВЛАСТ В ТРАНСИЛВАНИЯ

В самия край на XVII век Трансилвания сменя господарите си — от османска автономна провинция става съставна част на Хабсбургската монархия. Официално тя се включва в Унгарското кралство, но е подчинена повече на Виена, отколкото на Будапеща. Управлява се от губерниум, който се състои от един президент и 12 съветници, избирани от признатите „нации“ (унгарци, саксонци и секули) и религии (католици, протестанти, калвинисти, униати) Съществува и еднокамарен парламент (сейм, диета), съставен от представители на привилегированите нации и религии, както и от назначени от Хабсбургите представители на централната власт. Освен това в столицата резидира един трансилвански дворцов съвет, който направлява и контролира администрирането на Трансилвания.

Към средата на XIX век на територията на Унгария и Трансилвания живеят около 2 милиона румънци, непризната официално нация и без собствено представителство в управлението. Огромното мнозинство от тях са селяни, крепостни и свободни, обременени с тежки плащания в полза на земевладелците и държавата. Като източноправославни, без призната официално църковно-религиозна организация, те плащат и на чужди църковни институции, към които не принадлежат. Главната тегоба за селяните е ангариятадо 4 дни в седмицата. Реформите на Мария Терезия и Йосиф I 1 променят положението на румънците от Трансилвания съвсем слабо. През 1785 г. се отменя крепостничеството — трансилванските селяни получават лична свобода, но не и земя, нито пък се ограничават плащанията и ангарията им. По същото време селата в пограничния район с Влахия и Молдова се организират като трансилванска военна граница и местните селяни бързат да се наредят в пограничните формирования. Земевладелците обаче се противопоставят на освобождаването на селяните от крепостничеството и трудовите им повинности.

Конфликтът прераства в селско въстание, съпроводено с много палежи, жертви и жестокости.

Известно значение за трансилванските румънци има и законът за толерантността на Йосиф 11 (1781 г.) — тяхното източноправославно вероизповедание получава подобри възможности за изява. През 1810 г. трансилванските румънци вече имат свои собствени православни епископи, гр. Сибиу става център на православието, а пък Алба Юлия — център на униатството.

НАЦИОНАЛНОКОНСОЛИДАЦИОННИ ПРОЯВИ

Начален импулс за поява на румънско национално чувство дава униатската църква в Трансилвания. Хабсбургите имат нужда от съюзници в равновестната им политика между народите и църквите в империята. Затова те подкрепят преминаването на източноправославните румънци от Трансилвания към униатството. Виена подпомага и просветно-образователните институции на униатската църква. Част от източно православното румънско духовенство се възползва от това, преминава към униатството и започва да работи за признаване на румънците като четвърта „нация“ в Трансилвания. Възниква т.нар. Трансилванска школа, която доказва, че румънците са мнозинство от населението на областта и че водят началото си от римско време. Откриват се впоследствие училища, румънски студенти се учат в Рим и Виена, печатат се книги, възниква група образовани духовници, един интелектуален елит, който развива румънската национална идея. Дело на този елит е съставената през 1791 г. петиция до австрийския император Леополд II, която настоява румънците да получат пропорционално представителство в трансилванските държавни органи, както и признаване на източното православие и съответните му институции подобно на сръбската православна църква в империята.

Управляващите среди във Виена и Будапеща обаче не показват никакво желание за решаване на църковно-националните проблеми на трансилванските румънци. И през първата половина на XIX век продължава да е в сила установената от векове система, която не признава румънците за нация и източното им православие за религия. При това по времето на Метерниховия режим и системата на признатите нации и религии не функцинира нормално — от 1810 до 1834 г. трансилванският парламент нито веднъж не заседава. По това време културно-просветното развитите на румънците се осъществява под ръководството на румънското духовенство, източноправославно и униатско. Църквата осигурява религиозно образование на румънски език, съществуват висше униатско училище и униатска печатница, както и православна семинария.

През първата половина на XIX век в националнополитическия живот на трансилванските румънци се включва ново поколение интелектуалци и общественици, което пропагандира тезата за романския произход на румънския народ и латинската основа на неговия език. През 1838 г. в Брашов започва да излиза „Трансилвански журнал“ с литературна притурка на румънски език. Румънските национални искания за национално признаване, пропорционално представителство в държавните органи, светско образование и пр. получават широка гласност, което съдейства за консолидиране на трансилванските румънци като нация.

РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1848 Г.

Революционните събития в Австрия и Унгария от пролетта на 1848 г. непосредствено засягат и Трансилвания. Както и в други части на обширната империя, така и в тази област събитията се насочват към противопоставяне на унгарската революция на другите национални движения. Новата унгарска власт провъзгласява обединението на Трансилвания с останалите унгарски земи. Това решение има предвид маджаризацията на областта чрез налагане на унгарски език и унгарско културно влияние там. Подобна перспектива, естествено, не може да получи подкрепата на румънците, които вече имат собствена национална програма, а и като селско население се стремят да се освободят от зависимостта си към земевладелците, най-често нерумънци. И съвсем естествено селяните подкрепят националната програма на румънските интелектуалци и духовници и се бунтуват срещу земевладелците. През май 1848 г. се провежда национална румънска конференция, която се изказва против обединението на Трансилвания с Унгария и решава да търси съдействието на Виена срещу унгарския национализъм. Националната програма на трансилванските румънци е огласена пред многохиляден народ на едно поле край гр. Блаж. Тя се излага под формата на петиция до императора. Сега не става въпрос само за признаване на румънците като четвърта нация на Трансилвания, а за нещо много повече — отлагане на обединението на Трансилвания с Унгария до свикването на учредително събрание, което да решава въпроса. Иска се освен това румънският език да се признае за официален и да се осъществят либерални реформи — свобода на словото и печата, премахване на ограниченията за търговия и стопанска дейност, освобождаване на селяните и пр. Специална депутация заминава за Виена да връчи петицията на императора. Създава се същевременно постоянна национална комисия от 23 души със седалище в гр. Сибиу. Неин председател става православният епископ Андрея Сагуна, а заместник — преподавателят по философия в университета в Блаж Симион Бърнуциу.

Хабсбургите от своя страна признават епископ Сагуна като представител на трансилванските румънци, но не се противопоставят

на обединението на Трансилвания с Румъния. Трансилванският сейм, който заседава през лятото на 1848 г., също не подкрепя румънските искания. Междувременно обстановката дълго остава неясна, на редица места редовна власт не функционира, възникват въоръжени отряди, текат селски вълнения, водят се битки. Едва през есента на 1848 г. положението се изяснява в полза на противниците на революцията — във Влахия и Молдова влизат османски и руски войски, а Хабсбургската армия, останала вярна на империята, настъпва срещу Унгария. Очертава се перспектива на близка развръзка в полза на Хабсбургите. При тази ситуация румънските лидери се обединяват около искането за превръщане на Трансилвания в румънски автономен район. Те се надяват Хабсбургите, а и Русия, да ги защитят от унгарския агресивен национализъм.

Това, разбира се, не се получава. Наистина революцията търпи поражение, но това не носи никакви облаги на трансилванските румънци. По време на Баховия режим Трансилвания е разделена на райони начело с назначени от Виена управители, официален език е немският, а румънците остават в предишното си положение. Не постигат нищо за себе си те и през 60-те години на XIX век. През 1863 г. се произвеждат парламентарни избори в Трансилвания по нов избирателен закон и румънските представители получават мнозинство в местния парламент, който заседава в гр. Сибиу и взема важни решения: признаване на румънците като четвърта трансилванска нация, изравняване на православието и униатството с другите църкви и религии, обявяване на румънския за официален език. Тези решения обаче остават без приложение — Виена тръгва на съглашение с Будапеща, обръща гръб на трансилванските румънци, оставя Трансилвания под контрола на Унгария. Единственото, което румънците получават в условията на австро-унгарското споразумение от 1867 г., е отделянето на румънската православна църква от сръбския православен център Сремски Карловци и въздигането на епископ Сагуна в сан митрополит с център Сибиу.

4. ПЪРВИЯТ БАЛКАНСКИ СЪЮЗ

ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ НА СЪРБИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Второто управление на Милош и Михаил е важен период не само в политическата история на Сърбия, но и в националноосвободителното движение на балканските народи. Самото връщане на Обреновичите на власт в Сърбия означава край на безличната и непопулярна австрофилска и туркофилска политика на княз Александър Караджорджевич. Заемането на княжеския престол от Милош основателно се схваща като начало на нов период — период на борба против Турция и Австрия, борба за освобождение и обединение. Затова Портата обявява, че смята свалянето на Александър Караджорджевич за незаконно, и отказва да признае избора на Милош, а Виена заплашва, че ще завземе Белградската крепост. Но под натиска на Русия, Англия и Франция след известно протакане султанът признава избора на Милош за княз. Султанският берат, издаден по този случай обаче, не потвърждава наследственото право на Обреновичите на сръбския престол, дадено на Милош още през 1830 г. и препотвърдено през 1833 г.

Второто управление на княз Милош съвпада с австро-френската война и обединението на Италия. По това време Сардинското кралство в съюз с Франция има връзка с унгарските емигранти, които разработват план за нова революция в Унгария. Според този план италианските войски трябва да започнат операции от Далмация и през Хърватия да стигнат до Унгария. За осъществяването на този план е необходима подкрепата на Румъния и Сърбия.

Ръководителите на сръбската политика също желаят разбиването на Австрийската империя, тъй като без това е невъзможно освобождението и обединението на сърбите и останалите южнославянски народи под егидата на Сърбия и династията на Обреновичите. Още по-заинтересовани са те от разрушаването на Османската империя — без това е невъзможно нито пълното

освобождение на сръбството, нито териториалното разширение на Сърбия за сметка на османските владения на Балканите. При това още от времето на революцията от 1848 г. националният въпрос в Средна и Югоизточна Европа застава в центъра на вниманието на европейската политика. Освен в Италия силно обединително движение се развива във Влахия и Молдова. В началото на 1859 г. двете княжества се обединяват и прераства в нова държава — Румъния. В Гърция пък се развива силно националистическо движение — иска се разширяване на територията на гръцката държава на север до Шар планина и по билото на Стара планина до Черно море. Черна гора от своя страна е в непрестанни борби с Турция и също крои планове за своето териториално разширение.

Всичко това оказва силно влияние върху външната политика на Сърбия. Непосредствено след заемането на престола Милош Обренович протестира срещу султанския берат, с който се признава изборът му за княз: свалените княз Александър Караджорджевич не си е дал оставката, както се казва в берата, а е свален; Милош не е избран, а е възстановен на поста княз на Сърбия, той е наследствен княз. Всъщност Милош изменя политиката си спрямо Портата: от постепенност и „изнудване“ той тръгва към ултимативни искания — наследственост на княжеските права, ликвидиране на турските крепости, изселване на мюсюлманите. В същото време сръбската политика проучва настроенията в Европа и се опитва да влезе в голямата политика. През 1859 г. наследникът на сръбския престол княз Михаил посещава Виена, Париж и Лондон. Разговорите му с Наполеон III и водача на унгарската емиграция Кошут обаче показват, че няма изгледи възникналият конфликт да доведе нито до поставянето на Източния въпрос, нито до разбиването на Австрийската империя. Нещо повече, стремейки се да осигури неутралитета на Англия и Портата във войната с Австрия, Наполеон III дава да се разбере, че не споделя плана на ръководителите на унгарската емиграция за диверсия в австрийския тил. А Кошут предлага на Михаил да съдейства за постигане на споразумение между унгарците и сърбите от Войводина, както и за унгаро-хърватско споразумение, насочено срещу Австрия. В резултат на осъществяването на този план щяла да се създаде независима Унгария, а единствената облага за Сърбия щяла да бъде

само разбиването на Австрия, без изгледи за териториално разширение.

Поставена между Австрия и Турция и оценявайки стремежа на Франция да локализира конфликта, Сърбия предпочита да запази резервираност и да не се ангажира в събитията. Това поведение на Белград се определя и от вътрешнополитическата нестабилност и крайно слабата военна подготовка на княжеството.

През 60-те години, вече под ръководството на княз Михаил Обренович, сръбското княжество активизира своята политика в две основни направления: обединяване и организиране на националноосвободителните сили в съседните османски провинции, от една страна, и сключване на съюзи с другите балкански държави за общи действия срещу Османската империя, от друга. Вдъхновител на тази програма сега става самият княз Михаил. Той възприема идеята на Илия Гарашанин, че Сърбия и останалите балкански народи не трябва да позволяват на великите сили и преди всичко на Австрия и Русия да разрешават Източния въпрос в своя полза. Михаил се стреми да свърже и обедини националноосвободителните сили на балканските народи и чрез една освободителна война с Турция да постигне нейното изтласкване от Балканите и създаване на голяма южнославянска държава под егидата на Сърбия и династията на Обреновичите. Осъществяването на тази програма трябва да стане без пряка намеса на великите сили, като максимално се използват противоречията между тях и подкрепата, която Русия и Франция оказват на националноосвободителните движения на Балканите.

Изпълнението на тези замисли изисква на първо място засилване на военната подготовка на Сърбия. И през 1861 г. излиза закон за създаване на „народна войска“. Ежегодно се отделят значителни средства за обучение, издръжка и въоръжение на тази войска, но в действителност Сърбия не успява да се подготви за сериозна война за изпълнение на набелязаната програма. По това време в сръбското общество, в това число и в държавното ръководство, битува схващането, че Османската империя е слаба и лесно ще рухне. Мисли се освен това, че е достатъчно селянинът да има пушка, и той вече е войник. (Колко несъстоятелни са тези разсъждения показват двете войни, които през следващото десетилетие Сърбия води с Турция. Портата има редовна войска с модерно въоръжение и командване, с

което дори Русия трудно се справя, а сръбската „народна войска“ търпи поражение (1876 г.) или напредва в райони, от които турският аскер предварително се е изтеглил (1878 г.).

Що се отнася до обвързването на Сърбия с освободителните движения в областите под османска власт, то тази задача се изпълнява главно от Илия Гарашанин, заел от края на 1861 г. поста министър-председател на Сърбия. Макар и консерватори във вътрешното управление на Сърбия, Гарашанин и Михаил не се колебаят да се свържат с революционните и националноосвободителните сили в Европа и на Балканите. Те въобще си представят бъдещите действия срещу Турция повече като въстание и надигане на национално потиснатите народи в империята, отколкото като истинска война.

Гарашанин започва работа в духа на своето „Начертание“ още през 40-те години на XIX век, но истинска дейност в това направление развива в началото на 60-те години. Още през 1860 г. в Белград е образуван Сръбско-босненски комитет, чиято главна задача е подготовката на въстание в Босна. Създадена е цяла мрежа от тайни агенти и организации в пограничния район с Босна, както и в самия Босненски вилает, организират се тайни складове за оръжие, подготвя се план за бъдещи военни действия и въстанически операции. Освен в Белград такива комитети са образувани в самата Босна: в Сараево — Главен комитет и подкомитети във всички по-важни населени места, като Баня Лука, Маглай, Травник и др. Всички те действат с подкрепата и по указание от Белград. Главни агенти на Гарашанин тук са Стево Богданович, Тома Ковачевич, Сава Косанович, Стево Петранович и др. Доверено лице на Гарашанин е и войводата Мичо Любибратич, един от организаторите на Сръбско-босненския комитет в Белград и на комитетите в Херцеговина. Сръбското правителство има агенти и поддържа връзки с различни политически дейци извън Босна и Херцеговина — в Стара Сърбия, България и др. Мрежата от тайни организации на Гарашанин се разпростира и в славянските области под австрийска власт — Войводина и Хърватско. Много офицери и войводи от Военната граница са включени в тази мрежа. Главна роля тук играе австрийският капитан А. Обрешкович — доверено лице на сръбското правителство. Кроят се планове за използване на Военната граница и Далмация при вдигането на бунта против турците не само в Босна и Херцеговина, но и в Нишко и Видинско. В Загреб е образуван

Главен комитет начело с Мразович, който има свои подразделения във Военната граница и Далмация. Установено е тясно сътрудничество и с някои видни хърватски и унгарски политически дейци. Самият Щросмайер не е далеч от идеята на Гарашанин за създаване на една голяма южнославянска държава на Балканите. Белград става център на подготовка за една обща освободителна акция на балканските народи. В края на 1861 г. тук е създадена и Първата българска легия начело с Г. С. Раковски.

В началото на 1862 г. Гарашанин основава „Сръбски комитет“, чийто председател става държавният съветник Лазар Арсениевич Баталака. По време на кризата в сръбско-турските отношения през 1862 г. във Валево е формиран доброволчески корпус от 2000 души, който се попълва от участници, идващи от съседните на Сърбия турски пашалъци.

Наред с това Михаил и Гарашанин старателно проучват международните отношения в Европа. В края на 1860 и началото на 1861 г. държавният съветник Йован Маринович посещава последователно Виена, Петербург, Берлин и Париж, където води разговори относно сръбско-турските въпроси (изселване на турците от крепостите, изменение на конституцията от 1838 г.) и сръбската външнополитическа дейност. От тези разговори ръководителите на Сърбия се убеждават, че още не са назрели условията за откриване на „Източната криза“ и че започването на преждевременна военна акция против Турция може да има опасни последици. Това наред с военната неподготвеност на Сърбия е главната причина, поради която княжеството се държи твърде пасивно по време на херцеговинското въстание и черногорско-турската война от 1861–1862 г. Наистина, между княз Никола и Михаил Обренович са установени в края на 1860 и началото на 1861 г. контакти и се водят преговори, но нищо конкретно не е уговорено и Черна гора е оставена сама да отбива настъплението на Омер паша.

Вместо влизане във война с Турция през пролетта на 1861 г. Гарашанин води преговори в Цариград с Портата относно статута на мюсюлманите в Сърбия. Преговорите обаче завършват безрезултатно, а сръбско-турските отношения започват бързо да се изострят.

По време на престоя си в Цариград Гарашанин води преговори с гръцкия посланик Рениерис за сключване на гръцко-сръбски съюз.

Гръцкото предложение за такъв съюз изхожда от гръцката „Мегали идея“ за създаване върху развалините на Османската империя на една голяма гръцка държава, в която по замислите на авторите на проектирания сръбско-гръцки съюз трябва освен чисто гръцките земи да влизат и териториите на юг и изток от Шар планина и балканския хребет. След дълги преговори относно бъдещата подялба на Балкана между Гърция и Сърбия е постигнато взаимно съгласие за сключване на една конвенция между двете страни и отделен договор за съюз, който трябва да подпишат Сърбия, Гърция, Румъния и Черна гора. Гърция се задължава да увеличи своята постоянна армия до 30 000 души, да засили флота и да въоръжи населението от Тесалия, Епир, Македония и Тракия за вдигане на въстание. Сърбия пък трябва да има 15-хилядна постоянна армия, да организира народната войска на най-широка основа и да въоръжи населението на Босна, Херцеговина и България. Принципът за подялба на Балканите не е изоставен. Гръцката страна настоява за Тесалия, Епир, Южна Албания, Македония, Тракия и островите на архипелага, а на Сърбия се предоставят Босна и Херцеговина, Северна Албания и Черна гора. На България се признава правото на независимост, но границите й щели да се определят допълнително.

След заминаването на Гарашанин от Цариград преговорите са продължени от сръбския представител Йован Ристич, но поради възникналото недоверие от сръбска страна спрямо териториалните претенции на Гърция подписването на споразумението е отложено.

Междувременно сръбско-турските отношения се изострят. За това твърде много допринасят решенията на Народната скупщина от август 1861 г. за Държавния съвет, за Народната войска, за създаването на Българска легия в Белград и пр. Военната подготовка на Сърбия, избухването на херцеговинското въстание и черногорско-турската война още повече увеличават напрежението. На 3 април 1862 г. в Белград избухва стълкновение между турците и сърбите, като турският гарнизон в продължение на няколко часа обстрелва града.

По това време Сърбия има в Белград само 1500 души от постоянната войска с 4 оръдия срещу турския гарнизон от 4000 войници и 200 оръдия. Веднага след това към столицата се прехвърлят части на „народната войска“, така че към края на юни на барикадите около крепостта се разполагат около 13 000 въоръжени сърби. Княз

Михаил и правителството му се обръщат към европейските сили за съдействие, като се надяват да използват инцидента за изгонване на турците от крепостите и от страната изобщо. Кризата в сръбско-турските отношения влиза в дипломатическите канцеларии на Европа и става международен проблем.

В това време Сърбия забързано действа в много посоки: Първо, полага усилия за спечелване на държавите покровителки на своя страна. Установява се, че само Русия и Франция подкрепят Белград, Англия и Австрия са на страната на Портата, а другите две сили, Прусия и Италия, са с по-неопределени позиции; Второ, прави опити да спечели Гърция и Черна гора за воденето на война срещу Турция. Установява се, че обществените настроения в Гърция са за незабавно реализиране на гръцката „Мегали идея“, но поради неподготвеност и под натиска на Англия управляващите среди в Атина препоръчват отлагане. Черна гора пък търпи поражение и обвинява Сърбия за това; Трето, подготвя и прави опити за вдигане на въстание.

Става дума всъщност за две въстания, едно в Босна и друго в България. Планира се въстание в Босна да започне Валевският доброволчески корпус, разделен на две колони — едната се движи в югозападна посока, бунтува населението и нараства на 15–20 000 души, а другата — по поречието на Сава към Баня Лука и нараства на 10–15 000 въстаници. Едновременно с това Българската легия, предварително преместена в Алексинац, т.е. по близо до границата с България, се движи по посока на Търново и според пресмятанията на Георги Раковски нараства до 30 000, а впоследствие и до 100 000 души. Едва след успеха на тези въстания би дошъл редът на Сърбия, която би трябвало да започне война с Турция. Една сръбска войска от 20 000 души би се насочила през Ниш към България, а друга, също в състав от 20 000 бойци — през Нови пазар към Босна.

Нищо от това обаче не се реализира и не може да се реализира. В края на август 1862 г. Илия Гарашанин е вече наясно, че на босненци и на българи „освен желание за избавление всичко друго в голяма степен им не достига“. Недостига, разбра, се и на Сърбия — военно неподготвена и отвсякъде съветвана да не започва война, тя е принудена да приеме решенията на международната конференция в Цариград: разрушаване на крепостите Соко и Ужице и изселване на част от турците от Сърбия. Става очевидна още една заблуда на

времето, т.е. на тогавашното сръбско ръководство и свързаните с него революционери и дейци: достатъчно е една добре екипирана чета от неколкостотин души да влезе отвън в пределите на Османската империя, за да се вдигне мощно всенародно въстание. Цялото следващо развитие опровергава подобно мислене.

МИСИЯТА НА РАКОВСКИ

Изостряне на сръбско-турските отношения през лятото на 1862 г. вдъхва надежди и на българските революционери начело с Раковски. Броят на записалите се в създадената в Белград легия достига около 600 души. През юни 1862 г. легията на Раковски взема дейно участие в уличните схватки с турците и в обсадата на крепостта. Същевременно Раковски пише горещ позив към българите за въстание. Самият Гарашанин обещава, че щом в България се вдигне въстание, веднага откъм Сърбия ще настъпят българските доброволци и сръбските войски.

Изглаждането на конфликта между Сърбия и Портата обаче осуетява всички планове. Сръбското правителство приема решенията на международната конференция в Цариград от 1862 г., а Българската легия се разпуска.

Наскоро след това става преврат в Гърция: крал Отон I е свален от престола и в Атина е образувано ново правителство. За Илия Гарашанин става ясно, че общата антиосманска акция на Сърбия и Гърция се отлага за неопределено време и той отзовава изпратения преди това в Атина свой представител. Недоверие съществува и в отношенията между Сърбия и Черна гора. При това на път за Сърбия на румънска територия е открита оръжейна пратка, поръчана преди това от сръбското правителство в Русия. И отново Сърбия е в центъра на вниманието на европейската дипломация. Още не приключила тази афера, в Полша избухва въстание (януари 1863 п), с което се ангажира Русия. Гърция пък е обект на по — специално внимание от страна на английската политика — предстои връщане на Йонийските острови на Гърция и избор на нов крал.

И при новите условия княз Михаил и неговият пръв министър Илия Гарашанин не се отказват от започнатата работа по обединяване на силите на балканските народи срещу Турция. В началото на 1863 г. те отново решават да проверят настроенията в Атина и Цетина. Изпълнението на тази задача се поверява на Георги Раковски. Неговата неколкогодишна работа в Белград в полза на българската националноосвободителна кауза му спечелва голям авторитет и доверието на сръбското правителство. При това той е високо

образован, говори няколко езика, в това число и гръцки, и е привърженик на идеята за спора (умение и разбирателство между християнските народи на Балканите.

Мисията на Раковски е тайна. С паспорт на името на Пападопулос през март 1863 г. той заминава за Атина, където изтъква, че сърбите и българите са съгласни с плана за обща акция, и обещава, че в случай на война на Сърбия, Гърция и Черна гора с Турция, на страната на съюзните сили ще участват и 20 000 български доброволци.

Обаче в Гърция Раковски се натъква на едно неприязнено отношение към южните славяни. Великогръцките стремежи са известни от по-рано и той се отнася скептично към съюза с Гърция. Оставен без средства, загрижен за своята безопасност и разочарован, Раковски съобщава на сръбското правителство, че неговото по-нататъшно пребиваване в Атина е излишно, и в края на май 1863 г. потегля за Черна гора. В Цетине Раковски се среща с княз Никола и се натъква на известно недоверие и дори подозрение и съперничество между Черна гора и Сърбия по някои въпроси на освободителното движение в Херцеговина. През лятото на 1863 г. той се завръща в Белград и докладва на княз Михаил за резултатите от мисията си в Атина и Цетине.

Раковски е решителен противник на стремежите на гръцките управляващи среди за създаване на Велика Гърция. Той не одобрява и великосръбската програма на Михаил и Гарашанин. Както изглежда, различията в схващанията са главната причина, поради която през лятото на 1863 г. сръбското правителство прекъсва работата си с Раковски, след което той веднага заминава за Румъния.

През следващите години сръбското правителство продължава сондажите си в Цетине, Атина и Букурещ за евентуални общи действия, но все още нищо конкретно не може да постигне. Княз Михаил и неговият пръв министър Гарашанин отчитат, че европейските сили си гледат своите интереси, а Сърбия и другите балкански народи са още неподготвени сами да се справят в една война с Османската империя. Затова Белград се въздържа от преждевременна въстаническа акция в Босна и Херцеговина и други части на Балканите. Сърбия изчаква да настъпят по-благоприятни времена за действие. Същевременно Сърбия непрекъснато поставя

своите искания пред Портата, държи всички въпроси отворени, търси съдействие навсякаде и работи за създаване на условия, които да позволят да се мине в общо настъпление за реализиране на нейната националноосвободителна и великосръбска програма.

БАЛКАНИТЕ В МЕЖДУНАРОДНАТА КОНЮНКТУРА ОТ СРЕДАТА НА 60-ТЕ ГОДИНИ.

През 1866 г. Австрия търпи ново поражение — този път от Прусия. В битката при Кьонигрец (Храдец Кралове в Чехия) австрийската армия е разбита, а Австрия волю-неволю трябва да се откаже от каквото и да било по — нататашно участие в германската политика. Съперничеството относно обединението на Германия е решено в полза на Прусия. Това на практика означава, че екпанзионизмът на Хабсбургската империя в бъдеще ще се съсредоточи на югоизток — в Босна и Херцеговина, Вардарската долина и Егейско море. Първа ще бъде изложена на удара, естествено, Сърбия.

От друга страна, Австрийската империя преживява вътрешна криза. През 60-те години непрекъснато на дневен ред стои въпросът за нейната държавна организация и уредба. В състава на монархията Унгария е най-силен и опасен противник на надмощието на Хабсбургите в тази държава. И Виена поема курса на отстъпки в полза на Будапеща за сметка на националните движения на южнославянските народи. В резултат на австро-унгарското споразумение от 1867 г. империята на Хабсбургите излиза от вътрешната си криза и временно се стабилизира. Тя си остава средноевропейска велика сила, която активно участва в голямата политика и притиска Балканите от север и запад.

Важни събития разтърсват и източната част на Балканите. През 1864 г. в Румъния се прокарва закон за аграрна реформа, от която не са доволни нито болярите, нито селяните. Възниква силно опозиционно движение срещу княз Куза, възглавено от либералите. През февруари 1866 г. князът е заставен от група заговорници да се откаже от престола. Този акт се посреща враждебно от Портата (която е румънски сюзерен) и тя се обявява против искането на либералите на престола в Букурещ да се покани чужденец. Недоволна е от преврата и Русия. На тази основа възникват условия за известно руско-турско сближение. Същевременно турско-румънските отношения бързо се влошават. Ръководителите на преврата Йон Брътиану и Константин Росети търсят съдействието на българската емиграция в Румъния.

Образува се Български таен централен комитет начело с Иван Касабов и се създава „свещена“ коалиция за общи действия срещу Турция. Предвижда се Румъния да доставя необходимите средства и да осъществява върховното ръководство на движението. Българският таен комитет пък се задължава да образува още два централни комитета — един в България и друг в Сърбия, които да създават свои поделения. От румънска страна се правят сондажи за установяване на съюз и със Сърбия.

Илия Гарашанин по принцип не отхвърля румънското предложение, но няма особенно доверие във вътрешнополитическата стабилност на новия режим в Букурещ, както и във военната подготовка на Румъния. Той смята, че една румъно-турска война би довела до турска, а може би и австрийска окупация на Румъния, което би било опасно и за Сърбия. Затова Белград не желае да се свързва посредством един военен съюз с новите румънски управници и ги съветва да намерят начин за помирение с Портата. Междувременно опасността от турско нападение отминава, въпросът за избор на нов румънски княз се обсъжда от една международна комисия. За княз на Румъния е повикан принц Карол от династията на Хохенцолерните, който през май 1866 г. идва в Букурещ. Положението постепенно се стабилизира, което дава основание на Сърбия в бъдещите си антитурски комбинации да започва да включва и Румъния.

Започва да набира скорост и българското националноосвободително движение — създават се националноосвободителни организации, избистря се националноосвободителната идеология, на историческата сцена излизат видни български революционери и борци за национално освобождение и пр. Мнозина от тях търсят подкрепата на Сърбия и са готови да работят съвместно с нея на антиосманска основа. Събитията не отминават и Гърция — династична смяна, присъединяване на Йонийските острови, въстание на остров Крит, стремеж за реализиране на гръцката „Мегали идея“ с подкрепата и на други антиосмански сили на Балканите.

И така, макар и в много отношения неясна, международната конюнктура от средата на 60-те години изглежда благоприятна за изтласкване на османците от Балканския полуостров, стига само да се

постигне споразумение за общи действия на балканските народи срещу Османската империя.

ФОРМИРАНЕ НА СЪЮЗА (1866–1868 Г.)

В такава обстановка през 1866–1868 г. са продължени преговорите между Сърбия и останалите балкански държави и е оформен първият Балкански съюз. През 1866 г. между Сърбия и Черна гора е подписан договор, според който княз Михаил и княз Никола се задължават искрено и съвместно да работят за подготовка на въстание на сърбите под турска власт за тяхното освобождение и обединение в една обща сръбска държава. В случай на победа на съюзниците, черногорският княз Никола обещава да се откаже от черногорския престол и да присъедини Черна гора към сръбската държава. Договорът съдържа редица обещания от страна на сръбския княз Михаил за предоставяне на материални и морални привилегии на княз Никола в бъдещата сръбска държава. Член 8 от договора задължава Сърбия и Черна гора да работят съвместно, всяка според възможностите си, за да се постигне споразумение с народите под турска власт и да се осигурят съюзници. Член 9 пък задължава Черна гора, „когато дойде време за въстанието“, веднага да се отзове на позива на Сърбия и с всички свои сили да започне война с Турция. За целта княз Никола се задължава колкото може по-бързо и по-добре да се готви за война, а княз Михаил обещава, че ще направи всичко, за да окаже помощ на Черна гора в това отношение. А членове 10 и 11 от договора задължават Сърбия и Черна гора да не предприемат нищо спрямо Турция независимо една от друга и да работят „в най-голямо съгласие“.

През пролетта на 1867 г. се водят преговори между Сърбия и българската Добродетелна дружина в Букурещ. Още през януари 1867 г. ръководителите на Добродетелната дружина предлагат на Сърбия една програма, в която се изтъква, че българският и сръбският народ като славяни „с еднаква кръв и вяра“ в бъдеще трябва да живеят „под едно управление и под едно знаме“, че в бъдеще трябва да носят едно име — сърбо-българи или българо-сърби, а тяхната обща държава — Българо-Сърбия или Сърбо-България. Според тази програма княз Михаил Обренович се провъзгласява за шеф на сърбо-българите и главнокомандващ на техните войски.

През април с.г. тази програма е обсъдена от едно събрание на Добродетелната дружина в Букурещ. В приетия от събранието специален протокол се уточнява, че „братското съединение“ между сърбите и българите трябва да се осъществи под името Югославско царство начело с Михаил Обренович като наследствен княз. Авторите на протокола отбелязват, че в новото югославско царство следва да влязат всички български земи (България, Тракия и Македония).

Наскоро след това, през май 1867 г. в Белград пристигат Георги Шопов и Михаил Колони, които от името на Добродетелната дружина предават на Гарашанин гореспоменатия протокол. Сръбското правителство с радост посреща българската инициатива, но избягва да подпише формален договор. В същото време то води преговори с Гърция и не иска да се свърже изцяло с Добродетелната дружина, преди още да е постигнато споразумение с Атина. Освен това в Белград отчитат, че Добродетелната дружина не е единствен представител на българската емиграция, тъй като по това време Българският таен централен комитет излиза с известния мемоар за дуализъм между Турция и България. Ето защо Гарашанин препоръчва веднага да се започне подготовка в България по създаване на комитети, популяризиране на идеята за южнославянско царство, подготовка на въстание в унисон с военната подготовка и плановете на Сърбия, обединяване на всички български „партии“ и „комитети“ под ръководството на Добродетелната дружина и пр. От името на сръбското правителство Гарашанин потвърждава приемането на протокола на Добродетелната дружина и уверява, че Сърбия е напълно съгласна с основните положения в този документ и като оставя настрана въпроса за по-нататъшните преговори, които ще доведат до пълно споразумение, се задължава да приеме всички необходими мерки, за да „помогне осъществяването на тези благородни цели“.

Опирайки се на покровителството на Русия, Добродетелната дружина приема декларацията на Гарашанин за достатъчна и двете страни пристъпват към подготовка на общата борба срещу Турция. С помощта на Добродетелната дружина в България са изпратени четите на П. Хитов и Филип Тотю. Освен това е постигнато споразумение със сръбското правителство за откриване на военно училище в Белград за обучение на български младежи като бъдещи ръководители на

въстанието в България. Училището е открито през 1867 г. и в него се учат около 200 българи. Това е т.нар. Втора българска легия.

Успоредно с това се водят и сръбско-гръцки преговори за общи действия срещу Турция. Главната пречка за постигане на споразумение и сега се оказва въпросът за териториалните претенции на двете страни. Гръцката „Мегали идея“ и великосръбската национална програма на Гарашанин и княз Михаил трудно могат да се съгласуват. Докато сръбската управляваща върхушка смята, че по право й принадлежат не само Босна и Херцеговина, но и Стара Сърбия и Македония и дори българските земи до р. Искър, то гръцкото правителство намира, че Гърция трябва да владее Крит, Тесалия, Епир, Македония, Тракия, все до Стара планина.

След дълги преговори на 26 август 1867 г. все пак е подписан сръбско-гръцки договор за съюз против Турция. Сърбия се задължава до март 1868 г. да въоръжи и подготви 60 000 бойци, а Гърция — 30 000 бойци и колкото е възможно по-силен флот. В случай че Турция нападне една от двете държави преди този срок (март 1868 г), то другата се задължава с всички възможни средства да подпомага съюзницата си, а през март 1868 г. двете държави се задължават да започнат война с Турция. Предвижда се войната да завърши с пълно освобождение на всички християни в Европейска Турция и островите. В случай на непреодолими трудности за договарящите се страни се предвижда прекратяване на борбата само след като Гърция анексира Епир и Тесалия, а Сърбия — Босна и Херцеговина. В случай пък на пълна победа над Турция Гърция и Сърбия се задължават да сключат специален договор, който да установява техните граници и бъдещи държавни отношения. Двете държави обещават да зачитат волята на народите, които биха се присъединили към борбата, като същевременно се задължават да въздействат върху съседните християнски народи с оглед спечелването им за съюза и общата борба. Предвижда се също така присъединяването на Румъния и Черна гора към съюза и изработване на една военна конвенция. Такава конвенция е подписана в края на февруари 1868 г.

След сключването на сръбско-гръцкия съюз остава да бъде включена и Румъния в общата акция. През лятото на 1867 г. от румънска страна е предложен съюз на Сърбия за общи действия. Румънският проект също предвижда обща война и подялба на

териториите в случай на разпадане на Турция. Румъния следва да получи според този проект островите по устието на Дунав и част от България на север и изток от линията Русе — Варна, а Сърбия — останалата част от България плюс Босна и Херцеговина и Стара Сърбия. Сръбското правителство обаче се отнася с известно недоверие към Румъния, смятайки, че тя е повече заинтересована в Средна Европа, отколкото на Балканите. Княз Михаил не полага особени усилия за нейното присъединяване към формиращия се съюз. В началото на 1868 г. между Сърбия и Румъния е сключен само общ договор за приятелство и разширяване на търговските отношения. Този договор осигурява приятелски неутралитет на Румъния в случай на сръбско-турска война.

Едновременно с работата по формиране на Балканския съюз сръбското правителство води борба за ликвидиране на турските крепости и гарнизони. През есента на 1866 г. княз Михаил иска от Портата да отстъпи тези крепости на Сърбия. За Европа пак заминава И. Маринович, натоварен от сръбското правителство да иска подкрепата на великите сили. По това време европейските държави са заети в Средна Европа и може да се очаква, че за да осигурят относителен мир на изток, ще заставят Портата на известни отстъпки. Тези надежди се оправдават. При активната дипломатическа подкрепа на Русия и със съгласието на другите страни Портата е принудена да отстъпи. В началото на 1867 г. въпросът е решен благоприятно за Сърбия. През март с. г. княз Михаил излиза с възвание към сръбския народ, в което се съобщава за съгласието на султана да отстъпи крепостите на Сърбия и готовността на княза да посети Цариград. Още през същия месец княз Михаил е приет от султана. В течение на 1867 г. турските крепости и гарнизони са ликвидирани.

Активната външна политика на княз Михаил през средата на 60-те години съдейства за разширяване на националноосвободителното движение на балканските народи. Тя обаче има сериозни недостатъци. Главен неин порок като обединителна сила на Балканите по това врме е великосръбската насоченост. Към това трябва да се прибавят колебанията на княз Михаил във външната политика. През август 1867 г. става среща между княз Михаил и австро-унгарския външен министър граф Андраши, по време на която, за да откъсне Белград от Русия, австро-унгарският държавник обещава да съдейства на Сърбия

за получаването на част от Босна и Херцеговина. След тази среща княз Михаил се държи твърде резервирано към своя пръв министър Гарашанин, към руските офицери в Сърбия и към подготовката за война. Работата завършва с падане на Гарашанин от власт, назначаване на Й. Ристич, дотогавашен сръбски представител в Цариград, за външен министър и укрепване позициите на военния министър Блазнавац, който преди това е често упреквай за забавяне на военната подготовка на страната.

Следва засилване на недоверието на Русия към сръбския княз Михаил, а след това и неговото убийство (1868 г.). Сърбия изоставя външнополитическата програма на Михаил и Гарашанин (но без да я забравя!), а току-що формираният Първи балкански съюз отива в историята.

* * *

Както се вижда, първият балкански съюз от 1866–1868 г. остава дори и без опит за реализиране на онова, за което се създава. Всички действия, взаимодействия и противодействия по онова време се определят от два вида противоречия: първо, между балканските национални държави и народи, от една страна, и Османската империя, от друга; второ, между самите балкански национални държави (и народи), всяка от които има претенции да бъде „велика“. Първата група противоречия идва от историята, още от времето на османското нашествие на Балканите, а втората възниква с осъществяващата се на етапи подялба на османското балканско наследство през XIX век. Във връзка с това се появяват „спорни“ и „безспорни“ територии. Още от началото на XIX век се приема, че Новопазарският санджак и Босна и Херцеговина рано или късно ще трябва да отидат към Сърбия. Затова в случай на разни международни кризи и спорове заради тия области освен Сърбия другите балкански държави не се намесват. По същия начин Тесалия, Крит и островите от архипелага се приемат като гръцки територии, поради което гръцко-турските (и международните) конфликти заради тях не предизвикват междубалкански усложнения. Друго е положението, когато става въпрос за териториите, върху които трябва да се учреди България (а впоследствие и Албания) като

държава — там именно се кръстосват шпагите. И никой не се интересува от националната принадлежност на населението, никой не говори за самоопределение, важно е само максималното териториално разширение на тази или онази национална държава независимо за чия сметка. Това е главното, което скоро ще направи Балканския полуостров „барутен погреб“ на Европа.

5. БАЛКАНИТЕ В ИЗТОЧНАТА КРИЗА (1875–1878)

СЪЩНОСТ НА ИЗТОЧНАТА КРИЗА

Източният въпрос в средата на 70-те години навлиза в нова етап на развитие. Основното съдържание на този въпрос след Кримската война се определя от борбата на балканските народи за пълно национално освобождение. На дневен ред все по-императивно се поставя въпросът за ликвидиране на османското господство в Босна и Херцеговина, на о. Крит, в българските земи и Албания. Успоредно с анти-османската националноосвободителна тенденция в отделните балкански страни се развиват националистически и хегемонистични аспирации. Създава се един възел от балкански противоречия (между османска Турция и потиснатите народи, от една страна, и между националните държави и националноосвободителните движения на Балканите), който през 1875 г. прераства в остра политическа криза.

Източната криза се развива при прякото участие на великите сили, всяка от които има свои интереси и своя източна политика. След обединението на Германия под ръководството на Прусия австро-унгарската експанзия отново се насочва към Балканите. Австро-унгарската хегемония в тази насока обаче влиза в конфликт със Сърбия и националноосвободителното движение на балканските славяни. Сама потисник на милиони славяни, Австро-Унгария се превръща в пречка за освободителното дело на балканските народи. Тя се стреми да осуети създаването на нови държави, нейната цел е укрепване на господството си над западната половина на Балканския п-в, отслабване на Сърбия, непосредствено завладяване на Босна и Херцеговина и проникване във Вардарската долина и Егейско море.

Русия от своя страна се стреми да възстанови загубените си в резултат на Кримската война позиции на Балканите. За нея е добре дошло поражението на Австрия (1866 г.) и Франция (1870 г.) от Прусия — две от силите, подписали Парижкия мирен договор от 1856 г. Тя се държи благосклонно към Прусия и спечелва благоволението на Бисмарк (сам заинтересован от поведението на руския фактор в

събитията) за промяна на Парижкия мир. През октомври 1870 г. Русия едностранно денонсира онези клаузи на този мир, които й забраняват да държи военен флот в Черно море, което означава, че тя се готви да активизира своята балканска и близкоизточна политика. Това, разбира се, не й пречи да влезе и вт.нар. съюз на тримата императори — германския, австро-унгарският и руският. Комбинацията е формирана през 1873 г. и се основава на принципа за запазване на съществуващото статукво.

Същевременно в Русия набира скорост панславизмът. През 1858 г. се създава Славянско благотворително общество в Москва, възникват клонове по цялата страна, включват се видни общественици, журналисти, индустриалци, търговци, православната църква, царедворци, висши държавни служители, в това число и руският посланик в Цариград граф Игнатиев. Панславистите симпатизират на славяните под чужда власт, като искат тяхното освобождение и някакво обединение под егидата на Русия. Това влияе върху руската външна политика, която открай време има за ръководно начало да покровителства националните движения на балканските народи и да подпомага създаването на национални балкански държави. В резултат на това Русия става решаващ фактор в развитието на събитията на Балканите. Нещо повече, тя става съюзник на славянските народи и в борбата им срещу австро-унгарската хегемония, пречи за осъществяване на експанзионистичните планове на Дунавската монархия на югоизток.

Англия пък се стреми към укрепване на влиянието си в Близкия изток и изгражда политиката си въз основа на принципа за запазване целостта на Османската империя. Най-важните интереси както на Русия, така и на Англия се съсредоточават в Проливите: за Русия те са важен стратегически пункт и единствен излаз за морската търговия на цялата й южна половина, а за Англия — база, осигуряваща господството й върху минаващите през Османската империя пътища от Европа към Индия. Заедно с морските пътища и Проливите в сферата на особените интереси на Англия влиза и Балканският полуостров (като хинтерланд на Проливите и стратегическо предмостие). Получава се положение, при което Русия не иска да допусне на Балканите да господстват нито Австро-Унгария, нито Англия, а те от

своя страна решително са против утвърждаването на преобладаващо руско влияние в този район.

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА КРИЗАТА

Прерастването на съществуващите противоречия в обща политическа криза се обуславя между другото и от изоставането на Османската империя от развитието в Европа. Въпреки победата в Кримската война Парижкият договор от 1856 г. я поставя в положение на зависимост към големите европейски държави: потвърждават се всички капитулации и неравноправни договори, на чуждите поданици се гарантира екстериториалност, прилага се доктрината на „открити врати“, сключват се нови търговски договори, с които се разрешава внасянето на индустриални стоки в империята с ниски мита, империята е залята с по-евтини произведения на европейската промишленост, чужди капиталисти получават изгодни концесии, особено в железопътното строителство — безплатна земя за прокарване на железниците, освобождаване от данъци, гарантиране на минимален доход от всеки километър жп линии и пр. През 60-те и 70-те години Портата сключва също така много заеми в чужбина, плащанията по които поглъщат все по-голяма част от националния доход. Назрява финансова криза, която управляващите среди в Цариград „преодоляват“ главно чрез увеличаване на данъците — събиране на десятъка в размер 12,5%, увеличаване на военния откуп, данъка върху тютюна и пр.

Не би следвало всичко това да се оценява само негативно. Наистина Османската империя изостава в развитието си, но показва определен стремеж да догонва Европа. Реформената дейност на управляващата върхушка в Цариград продължава с неотслабващо темпо и след Кримската война, като засяга всички сфери на икономиката, политиката и културата. Цялото законотворчество от 60-те години по аграрните отношения, търговията, съдопроизводството, управлението, просветата и пр. заменя постулатите на Корана и шериата със съвременни европейски понятия и модели. Откриват се учебни заведения и научни дружества, издават се списания и вестници, отглежда се интелектуален елит (Ибрахим Шинаси, Намък Кемал, Зия бей, Али Суави и др.), който популяризира прогресивни идеи и проправя път на свободомислието. Осъществява се всъщност процес на „обуржоазяване“ на турското общество, възниква търговско-

посредническа буржоазия и буржоазно-либерална интелигенция, която застава в опозиция на средновековното мислене и султанския абсолютизъм.

През 60-те години на XIX век приложение намира и принципът на представителност на населението в управлението на провинциите — наред с назначени управители на административните единици (вилаети, санджаци, кази, нахии) се създават и местни парламенти (меджлиси), в които участват изборни представители на населението (двама мюсюлмани и двама немюсюлмани). Там се обсъждат въпроси на местната администрация и власт — финанси, данъци, полиция, обществени работи, аграрни отношения, селско стопанство и пр. През 1864 г. се учредява Дунавският вилает (чрез обединяване на предишните еялети Силистра, Видин и Ниш), чието управление поема един от големите реформатори на империята Мидхат паша. Строят се пътища, основават се земеделски кооперативни банки, отпускат се заеми на селяните, българските земи стават главен доставчик на зърно за столицата, подобрява се халът на селяните, процъфтяват села, градове и паланки.

Империята обаче продължава да се задръства от трудно решими и нерешими проблеми. Проблем номер едно е постоянният недостиг на пари. Сключването на заеми води до зависимост от заемодателите, увеличаването на данъците — до недоволство и брожение на поданиците, а пускането на „каймета“ в обращение — до инфлация. Друг проблем са рушветчийството и явашлъкът — нищо не става без подкуп, заникаъде не се бърза, обща поквара и ориенталска леност. Следва по нататък черкезко — татарският проблем: около 400 хиляди черкези и татари, прогонени от Южна Русия и Кавказ, търсят убежище в империята, в Анадола или в българските земи. Идват мръсни и гладни, носят болести и епидемии, настаняват се върху държавни земи и в домове на християни (повече насила, отколкото „по закон“), попълват османския аскер и башибозук, изострят противоречията в обществото (вместо тяхното притъпяване, към което се стремят османските реформатори).

Към всичко това следва да се добави появата на опозиция на официалната власт в империята. Става дума за движението на „новите Османи“. Укрепващите турски буржоазно-либерални кръгове искат прокарване на конституция и демократизиране на империята. Те

мислят чрез натиск върху султана да постигнат ограничаване на абсолютизма, искат мерки за развитие на занаятите, търговията и селското стопанство, укрепване на финансовото положение на държавата и отстраняване на чуждото вмешателство в нейните вътрешни работи. През 1865 г. се създава „Дружество на новите Османи“, а две години по-късно се подготвя заговор против великия везир и правителството. Следват гонения и поява на турска политическа емиграция в Европа. Две са основните идеи с които движението излиза на османската политическа сцена: конституция и „османска нация“. Целостта на Османската империя може да се отстоява чрез прокарване на конституция и обединяване на всички народи на империята в единна „османска нация“. Конституцията щяла да модернизира държавата и да лиши Европа от основание за намеса в нейните вътрешни работи, а „османската нация“ щяла да неутрализира етно-религиозните различия между поданиците на султана и да лиши от основание националните движения на отделните народи на многонационалната империя.

Ако конституционализмът наистина е повеля на времето, то „османската нация“ е безпочвено умопостроение, което остава без покритие в реалната действителност. Това показва между другото и следващото историческо развитие на Балканите — основен проблем на Османската империя си остава националноосвободителното движение на нетурските народи. Със своите искания за автономия и независимост то заплашва целостта на империята и дава основание на Русия и другите сили за намеса. Тази „опасност“ еднакво добре се схваща и от управляващите среди, и от опозиционните буржоазно-либерални кръгове. Но докато султанът Абдул Азис „спасява“ империята от надигащата се национална революция на народите с брутална сила и жестокост, то „новите Османи“ и Мидхат паша прибавят към старата инерция една конституция и една измислена нация.

ВЪСТАНИЯТА В БОСНА И БЪЛГАРИЯ

Националноосвободителното движение на Балканите през втората половина на XIX век навлиза в нов етап на развитие. Сърбия, Гърция и Черна гора подкрепят освободителното движение на намиращите се още под османска власт свои сънародници и издигат свои хегемонистични планове. Формира се освен това силно демократично течение в българското, сръбското и гръцкото националноосвободително движение, което се стреми не само към национално, но и към социално освобождение и демократично управление. Правят се опити за обединение на революционните сили на Балканите, създават се комитети и организации, установяват се връзки и сътрудничества, подготвят се общи въстанически действия. Почти навсякъде националноосвободителното движение се оказва в състояние да организира въстанически акции за освобождение със собствени сили.

Източната криза започва през юли — август 1875 г. с избухване на въстание в Херцеговина, Северна и Югозападна Босна. На борба срещу чуждата власт, срещу заптиетата и събирачите на увеличения десятък масово се вдигат селячеството, интелигенцията и местната буржоазия. Въстаниците блокират редица градове и крепости, създават свои укрепени лагери и успешно отбиват атаките на султанската войска и башибозука чак до Руско-турската война от 1877–1878 г. Начело на въстанието застават прехвърлилите се от Черна гора в Херцеговина стари войводи Мичо Любибратич и Пеко Павлович, както и редица местни революционни дейци, свещеници и търговци — Лазар Сочица, Петър Радович, Богдан Зимонич, Васо Видович, Голуб Бабич и други. Освободителната борба на босненското население намира широка подкрепа сред демократичната общественост във всички южнославянски области, а също така и в Европа. Възникват комитети за събиране на помощи, прииждат доброволци от Сърбия, Черна гора, Хърватия, Русия и др. страни. Създава се и международен комитет за подпомагане на въстанието със седалище в Париж.

Основното искане на босненското въстание от 1875–1876 г. е за ликвидиране на съществуващия социален ред. Що се отнася до бъдещето на въстаналите области, то въстаническата програма

предвижда обединението им със Сърбия и Черна гора. Група босненски ръководители начело с Г. Бабич официално декларират обединението на Босна със Сърбия и провъзгласяват сръбския княз Милан Обренович и за босненски княз. Група херцеговински водачи пък провъзгласяват черногорския княз Никола и за херцеговински княз. Формира се и силна революционнодемократическа група начело с Васо Пелагич, която като изразител на интересите на селячеството, разоря ващото се занаятчийство и дребните търговци не е против обединението на въстаналите области със Сърбия, но иска осъществяването и на социално-икономически и политически преобразувания в обединената държава. Възниква също така династическо Караджорджевско течение начело с принц Петър Караджорджевич, което свързва обединението с династическа промяна — сваляне на династията на Обреновичите и заменянето й с тази на Караджорджевичите.

Въстанието в Босна и Херцеговина е последвано от въстания в България — Старозагорско и Априлско. Те стават звено в общата въстаническа верига на Балканите и бележат нов връх в развитието на българското националноосвободително движение. При това Гюргевският комитет, организатор на Априлското въстание, полага усилия да съгласува движението в България с въстанието в Босна и евентуална намеса на Сърбия. През април 1876 г. за Белград заминава Георги Живков за преговори със сръбското правителство и координиране на действията.

Най-плодотворна е подготовката за Априлското въстане в четвърти (Панагюрски) революционен окръг — почти цялото население се въвлича в движението, съставят се мобилизационни списъци, събира се оръжие, шият се униформи и пр. На 14 април 1876 г. в местността Оборище се свиква Народно събрание, което обсъжда положението и взема решение за започване на въстание на 1 май, както е предвидено и в решенията на Гюргевския Централен революционен комитет от декември 1875 г. Приема се също, че в случай на провал апостолите са в правото си да обявят въстанието и преди уречената дата. И точно това се случва: властите научават за събранието в Оборище, следва опит за арестуване на Тодор Каблешков (председател на революционния комитет в Копривщица) и преждевременно обявяване на въстанието (20 април 1876 г.).

С „кървавото“ писмо на Каблешков и тревожния звън на църковните камбани в Копривщица започва паметното българско Априлско въстание. Веднага въстават Панагюрище, Клисура, Стрелча и десетки други селища — Мечка, Поибрене, Мухово, Церово, Славовица, Лесичево, Брацигово, Перущица, Брестовица, Пещера, Батак и др. Въстанието обхваща и Търновския и Сливенския революционен окръг: край селата Кръвеник, Батошево, Ново село, в Дворянския манастир и на много други места се водят тежки сражения в името на българската свобода и независимост. Знамето на българската революция в продължение на няколко дни се вее над градове, села и паланки, по Средна гора и Стара планина, но силите са неравни — редовна османска армия и опълчение (башибозук) навсякъде разбиват въстаници и четници, опожаряват и мъстят с необикновена жестокост. Още преди да загаснат пожарищата, от север в България влизат две чети — едната начело с Христо Ботев, другата начело с Тоньо Стоянов, едната във Врачанския балкан, другата в Североизточна България. Последен героичен подвиг, с който трагично завършва Априлското въстание.

Равносметката: огромни български страдания и жертви в името на свободата и независимостта; необикновени, дори невероятни турски зверства и жестокости — до клане на хиляди хора на дръвник; дълбока пропаст между един народ и държавата (режима, властта, системата), в която е принуден още да живее; всеобщо възмущение на света от турските зверства и изобщо от султанската империя. Априлското въстание е още едно потвърждение за историческата обреченост на Османската империя и неопровержимо доказателство за достойнствата на българската нация и нейното право на свобода и независимост в собствена национална държава.

И все пак българското въстание не успява, за разлика от въстанията на сърби и гърци, станали половин век по-рано. Обяснението на тази разлика вече не се определя от това, кой колко е „узрял“ за своята свобода и независимост (през 70-те години на XIX век българите показват готовност за борба, стигаща до саможертва), а от това, какво е състоянието на Османската империя. Знае се, че през първата четвърт на XIX век, когато въстават сърби и гърци, нейното вътрешнополитическо и международно положение е крайно неблагоприятно — сепаратизъм, размирици, неуспешни войни и пр.,

изобщо неспособност да отстоява териториалната си цялост. Следователно „шансът“ тогава е на страната на тия, които въстават. Българите не използват този шанс. Впоследствие, през 60–70-те години, когато българите тръгват към свое собствено голямо въстание, Османската империя вече не е това, което е била 3–4 десетилетия по-рано — няма сепаратизъм и размирици, а има силна редовна армия и многочислено опълчение (башибозук). И шансът на противниците на империята на султана не се увеличава, а напротив — намалява. Още повече че през средата и втората половина на XIX век Европа много по-категорично се противопоставя на руската балканска политика, отколкото това е правела по-рано.

ВЕЛИКИТЕ СИЛИ И ВЪСТАНИЯТА НА БАЛКАНИТЕ

Както винаги, така и през 1875–1876 г. въстанията на Балканите нарушават спокойствието на дипломатическите канцеларии, предизвикват сериозни международни усложнения. Първоначално Австро-Унгария декларира, че ще пази „неутралитет“, и упражнява натиск върху Сърбия да не се намесва в подкрепа на босненско-херцеговинските въстаници. Същевременно сред управляващите среди във Виена и Будапеща си пробива път идеята за „приятелско“ споразумение с Русия на основата на подялба на Балканския полуостров, при което Дунавската монархия да завладее Босна и Херцеговина, а източната част на Балканите да се резервира за руското влияние. Подкрепяйки въстанията на балканските славяни, руската дипломация от своя страна също се стреми да избегне евентуален конфликт с Австро-Унгария. Така възникват предпоставки за австро-руско „сътрудничество“, което на практика се превръща в задължение двете съперници да не действат самостоятелно.

През август 1875 г. руската дипломация предлага Австро-Унгария и Русия съвместно да се застъпят на въстаналите области (Босна и Херцеговина) да се предостави автономия. Австро-Унгария обаче не приема тези внушения. Вместо това в края на 1875 и началото на 1876 г. със съгласието и на другите сили тя излиза с проект за ограничени реформи: освобождаване на селяните от данъци за изтеклите една-две години, амнистия, нормална мирна работа, възстановяване на разрушените жилища за сметка на Портата и пр. Под натиска на Австро-Унгария и Русия султанското правителство издава редица реформени актове, с които отново потвърждава равноправие между мюсюлмани и християни, равенство пред законите и пр. Ръководителите на босненско-херцеговинското въстание обаче отхвърлят всички проекти и „реформи“ — те искат свобода и свое собствено управление, изтегляне на турските войски, разоръжаване на мюсюлманското население, получаване на земя в собственост.

Следващата акция на великите сили е съгласуването на една колективна нота до Портата с искане да проведе реформи в Босна и Херцеговина (януари 1876 п). Предлага се между другото събираните в областта данъци да се изразходват само за нейни нужди. Иска се освен

това съставяне на специална комисия от босненски християни и мюсюлмани (по равен брой), която да контролира осъществяването на въпросните реформи. В своя отговор (11 февруари 1876 г.) султанското правителство заявява съгласието си да проведе предлаганите реформи, но не приема искането данъците от Босна и Херцеговина да се изразходват само за нуждите на босненско-херцеговинското население. Същевременно Портата прави опит със силови действия да реши кризата — през първите месеци на 1876 г. султанска армия предприема наказателни операции във въстаническите райони, но освен предизвикващи възмущение изстъпления и жестокости друго не може да постигне.

След неуспеха на тази акция през май 1876 г. се срещат ръководителите на руската, австро-унгарската и германската дипломация в Берлин. Исканията на Русия задаване автономия на славянските области на Балканите се отхвърлят от Австро-Унгария и Германия. Изработва се т.нар. Берлински меморандум, с който отново се предлагат ограничени реформи в Босна и Херцеговина. Междувременно Априлското въстание в България бива потушено с големи жестокости. Окуражена от Англия, Портата отхвърля меморандума. Възниква мощно световно движение против турските зверства, а Сърбия и Черна гора обявяват война на Турция. Източната криза се задълбочава.

СРЪБСКО-ЧЕРНОГОРСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1876 Г.

През лятото на 1875 г., когато избухва въстанието в Босна и Херцеговина, Сърбия се намира пред избори. Развивайки предизборната борба под лозунга за оказване на подкрепа на босненско-херцеговинското въстание, либералите спечелват изборите. Новият либерален кабинет обаче се озовава в трудно положение: цялата общественост настоява за активна политика за оказване на военна помощ на въстаниците, а Сърбия е неподготвена. При това великите сили, особено Австро-Унгария, държат за ненамеса, а княз Милан Обренович проявява колебание. Вместо война с Османската империя, което иска народът, той пристъпва към либерално-демократични реформи (разширяване на самоуправлението на общините, ограничаване цензурата и полицейския произвол и пр.), с които ангажира вниманието на политическите сили към вътрешните проблеми на страната. Но това не помага: демократизацията на политическия живот още повече активизира движението за намеса на Сърбия.

Народът, църквата и политическите партии настояват за оказване на помощ на босненското въстание, в това число и с цената на война с Османската империя.

На такава позиция е и Народната скупщина. През септември 1875 г. тя заседава в Крагуевац и взема следните решения: 1. За подпомагане на въстанието и за военната подготовка на Сърбия да се сключи външен заем от 36 млн. динара; 2. Парламентарна комисия да контролира правителството при сключването на заема и неговото усвояване; 3. В случай на война чиновническите заплати и пенсиите да не бъдат по-високи от 120 динара месечно. Князът е против тези решения, не присъства на заседанията на Скупщината и уволнява правителството. Новото правителство на Любомир Калевич, макар и прекалено миролюбиво, също смята войната за неизбежна. То проучва обстановката и установява, че освен Черна гора никоя друга държава не подкрепя Сърбия. Всички политически групировки в страната обаче се определят в полза на войната, а либералите обясняват, че в случай на ненамеса Австро-Унгария ще се настани в Босна. „Сега или никога“ — това е техният лозунг. И в крайна сметка през пролетта на 1876 г. и

княз Милан решава да пробва силите си на бойното поле. На власт отново са повикани либералите, подписват се съюзен договор и военна конвенция с Черна гора (юни 1876 г.) и с писмо на княз Милан до великия везир се иска Портата да повери управлението на Босна и Херцеговина на Сърбия. Без да дочака отговора на това писмо, на 30 юни 1876 г. Сърбия обявява война на Турция. Два дни по-късно това прави и Черна гора.

Сръбско-черногорската война срещу Турция се посреща с въодушевление не само от въстаниците в Босна и Херцеговина, но и сред други народи. Веднага започва прииждането на доброволци в Сърбия. Още в навечерието на войната тук пристига руският генерал Черняев и заема поста главнокомандващ сръбските войски. В редовете на сръбската армия се сражават около 4 хиляди руски доброволци. Българската емиграция трескаво се заема да изпрати цяла дивизия в помощ на Сърбия. До септември 1876 г. числото на българските доброволци в сръбската армия достига около 2500 души.

Въпреки общия патриотичен подем войната се развива неблагоприятно за Сърбия. Нейната „народна войска“, която има характер повече на опълчение, отколкото на редовна армия, се оказва на твърде ниско ниво — лоша подготовка, старо и негодно оръжие, бездарно командване. На бойното поле Сърбия изкарва 123-хилядна войска срещу 133 хиляди редовен османски аскер, 20 хиляди башибозук и 25 хиляди в резерва. Сръбското командване мисли да настъпва по направлението Ниш—Бела паланка—Пирот и по направлението Зайчар—Кула—Видин, но турската армия взема инициативата, завладява Зайчар, Княжевац, Алексинац и се насочва по долината на р. Морава. Става решително сражение при Дюнис, спечелено от Турция. Наистина черногорските войски и херцеговинските въстаници нанасят няколко поражения на действащите срещу тях турски войски, но положението не се променя: Сърбия е изправена пред военен погром, пътят на турците към Белград остава открит. Намесва се обаче Русия: в края на октомври 1876 г. Портата получава руски ултиматум, прекратява настъплението и сключва примирие със Сърбия.

ЦАРИГРАДСКА КОНФЕРЕНЦИЯ

Със Сръбско-черногорско-турската война Източната криза навлиза в нов етап на развитие. Войната изостря противоречията между Русия и Австро-Унгария: първата се ангажира в подкрепа на балканските славяни, а втората подготвя условията за завземане на Босна и Херцеговина. И двете обаче на желаят военен конфликт помежду си, всяка се стреми да неутрализира съперника си или ако това не се постигне, то да се издействат предимства в случай на евентуална подялба на османското „наследство“. Политиката на компромис и споразумение надделява и през юли 1876 г. се организира среща между руския и австро-унгарския император в Райхщадския замък в Чехия. Постига се споразумение, макар и в неопределена форма, според което в случай на поражение на Турция и подялба на нейните балкански владения Сърбия да се разшири към р. Дрина, Черна гора да получи Източна Херцеговина, Австро-Унгария да анексира останалата част от Босна и Херцеговина, България и Албания да се организират като автономни държави, Тесалия и Крит да се присъединят към Гърция, Бесарабия да се върне на Русия, а Цариград с неговата околност да стане свободен град.

Поражението на Сърбия осуетява реализирането на това споразумение. На международната сцена обаче все по-императивно се поставя българският въпрос. Руската политика вече не е чужда на идеята за война с Турция. От есента на 1876 г. руското командване пристъпва към частична мобилизация. Обезпокоени от това, западните сили, главно Англия, решават да търсят изход от кризата в една международна конференция, свикана през декември 1876 г. в Цариград. След дълги преговори Цариградската конференция изработва един проект, който предвижда България в рамките на съществуващата от 1870 г. Българска екзархия да бъде разделена на две автономни области: Източна със столица Търново и Западна със столица София. Двете автономни области следва да се управляват от губернатори, християни, назначени от султана и одобрени от великите сили. Създават се освен това областни събрания, изграждат се местна милиция и жандармерия, турската администрация се премахва, а турските войски се прибират в определени гарнизони. Подобен статут

на автономни области се предвижда също така и за Босна и Херцеговина.

Междувременно в османската столица стават важни промени. Столичното мюсюлманско население негодува срещу европейското движение в защита на въстанията в Босна и България. То обвинява управляващите, че допускат намеса на чужди държави във вътрешните работи на империята. Следват брожения и сваляне на великия везир Недим паша от поста му, а след това и детрониране на султана Абдулазис (29 май 1876 г). Новият султан Мурад V заема трона само три месеца, след което също е детрониран и заменен с брат му Абдулхамид II (1 септември 1876 г.). В правителството влиза Мидхат паша, който впоследствие става велик везир. С ускорен темп се подготвя конституция — основен пункт в програмата на новите Османи. На 23 декември 1876 г. по време на заседанията на конференцията в Цариград тя е тържествено оповестена със 101 топовни гърмежи. Във връзка с това турските делегати обявяват, че султанът „дарява“ конституция на своите поданици. Османската империя се обявява за единно царство, а нейните поданици — за „Османи“. Предвижда се двупалатен парламент: долна камара от избрани депутати и сенат от назначени от султана сенатори. Официален език в империята е турският, а държавната религия — ислямът. Прокламират се граждански свободи и права.

В действителност конституцията от 1876 г., дело главно на Мидхат паша и неговите привърженици, се използва само като мотив за отхвърляне решенията на Цариградската конференция, но в практиката остава неприложена. В началото на февруари 1877 г. Мидхат паша е арестуван, започва утвърждаването на абсолютисткия режим на Абдулхамид II, а конституцията постепенно минава в забвение.

След неуспеха на Цариградската конференция Русия пристъпва към непосредствена дипломатическа подготовка за военно разрешаване на Източната криза. През януари тя сключва секретно споразумение с Австро-Унгария, по силата на което в случай на руско-турска война Дунавската монархия се задължава да пази неутралитет. Цената на този неутралитет е Босна и Херцеговина — Русия се съгласява след войната Австро-Унгария да окупира тези турски провинции. В началото на 1877 г. настъпва процес и на англо-руско

сближение, което се развива в отговор на прекомерното засилване на Германия и заплахите на Бисмарк срещу Франция. През март 1877 г. е подписан т.нар. Лондонски протокол. Отново се предлага на Портата да осъществи реформи в духа на решенията на Цариградската конференция. В случай на отказ Русия получава съгласието на Англия да действа със сила.

Разчитайки на своята военна мощ и надявайки се на закрила от страна на Англия поради англо-руските противоречия, Портата отхвърля Лондонския протокол. Тогава Русия обявява война. Без да се спираме на развитието на военните действия, ще се опитаме да очертаем приноса на балканските народи в борбата на страната на руското оръжие в името на националната свобода и независимост.

Румъния. В началото на Източната криза румънското правителство обявява неутралитет. Румънската общественост обаче явно е на страната на въстаниците в Босна и Херцеговина. На освободителното дело на балканските славяни симпатизира и румънското правителство. По време на Сръбско-черногорско-турската война от 1876 г. румънските власти улесняват транспортирането на военни пратки и доброволци от Русия през Румъния в помощ на Сърбия. Освен това румънското правителство излиза с официален протест срещу извършените жестокости и зверства при потушаването на Априлското въстание в България. То предявява към Портата редица искания: Румъния да не се нарича повече „Обединени княжества Влахия и Молдова“, нейните представители в чужбина вместо агенти да се наричат дипломати, да се признават румънските паспорти, да се уточни границата между двете държави в района на дунавските острови, да се сключат румъно-турски търговски, пощенски и други конвенции и пр., с една дума Османската империя да се отнася с Румъния като с независима държава. Румънското правителство поставя тези искания в края на 1876 г. и пред Цариградската конференция, но не получава удовлетворение. И основателно предстоящата война, в която Румъния ще влезе като съюзник на Русия, ще се нарече румънска война за независимост.

По време на подготовката на Руско-турската война се повеждат преговори между Русия и Румъния относно преминаването на руски войски през румънска територия. Заинтересована от извоюване на пълна независимост спрямо Портата, Румъния проявява благосклонно отношение към намеренията на Русия. Подготвя се руско-румънска съюзна конвенция, подписана на 4 април 1877 г.: на руските войски се разрешава преминаване през румънска територия, а Русия гарантира

териториалната цялост на Румъния и обещава да признае независимостта ѝ.

Конвенцията не задължава Румъния да се намеси във войната срещу Турция. Портата обаче разглежда Румъния не като неутрална, а като воюваща държава. Всъщност още през май 1877 г. войната засяга непосредствено и Румъния. Турската флота и артилерията от Дунав и крайбрежието обстрелват румънските градове, а башибозуци нахлуват на румънска територия и грабят. Така Румъния фактически става съвоюваща страна като съюзник на Русия. На 9 май 1877 г. румънският парламент провъзгласява независимост на Румъния и обявява война на Турция. Румънската армия оказва активно съдействие на руските войски при преминаването на Дунав, а след това се включва в обсадата на Плевен и дава значителен принос за разгрома на Осман паша. Освен това румънски войски участват в освобождението на Северозападна България — Никопол, Оряхово, Видин.

Сърбия и Черна гора. Сръбско-черногорско-турската война от 1876 г. завършва с примирие, което не прераства в действителен мир. Наистина започват преговори за сключване на съответни мирни договори, но особени резултати не се постигат. Черна гора предявява искания за териториално разширение, които Портата категорично отхвърля. Поради това състоянието на война в турско-черногорските отношения не се прекратява. А когато през април 1877 г. избухва Руско-турската война, военните действия на черногорско-турския фронт се подновяват. Така че Черна гора, вярна на своята историческа традиция, и този път става съюзник на Русия против Турция.

Още в навечерието на Руско-турската война Портата съсредоточава значителни сили срещу въстаниците в Босна. Турските войски предприемат генерално настъпление срещу главния въстанически лагер при Църни Потоци в Югозападна Босна. През август 1877 г. те разбиват въстаническите отряди. Заедно с тази акция в Босна 35-хилядна армия начело със Сюлейман паша настъпва срещу Черна гора. След кръвопролитни сражения през юни 1877 г. турските войски преодоляват черногорската съпротива и настъпват на черногорска територия. Пред непосредствена заплаха се оказва самата столица Цетине. В това време обаче започва руското настъпление през Дунав и турското командване прехвърля армията на Сюлейман паша от Черна гора в България за спиране устрема на ген. Гурко на юг.

Черногорците си отдъхват и минават в настъпление, като продължават войната с Турция до сключването на руско-ту ре кото примирие (31 януари 1878 г.). Освободени са някои по-плодородни и равнинни територии с градски центрове (Никшич, Бар, Улцин), както и част от Адриатическото крайбрежие.

Що се отнася до Сърбия, то нейната политика за присъединяване на Босна и Херцеговина търпи пълен провал: поражението във войната с Османската империя не е най-голямото зло, по-голямо зло е руското споразумение с Хабсбургите за предоставяне на въпросните области на Австро-Унгария. След това споразумение Русия вече внушава на Белград примирение и сключване на мир с Турция. В края на февруари 1877 г. такъв мир е подписан — възстановява се сръбско-турската граница, съществувала преди войната от 1876 г. С прокламация от 5 март 1877 г. княз Милан обявява, че съдбата на християните под турска власт е в чужди ръце, а Сърбия остава в същите отношения с Османската империя, както и преди войната.

Положението обаче вече не е същото. Предвижданията на Гарашанин, че е възможна подялба на балканското наследство на Османската империя между Русия и Австрия, са на път да се сбъднат. Сърбия губи перспектива за териториално разширение към Босна, където ще се настани Австро-Унгария, а на изток предстои създаване на българска държава, в която ще доминира Русия. Наистина за ликвидиране на Сърбия като държава за момента не става въпрос, но за реализиране на великосръбската държавотворна програма перспективи няма. Пречка за това освен Австро-Унгария сега става и Русия, респ. създаваната от нея България.

Сръбските опасения от решаването на българския въпрос се проявяват още по време на учредяването на Българската екзархия през 1870 г. Белград тогава протестира пред Портата и Цариградската патриаршия срещу териториалния обхват на Екзархията — настоява се тя да действа като българска национална църква само в границите на някогашната Търновска патриаршия. По време на Източната криза от 1875–1878 г. идеята за Сърбо-България или Българо-Сърбия вече е забравена, сега на преден план стои съперничеството и противопоставянето, а Балканският съюз от 1866–1868 г. е погребан.

След избухването на Руско-турската война през 1877 г. Сърбия отново започва мобилизация, но не се решава веднага да се включи във

военни действия, а и Русия първоначално не настоява за това. Затрудненията на Русия в боевете за Плевен обаче променят положението — руското командване иска незабавно влизане на Сърбия във войната. В Белград обаче на са сигурни в руската победа и изчакват развоя на събитията. Едва след падането на Плевен, през декември 1877 г., т.е. малко преди края на руско-турската война, Сърбия се намесва. Този път изгледите за успех във войната срещу Турция са значително по-добри: Русия разгромява главните турски сили, Сърбия получава руска финансова помощ, нейната армия е реорганизирана и разпределена в 5 корпуса, общо около 80 хиляди бойци.

Военният план на Сърбия и в тази сръбско-турска война е подобен на този от предишната война: настъпление към Босна и Херцеговина е невъзможно — подобна стъпка би означавала война с Австро-Унгария. Следователно за движение на сръбските войски остава свободна посоката изток и югоизток. И три от петте сръбски корпуса на 15 декември 1877 г. минават в настъпление на изток. Победата е сравнително лесна — без особени усилия сръбските войски обсаждат Ниш и превземат Бела Паланка и Пирот. На 12 януари 1878 г. те влизат в Ниш, а на 30 януари — във Враня. Някои сръбски части стигат дори до Сливница, Трън, Брезник и Радомир, други превземат Кула. След влизането на руските войски в София (5 януари 1878 г.) и при очертаващия се разгром на Турция руското командване губи интерес към сръбското придвижване на изток и съветва Сърбия да пренасочи войските си към Новопазарския санджак, където и без това настъпва един от сръбските корпуси. Скоро след това идва руско-турското примирие и прекратяване на войната.

Гърция. Източната криза от 1875–1878 г. предизвиква раздвижване и в Гърция. Засилва се освободителното движение на остров Крит, в Тесалия и Епир. Образуват се въстанически чети, които повеждат борба с турската власт и башибозука. Гръцката демократична общественост настоява за активна политика на Гърция за оказване реална помощ на националното движение на гръцкото население под турска власт. Възникват комитети, събират се оръжия и боеприпаси, формират се чети на гръцка територия, които навлизат в неосвободените гръцки области, в края на 1877 и началото 1878 г.

Епир, Тесалия и Южна Македония стават арена на непрестанни сблъсквания и кръвопролитни сражения.

Въпреки това Гърция не взема активно участие в събитията. Тя отдавна е под влияние на „северната опасност“: Сърбия иска да играе „пиемонтска роля“ с претенции към някогашни византийски територии; в Русия и останалия славянски свят е в подем панславизмът; учредява се Българска екзархия и предстои създаване на българска държава върху територии, към които протяга ръце гръцката „Мегали идея“; големи славянски държави на Балканите плюс руско господство в Проливите не хармонира с мегаломанските идеи и намерения на политическия елит в Атина. Оттук и пасивността на Гърция в събитията. Гръцката държава, слаба икономически и финансово, при остри вътрешнополитически борби и чести правителствени смени, се намира под влияние на английския натиск в полза на териториалната цялост на Османската империя. Важен аргумент на английската дипломация за запазване на гръцкия неутралитет става заплахата, че освободителното движение на балканските славяни, поддържано от Русия, е опасно за Гърция. Този аргумент намира най-благоприятна почва сред панелинистичните кръгове в Атина. През пролетта на 1876 г. от сръбска страна идват предложения за гръцко-сръбски съюз и обща война с Османската империя, които гръцкото правителство не приема. То не само отказва да воюва срещу Турция, но дори въстаническите движения в Тесалия, Епир и на остров Крит не подкрепя. След спирането на руската армия пред Плевенската крепост руското командване настоява Гърция да започне война с Турция, но и този път гръцкото правителство не се намесва. Вместо това то поставя условия: Русия да даде гаранции, че след войната Гърция ще получи Тесалия, Епир, Македония и част от Тракия. Иска се освен това пристигане на руски кораби в гръцки води за защита срещу турския флот.

Същевременно в края на 1876 г. и началото на 1877 г. гръцкото правителство взема някои военни мерки: гласуване на извънреден бюджет за военни приготовления, закон за всеобща военна повинност и пр. Въпреки заплахите, че в случай на нарушаване на неутралитета Англия ще окупира Пирея, през август 1877 г. гръцкият външен министър Харилаос Трикупис декларира, че ако не спрат турските жестокости в Тесалия, Гърция ще започне война. Поради затягането на

боевете при Плевен и заплахите на Англия гръцкото правителство обаче се въздържа от преки действия. Едва през януари 1878 г. след влизането на руските войски в Одрин управляващите кръгове в Атина изоставят линията на изчакване. Изплашено да не изпусне последния шанс за намеса и присъединяване на обхванатите от национално брожение гръцки области, правителството разрешава на формираните чети да заминат за Крит, Епир и Тесалия и започва мобилизация. Въстаническото движение пламва с нова сила. Съставя се временно правителство в Тесалия, което прокламира присъединяването на областта към Гърция. Такива „правителства“ се формират също в Епир и на остров Крит. А на 2 февруари 1878 г. един гръцки корпус навлиза в Тесалия. Но Турция, вече сключила примирие с Русия, насочва войски към Гърция, а западните държави настояват за прекратяване на военните действия. Още незапочнала, гръцко-турската война бива прекратена, а въстаническото движение в Тесалия и Епир постепенно замира. Продължава съпротивата само на Крит под лозунга за автономия на острова.

България. Както може да се очаква, в лицето на всеки противник на Османската империя по време на Източната криза от 1875–1878 г. българите виждат свой съюзник, приятел и брат. Това с особена сила се отнася за такива страни като Русия, Сърбия и Черна гора, славянски и източноправославни, с доказана антиосманска политика. След смазването на Априлското въстание българската емиграция в Румъния създава нов комитет, т.нар. Българско централно благотворително общество, което се заема да събере български доброволци за участие в сръбско-турската война на страната на Сърбия. То се кани да създаде цяла дивизия от 10 хиляди души. Поради бързото развитие на събитията тази цифра не се достига, но все пак в сръбско-турската война от 1876 г. участват около 2500 български доброволци.

Освен това българите посрещат с въодушевление Руско-турската война. Още преди преминаването на руските войски на българска земя Българското централно благотворително общество се обръща с възвание към българите да „въстанат всинца“… „като един человек“. И още в първите дни на войната в щаба на руската армия се явяват около 7500 български доброволци, от които се формират 6 дружини под командването на руския генерал Н. Столетов. Става дума всъщност за т.нар. Българско опълчение, което се записва в българската история с

епичните боеве на Шипка през август 1877 г. И, разбира се, не е само това: хиляди други българи с готовност предлагат себе си като разузнавачи, строители на укрепления, водачи, превозвачи на товари и оръдия, санитари и организатори на медицински служби и т.н. Възникват и много български чети, които действат в тила на османската армия или по фланговете на руските войски.

Албания. Въпреки феодално-патриархалните отношения и религиозната раздробеност през XIX век се формира и албанската нация, която по време на Източната криза се изявява напълно. Панислямизмът, проповядван от Портата сред албанците мюсюлмани, не хваща дълбоки корени. Не намират благодатна почва и антиславянските настроения, насаждани сред албанските християни. Усилията на Портата да привлече албанското население и да го използва като съюзник в борбата срещу въстаническото движение на другите балкански народи се провалят. Нещо повече, в отговор на започналата през есента на 1876 г. насилствена мобилизация с оглед продължаване на войната с Черна гора в областта Мирдита в Северна Албания избухва въстание начело с Пренк Биб Дода. Въстаниците установяват връзка с черногорското правителство и повеждат борба за автономия на Северна Албания. Идеята за Мирдитска държава (автономна или независима) битува в политическото мислене на католическите планински албански племена още от 60-те години на XIX век. Тя се подкрепя от Сърбия и Черна гора, всяка с оглед своите намерения за завладяване на Северна Албания. През май 1877 г., при наличието на черногорско-турското примирие, Портата съсредоточава свои войски и след двуседмични сражения въстанието в Мирдита бива прекратено.

Избухването на Руско-турската война отново засилва въстаническото движение в Северна Албания начело с Пренк Биб Дода. В началото на 1878 г. някои турски гарнизони биват принудени да капитулират. На албанска територия навлизат също така и черногорски войски. Управляващите среди не само в Черна гора, но и в Сърбия и Гърция кроят планове за разделяне на Албания помежду си. Това, както и сключването на руско-турското примирие, води до ликвидиране на въстаническото движение в Албания, притъпява антиосманската насоченост на албанското национално движение и засилва неговата антиславянска и антируска насока.

Комбинацията „Мирдитска държава“ не е единственият политически проект, който се занимава с бъдещето на Албания. Племената от северната планинска част на Албания се бунтуват срещу реформите в Османската империя и защитават традиционното си самоуправление. Представители на албански колонии в Италия, България и други страни пък се изказват за независимост на Албания като обща държава на нейните племена. Най-голяма популярност получават т.нар. Янински меморандум, изпратен през пролетта на 1877 г. на султанското правителство. Меморандумът е дело е на албански възрожденски дейци начело с Абдул Фрашери, основали таен Албански комитет в гр. Янина. Исканията им са следните: обединяване на всички провинции, населени с албанци, в един вилает; назначаване на албанци за чиновници там; отваряне на албаноезични училища; военна служба на албанците само на територията на албанския вилает. Както се вижда, става дума за една автономистка национално-освободителна програма.

Султанското правителство, както може и да се очаква, съвсем не мисли да задоволява подобни искания. Още по-малък интерес от появата на нова държава на картата на Балканския полуостров имат албанските съседи — те мислят да делят Албания. А великите сили изобщо не признават албанците, те ги смятат за турци, а въстанията им преценяват като вълнения против едни или други правителствени мерки, но не и като национално движение.

САНСТЕФАНСКИ ДОГОВОР И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

Победата на Русия в Руско-турската война намира своето отражение и реализация в Санстефанския договор (3 март 1878 п): Черна гора, Сърбия и Румъния получават независимост, а България става автономно трибутарно княжество; Към Черна гора се присъединяват Никшич, Подгорица, Жабляк и други територии, в това число и излаз на Адриатическо море; Територията на Сърбия се разширява в Новопазарския санджак, както и в областта на Ниш и Лесковац; Румъния получава Северна Добруджа като компенсация за Бесарабия, която се връща на Русия; Българското княжество се конституира в границите на двете български области, предвидени в проекта на Цариградската конференция, т.е. Северна и Южна България, Пирот, Враня, цяла Македония (без Солун) и Тракия с Кавала, Лозенград и Люле Бургас (без Гюмюрджина и Одрин); Босна и Херцеговина остават турски провинции, при условие там да се осъществят реформите, предложени от европейската дипломация на Цариградската конференция; Портата се задължавала приложи Органическия правилник за остров Крит от 1868 г.; Предвижда се изработването на подобен Органиченски регламент, осигуряващ известна вътрешна автономия също така за Албания, Епир и Тесалия.

Така Русия налага едно решение на Източния въпрос по свое усмотрение, което се оказва благоприятно за новоучредяваната българска държава. Придобивки имат и другите балкански национални държави и народи, но те са недоволни. Управляващите среди и общественото мнение в Сърбия са против териториалния обхват на Българското княжество — смята се, че то е неоправдано голяма държава, която включва в пределите си сръбски национални територии. В случая не става дума само за Пирот и Враня, а за много повече. Още преди подписването на Санстефанския договор Сърбия формулира исканията си така: независимост на страната и присъединяване на Ниш, Пирот, Враня, Трън, Видин и Лом, както и на Призренския, Скопския и Новопазарския санджак към нейната територия. На 1 февруари 1878 г. в Петербург пристига Милослав Протич като пратеник на сръбското правителство със задача да изложи и да отстоява пред руската дипломация сръбските претенции. В

руската главна квартира пък се озовава Милойко Лешянин с писмо от княз Милан. Нищо обаче не може да се направи — Русия налага волята си: на Сърбия се оставят Ниш и Лесковац плюс разширение към Косовска Митровица и Нови пазар, но без двата града. Сърбия увеличава територията си със 150 кв км, а Черна гора — с 200 кв км, но без обща граница помежду им.

Не всичко обаче се оказва във властта на Русия. Англия и Австро-Унгария не приемат руското господство в източната половина на Балканския полуостров. От това бърза да се възползва Сърбия. Тя е много разочарована от Русия и приема, че като трябва да се прости с Босна (може би задълго, може би завинаги), то поне би могла да получи някакви компенсации на изток. Белград своевременно се ориентира в обстановката — става ясно, че Русия е притисната от европейските сили, че предстои разпокъсване на България, следователно Сърбия трябва да се възползва. За това обаче е необходима силна външна подкрепа, каквато само Австро-Унгария би могла да даде. И княз Милан решава да действа: сръбското правителство отказва да изтегли войските си от територииите, които следва по Санстефанския договор да влязат в Българското княжество, а Йован Ристич заминава за Виена с писмо от княза. Сърбия изразява своята готовност за сближение с Австро-Унгария и търси нейната подкрепа на предстоящия Берлински конгрес. От австро-унгарска страна още веднъж категорично се заявява, че Сърбия не може да се разширява нито на запад към Босна, нито на югоизток към Косовска Митровица и Нови Пазар. Австро-унгарският външен министър Андраши изразява готовност за подкрепа на сръбските искания за Враня, Пирот и Трън, но не безусловно — иска се засилване на австро-унгарското влияние в Сърбия (търговски договор, железопътна конвенция и пр). Сърбия приема. Оттук именно започва австрофилството, характерно за сръбската политика в края на XIX век, което означава отказ от борбата за освобождение на Босна и Херцеговина и разширяване на сръбската държава на югозапад, запад и север. С това княз Милан изменя на „Начертанието“ на Гарашанин, което определя Австрийската империя за исторически неприятел на сръбството, с който при никакви обстоятелства Сърбия не трябва да прави сближение и съюз.

Недоволна от руската политика е и Румъния. Проблемът тук е чия да бъде Бесарабия. Още преди края на Руско-турската война руският външен министър Горчаков уведомява румънската дипломация, че Русия възнамерява да си вземе Бесарабия. Предлага се на Румъния доброволно да се изтегли от там, срещу което може да получи Северна Добруджа като компенсация. Санстефанският договор утвърждава тази „трампа“ и Румъния волю-неволю трябва да я приеме. Тя получава независимост, което оправдава нейното участие във войната от 1877–1878 г., но губи Бесарабия, която смята за своя, срещу една „компенсация“ с територия, която й е чужда. Румънското обществено мнение протестира, а политиците търсят подкрепа от европейски сили, но руското решение става факт.

Недоволна, естествено, е и Гърция. Проблемът тук е, както и в сръбския случай, учредяването на българската държава в нейните Санстефански граници. Гърция вече няколко десетилетия живее със своята великогръцка национална доктрина, а пък сега се учредява нова балканска национална държава, която отломва огромно парче от погачата, наречена „Мегали идея“. Но какво да се прави, излиза невъзможно едновременно да се реализират сръбското „Начертание“, гръцката „Мегали идея“ и българският Санстефански идеал — Балканският полуостров е малък и за три и повече „велики“ място няма. Гърция ще е щастлива от предстоящото разпокъсване на България, но и след това достатъчно простор за „Мегали идеята“ няма да остане.

Не са очаровани от Санстефанския договор и албанците: Черна гора трябва да заеме Плав и Гусинье, области, населени с албанци; Сърбия влиза в Прокупле, Куршумлия, Лесковац и Вранье, територия с повече от 100 хиляди албанци. През декември 1877 г. тя започва брутално да ги прогонва от там; Санстефанска България също включва в границите си области с албанско население (напр. гр. Корча); Австро-Унгария пък туря ръка върху Новопазарския санджак, и той очасти населен с албанци. Само Гърция още нищо албанско не получава, но не защото не иска, а защото за момента не може.

Албанците, естествено, не могат да приемат подобно разпокъсване на територията им. В началото на 1878 г. група албански интелектуалци и авторитетни служители в султанската администрация в Цариград решават да образуват албански Централен комитет за

защита на правата на албанската нация. Лидер на комитета става Абдул Фрашери, който работи за обединението на албанците като единна нация и за извоюване автономия на Албания. Поставя се началото на едно албанско автоно-мистко движение, което на 10 юни 1878 г. свиква общо събрание на своите активисти в Призрен. Присъстват представители от цялата страна, в това число и петима християни, а има и няколко души от Босна и Херцеговина и Новопазарския санджак. Решено е да се създаде Албанска лига (по подобие на някогашната лига на Скендербег) начело с Централен комитет. Веднага се пристъпва към основаването на местни комитети на Лигата и съставянето на апели и меморандуми до великите сили (а и до султана) в смисъл, че албанците са отделен народ и не желаят териториите им да се разпокъсват. Същевременно Призренската лига започва комплектуването на свои въоръжени сили, с които да се противопостави на съседните държави, когато се опитват да заграбват албански територии. Скоро тези сили ще влязат в действие в защита на Албания от домогванията на Черна гора, както и в защита на албанската автономия срещу стремежите на Портата и по-нататък да държи Албания под своя власт.

Обявеното със Санстефанския договор решение на Източната криза не отговаря и на интересите на Англия, Австро-Унгария и другите западноевропейски държави. И веднага започва кампания за ревизия на Санстефанския договор. Срещу Русия се формира едва ли не англо-австрийски съюз, една европейска коалиция, на която тя не може да се противопостави. Стига се до свикване на Берлински конгрес, който изработва нов договор: България се разделя на княжество със столица София и Румелия със столица Пловдив, а Македония, Източна и Западна Тракия се връщат на Турция; От Княжество България се отнемат Пирот и Враня, дадени на Сърбия, и Мангалия, която отива в пределите на Румъния; потвърждава се независимостта на Румъния, Сърбия и Черна гора, но се връща Новопазарският санджак на Турция. Австро-Унгария получава мандат да окупира Босна и Херцеговина; Англия пък окупира о. Кипър; Препоръчва се на Портата да отстъпи част от Епир и Тесалия на Гърция, по споразумение с гръцкото правителство. Оставя се на Портата да приложи Органическия правилник за остров Крит от 1868

г. и да изработи подобни правилници и задругите европейски владения (Македония, Албания, гръцките области).

Така Берлинският конгрес създава едно държавно-териториално статукво на Балканите, което не държи сметка за националните стремежи на балканските народи. В резултат на това противоречията между балканските държави и народи, от една страна, и османска Турция, от друга, не се изчерпват. Националното движение на балканското население от Европейска Турция за освобождение и национално обединение продължава с нова сила. Нарастват, от друга страна, противоречията и между самите балкански държави. Въпросът за окончателната подялба на османското „наследство“ остава и се решава при условия на засилващи се националистически и мегаломански настроения. Не се преодоляват противоречията и между великите сили. Всъщност Източната криза не слиза от сцената, а Балканският полуостров се зарежда с нови противоречия и поводи за конфликти.

ОБЩА РАВНОСМЕТКА (ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ)

Най-сумарно погледнато, историческото развитие на Балканите показва наличието на две основни „държавотворни“ тенденции — глобализъм и антиглобализъм, обединяване и разединяване. Векове наред Балканите се обединяват в границите на големи чужди империи — Римска, Византийска, Османска, Хабсбургска. Същевременно векове наред на Балканите са се развивали и по-малки, собствено балкански държавни творения — България, Сърбия, Хърватия, Босна, Влахия и пр.

През последните два-три века отграничаването между народите се осъществява на национална база — наред с държавата, религията и църквата голямо значение придобиват етническият произход, езикът, националното съзнание и самочувствие. Ражда се националната идея, която руши чуждите империи и „отглежда“ модерни балкански нации и държави. С други думи, глобализмът, осъществяван от империите въз основа на потисничеството и господството на едни над други, търпи пълно поражение, тържествува неговият антипод — балканската многонационалност и многодържавие.

Но и това положение не задоволява: наред с „доброто“ националната идея ражда и „злото“ — великодържавие, национализъм и хегемонизъм като държавна политика, човешко мислене и поведение, противопоставяне на народите и държавите едни на други. Крайният резултат е онова нерадостно положение, което историята регистрира през последните стотина години — малки национални държави с големи амбиции, затворени в себе си и скарани помежду си, междуособни конфликти, войни и етнически чистки, национални стереотипи, омрази и предразсъдъци. Историята не може да дава зелена светлина на подобно „зло“.

Пита се тогава накъде по-нататък? Нашият отговор е: отново към глобализация (или по-скоро интеграция), но не на основата на потисничеството и господството на едни над други, на основата на

великодържавието, национализма и хегемонията, а на основата на свободата и демокрацията и еднаквото право на всеки да бъде такъв, какъвто сам се определи, на основата на взаимното приемане, признаване и зачитане на еднакво валидни за всички национални и човешки права и задължения.

Издание:
Кръстьо Манчев. История на балканските народи. Том 1 (1352–1878)
Второ издание
София, 2006

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

http://chitanka.info

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.